This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

3 2044 010 155 943

C 8168.39.5

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE BEQUEST OF

CHARLES SUMNER

CLASS OF 1830

Senator from Massachusetts

FOR BOOKS RELATING TO
POLITICS AND FINE ARTS

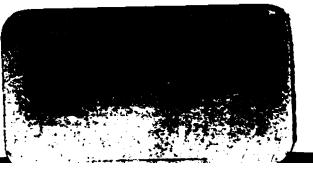

UNITÁRIA VALLÁS' TÖRTÉNETEI ERDÉLYBEN.

IRTA

AR. RÁKOSI

SZÉKELY SÁNDOR.

KOLO'SVÁRT,
1840.

D: Georgio Sumner amicissimo
offert Alexander Schely
SS. Theologiæ Professor
Claudiopoli in Transylvania
21a Aprilis 1841.

UNITÁRIA VALLÁS'
TÖRTÉNETEI
ERDÉLYBEN.

ÖSZSZEFÜGGVE

ERDÉLYBEN LAKOTT, VAGY LAKÓ TÖBB NÉPEK' VALLÁSAIVAL, 'S KERESZTÉNY FELEKEZETEKKEL EREDETÉTŐL KEZDVE IDŐSZAKUNKIG —

IRTA

Ar. Rákosi **SZÉKELY SÁNDOR,**

Kolo'svárt az unitáriusok' főoskolájában hittan', és ahoz tartozó tudományok', 's napkeleti nyelvek' rendes köz-oktatója, 's egyházi főjegyző.

KOLO'SVÁRT,
A' KIRÁLYI LYCEUM' BETŰIVEL.
1839.

C 8168.39.5

1863, Oct. 15.
Gift of
Hon. Chas. Sumner
Boston.
(U.S.S.)

Elő-szó.

Köz-tudat szerint régen óhajtja a' tudós közönség az unitáriusok' egyházi történeteit kiadatva látni, többek közt a' bécsi egyetemnél nagy tudományu, volt Theologia tanító Gazzaniga. 1780. egy ezen tárgybani felszólítatása' következéseül írt levelében e'ként nyilatkozik: „A' socziniánok' (unitáriusok') „egyházi történeteikre nézt közpanasszok van „a' tudósoknak, nem lévén még minden tekintetben kielégítő története a' socziián vallásnak. — Igérte ugyan azt Bock Sámuel „Fridrik, kinek munkája' I. része Königsberg„ben és Lipsiában 1774. nyolczadrétben kia„datott; de többi részei ma is váratnak, — el„anyira hogy igaz Moshemnek azon jegy„zete, miszerint mindazok, kik arról eddig ír„tak, azok' szomját, kik azt bővebben ismér„ni óhajtják, — el nem oltják" *a)* Méltó is

a) In Epistola ddato 5-ac Sept. 1780. Viennae, ad excell. episcopum Transylv. Ignatium Bathtyáni exarata. — Vid. R. Michaelis Burján Dissert. Hist. Critica. De duplici ingressu G. Blandratae in Transylvaniam. pag. 135. 136.

ezen panasz, mert közönséges egyházi történeteik az unitáriusoknak tudtomra nincsenek még eddig senki által egészben kiadva.

Mirenézt ezen kis munkában czélúl tettem az unitária vallás' történeteit Erdélyben, összefüggve több Erdélyben hajdon divatozott, — vagy mostan divatozó vallások' történeteivel, — eredetétől kezdve időszakunkig, világ' elejébe terjeszteni, nem mintha a' tudós világ' szomját ezzel kielégíteni szándékoznám, 's nem is egyéb okból, minthogy az E. O. ezen mindenféle tudományos ismeretekkel oly dús században e' kisded, vallásához, fejedelméhez, honához eleitől fogva oly szilárdúl ragaszkodó — számtalan viharokkal küzdött szentegyház' történeteit eredetétől kezdve a' mi időnkig, kicsinben és egyszerüen egyesítve láthassa, és olvashassa. —

Kezdettek volt már a' múlt században némely egyházi íróink e' tárgyról eszmélni, és töredékeket gyűjteni, többen egy társaságba áll-

va, — kik közt kitűnőleg figyelmet érdemel Kénosi Tő'sér János, ó-tordai oskola igazgató, ritka gyüjteményei' tekintetéből. — Mind ezen szorgalmas férfiak öszveszédett adataikat általadák Uzoni Fosztó Istvánnak Bágyoni sz. eklesia lelkésszének, és k. jegyzönek. — Ki 1770 tájat nagy munkával kezdé azokat feldolgozni, és megírni az unitáriusok' történeteit Erdélyben, — latán nyelven. Kihalván a' terjedelmes munkából, egyik részvényes Kozma Mihály marosi k. esperest vevé át folytatását, 's ma is folytattatik örökösei által, de mint említém, a' munka felette terjedelmes lévén, 's néhól egyéb, különböző tartalmu tárgyakat is foglalván magában, a' mi több, kéz-íratban és latán nyelven, 's legfölebb, mindöszsze is két vagy három kézírati példányban létezvén egész országban, közönség' kezén foroghatását valaha alig, vagy tán sem is remélhetni. Néhai nagy emlékezetü superintendens szent ábrahámi L. Mihály is több töredékeket gyüjtött öszsze, és röviden érdekelte, nagy, latán nyelven írt, kéziratban maradt

egyházi történetelben az unitáriusok' történeteit is, azonban, ha mindezen munkákban az adatok' hiányja miatt — mivel azok később kezdettek világ' elejébe adatni — valaminthogy ma is napról napra több adatok jőnek napfényre. — Ha mondom a' miatt csonkaság és fogyatkozás találtatik bennök, azt íróiknak hibául tulajdonitni nem lehet. —

De sőt ha én is — noha már az érintett dolgozatokat és töredékeket használtam, sőt azokon kivül mind azon régi, és ujjabb munkákat, mellyek e' könyv' folytában magok helyeken nagy számmal idéztetnek, — tökélyes minden ellentmondástól ment, hijánytalan munkát itten nem adhatok, azt az E. O. ne igyekezetemnek tudja fel hibául; hanem azon nehéz környülményt vegye tekintetbe, mely szerint e' tárgy oly sok ágazatu, oly nagy kiterjedésü, hogy azt jelenleg, midőn még minden szükséges adatokkal nem bírunk, egészben kimeritni, nem lehetséges, e' mellett a' különbőző vallások' eredeteik' környülményei Erdély-

ben — oly homályban vannak, hogy azokat csak a' jövendő' munkás' törekedése hozhatja tisztába — továbbá: oly ellenkezők néha az adatok, hogy azokat egyezésbe hozni alig lehet — azt is említnem kell, miszerint határozatlanok sokszor, kivált az e' tárgybeli hajdoni írók, 's azokból az igazat tisztán kitanulni felette nehéz — néha pedig valamely tárgyra elegendő adataink sincsenek, mivel azok még ha léteznek is, a' közönséggel közölve nincsenek. Végre, egyházi történetek közt fordulnak elé oly események is, melyeket czélszerűbb vagy röviden érinteni, vagy felette kímélve írni, — szóval arra kell törekedni íly nemű munka' írásában, hogy minden más vallási felekezetek' megsértése nélkül, a' legkitelhetőbb kiméllettel, azonban történetírói egyenességgel mondassék-el a' valóság, — 's az egész lehelje azon atyafi szeretetet, és köz-tűrelmet, melyet maga a' Megváltó lehellett a' keresztény vallásba, és anyaszentegyházba. —

Ily kiméllettel és atyafi szeretettel írtam én is e' munkácskát — ha netalán valaki még

UNITÁRIA VALLÁS' TÖRTÉNETEI ERDÉLYBEN.

IRTA

AR. RÁKOSI

SZÉKELY SÁNDOR.

KOLO'SVÁRT,
1840.

D: Georgio Sumner amicissimo
offert Alexander Szilády
SS. Theologiæ Professor
Claudiopoli in Transylvania
21a Aprilis 1841.

UNITÁRIA VALLÁS'
TÖRTÉNETEI
ERDÉLYBEN.

ÖSZSZEFÜGGVE

ERDÉLYBEN LAKOTT, VAGY LAKÓ TÖBB NÉPEK' VALLÁSAIVAL, 'S KERESZTÉNY FELEKEZETEKKEL EREDETÉTŐL KEZDVE IDŐSZAKUNKIG —

IRTA

Ar. Rákosi **SZÉKELY SÁNDOR,**

Kolo'svárt az unitáriusok' főoskolájában hittan', és ahoz tartozó tudományok', 's napkeleti nyelvek' rendes köz-oktatója, 's egyházi főjegyző.

KOLO'SVÁRT,
A' KIRÁLYI LYCEUM' BETŰIVEL.
1839.

Deczebál a' romai név' nagy ellensége, nemcsak béfogadta őket; hanem szabadságot is adott várokat, és városokat építeni, — említnek a' történet irók Vaskapun belöl Thalmis nevü 'sidó gyarmatot; a' Bánátban a' Temes folyó mellett. Temest, Temesvárt, Jenőt, Boros-Jenőt a' Fejér-Körös mellett; 's több Jenő nevet viselő helységeket Erdélyben Dobokában, és Biharban. 'Sidófalva nevet hordó régi falu helyeket. 'Sidóvárt 's a' t. melyek mind arra mútatnak, hogy ezen helyeken hajdon 'sidótelepek léteztek, — nemcsak az okból, mivel a' nép úgy tartja ma is, hanem mivel azok' nevei valóban is 'sidó eredetüek.

Nem lesz czélaránytalan ezen állítmányt hitelesen bébizonyítani a' 'sidó nyelv' ellene mondhatatlan maradványiból honunkban, — a' fennebb említett Thalmis vagy Thalmidh a' hithagyományt jelentő Thalmud 'sidó szótúl eredvén, hihetőleg bizonyos főhelyet képzett, hol a' 'sidók vallásukat, mint hajdon a' szent városban szabadon gyakorolhattak, — a' Jenő nevet viselő helységek is 'sidó eredetre mútatnak, mivel Jain vagy Jaen nyelvőken annyi mint: bór 's a' boros Jenő nevezetben mind a' magyar, mind a' 'sidó nevet fentartva látjuk, ehhez járul az is, hogy a' több Jenő-k is mind bór termő vidékeken feküsznek — maga a' bór magyar szó is, hihetőleg a' bór — buzgó forrás, 'sidó igétől veszi eredetét — a)

Továbbá a' régi hagyományokból úgy jön világosságra, hogy Deczebál a' 'sidókat bányászat-

a) *Cocceji Lexicon Hebraicum*, Steph. *Foszsó Uzoni* Hist. Unitar. ms.

Elő-szó.

Köz-tudat szerint régen óhajtja a' tudós közönség az unitáriusok' egyházi történeteit kiadatva látni, többek közt a' bécsi egyetemnél nagy tudományu, volt Theologia tanító Gazzaniga. 1780. egy ezen tárgybani felszólítatása' következéséül írt levelében e'ként nyilatkozik: „A' socziniánok' (unitáriusok') „egyházi történeteikre nézt közpanasszok van „a' tudósoknak, nem lévén még minden tekintetben kielégítő története a' soczinián vallásnak. — Igérte ugyan azt Bock Sámuel „Fridrik, kinek munkája' I. része Königsberg„ben és Lipsiában 1774. nyolczadrétben kia„datott; de többi részei ma is váratnak, — el„anyira hogy igaz Moshemnek azon jegy„zete, miszerint mindazok, kik arról eddig ír„tak, azok' szomját, kik azt bővebben ismér„ni óhajtják, — el nem oltják" *a)* Méltó is

a) In Epistola ddato 5-ae Sept. 1780. Viennae, ad excell. episcopum Transylv. Ignatium Bathtyáni exarata. — Vid. R. Michaelis Burján Dissert. Hist. Critica. De duplici ingressu G. Blandratae in Transylvaniam. pag. 135. 136.

lette távozott el magyarul. Charám tüzhely, a' vasbányák' torkolatjában, nevét a' Charám (s ütőhely) 'sidó szótól, máig megtartotta. — 's találám atyafias a' Korom szóval is. — Kóh vagy Kohó tiszta 'sidó szó, azt teszi eredetileg, a' mit magyarul, innen thoroczkai nyelven Koh-gaajor, — annyi mint Kohoból feldagadva kifolyó salak. (—, gaa: feldagadó, — jór: folyam) mondánk Koh-ganéj-nak is, mivel ganij annyi mint salak, elvetett rész.

Ha kiterjesztjük ezen nyomozást a' bányászati magyar szókra is, azokban bizonnyal, 'Sidó eredetet veszünk észre: Bánya, annyi, mint épitmény, alkotmány, ettől: banah épitni, alkotni. — Érez, ezen szótól: Árecz — föld — hámor noha hasonlónak láttatik első tekintettel a' német Hammer-hez. (kalapács verő) mindazáltal közelit a' Hamaroth 'sidó nevezethez, mely annyi mint: tűz-verem. — Thaemes annyi, mint: Olvasztó, vagy olvasztó hely, — innen a' Temes nevet hordó helyek, továbbá Thoroczkaiak által Kákovának neveztetik azon szoros kőhasadék, melyen általmenés van a' közlebbi Kákova nevű faluczkába, 's melyen a' völgybeli folyam kimegy a' Maros felé; — ezen 'sidó eredettől Ha Kháágove, kő-hasadék, innen egy Thoroczkai táj-mondat veszi származatát: Kákd-fel-szádat annyi: mint tátsd fel szádat. — A' só bányászatnál géra, annyi mint kivettetett hasztalan sóüledék, ettől: Gharu — üritmény. — Máglya vagy Málha azon bőredény, melyel a' bányákból a' terh felemeltetik, felhordatik; ezen eredettől: Mághla vagy maghelah — emelet grádics, lajtorja, — feljáró. Mázsa, an-

nyi mint száz font terh, ettől: má'sa — súly, terh, — innen mondatik Jer. XXIII. 33. ma mása Jehova? Mi az Ur' terhe? — só-pajta, ettől: bajth (ház) raktár. Ezen észrevételek után nem fog visszáson hangzani az, a' mit Huszti András ó és új Dáciájában említ, miszerint: Thorda, Thoroczkó, Thojah nevezetekben nemcsak 'sidó hang mutatkozik, hanem ily nevezeteket viselő helységekben hajdon bányászi tisztségek székezhettek, eredetüket vévén a' Thora szotól, mely törvényt jelent.

Most visszatérek eléb feltett állításomra, és azon következményt húzom ki a' mondottakból, hogy ha Pál apostol' idejében, ki Krisztus Ur. után 65. vagy 68-dik évben szenvedett halált, Illyriában léteztek 'sidó gyarmatok; kik az evangyéliomat hallották és azt bé is vehették; úgy léteztethettek, 's valoban is léteztek Pannoniában, és Dáciában is; de kivált az első század végén Decebál Dak' király' idejében, — különösen közép Dacziában a' mai Erdélyben 'sidók, kik az evangyélium hirdetésének nemcsak hirét hallhatták; hanem telepjeikben bé is vehették feles számmal, mint minden más tartományokban a' föld' szinén: lévén azonban olyanok is, kik annak bévételetől idegenek voltak, szóval az első században már lehettek Erdélyben keresztények. — Ha igaz továbbá a' mit Reichersdorf *a*) említ; miszerint Moldvában, és Oláhországban, a' hajdoni Havasali Dáciában, ezen helységekben; Szúcsáva, Román Vásár, Bahlói,

a) Chorographia Moldaviae Fol. 586.

Jászvár, Vázló, Huszt város, Tatáros, Barlát, Román y Ujvár — Szegedi János *a)* szerint pedig, a' mai Bucsakországban, Forrofalván, Tamásfalván, Dumafalván, Zsidófalván, Szbófalván, Kalagorpatakon, Bakón, Tatroson, Sófalván, Terebesen, Kadnáron, Galaczon Bájan, Fokszánon, Esperéczen, Csöbörcsökön, (akár mint nevezték légyen az időben ezen falukat) — ha igaz mondom, hogy az első században ezekben kunok, vagy hunok laktak; úgy hihetővé leszen az is, hogy több Europai éjszaki népekkel együtt, kik már keresztényekké lettek. *b)* a' hunok is már az első században nem csak hallhatták hirét az evangyéliumnak; de söt azt közülek többen is megismerhették, és bévehették — résszerint Pál, résszerint András, apostolok' hirdetésiáltal, az lévén az oroszok', és vélek határos éjszaki népek' régi szó hagyományja is, hogy köztök legelébb András apostol kezdette az evangyéliumot hirdetni, Krisztus után a' 45-dik évben.

Hogy az Europai scythak kik közé az érintett kunok is számláltattak, már az első században kezdették bévenni az evangyéliumot csalhatatlanul erősítik Hieronyimus *c)* és Eusebius egyházi történet iró is, *d)* mi annyival igazb, mivel Pál A. *e)* mára' Scythákot is, mint kik és a' Krisztus' több hivei közt már különbség nem

---

a) Szegedi Vitae Regum Hung. pag. 260.
b) Tertullianus adversus Jud. L. VII. —
c) Hieronym. de Scriptor. Eccl.
d) Euseb. Hist. Eccl. L. III. Cap. I.
e) Coloss. III. 11.

volna; említi — azonban közép Dácziában vagy Erdélyben lakó más népek; dákok, géták, szláv szakadványok mennyiben hajlottak az evangyélium bévételére ezen században; nem bizonyos.

II. Czikkely.

Több keresztény népekről Erdélyben.

II. SZÁZAD.

Ezen századról derék egyházi író Tertullián *a)* lisztán írja ezeket: Krisztus' zászlója alá hódittattak többek közt, a' szarmaták, dákok, németek, és scythák — hasonlólag Iraeneus, *b)* és Justinus Vértanu bizonyítják, miszerint ezen században a' scythák és pásztor népek közt is hirdettetett Krisztus' neve. Ha tehát a' Dácsia, vagy mai honunk körüli népek, nem csak ismerni kezdették már a' keresztény vallást, hanem arra valóban által is mentek, lehetetlen, hogy Erdélybe is annak terjedő fénye a' 'sidókon kivül, más akkori lakók közé is nem kezdett volna terjedni; nemcsak a' dák' lakhelyekben, hanem a' római gyarmatokban is, mellyeket Trajántelepitett, jobbára Olaszországból, Szicziliából, és más szomszéd tartományokból, temérdek seregekkel hozván bé a' résszerint még pogány; résszerint keresztény vallást már bévett népeket. — Ezen gyarmatok voltak: Ulpia Trajána vagy Zármisegethusa, Patavicensis vicus, Na-

---

a) Tertull. adversus Jud. Lib. VII.

b) Euseb. Libro praecitat. —

poka, Sárd, Dierna vagy Salinae, Praetoria Augusta, Zernensium Colonia 's a' t. mely gyarmat városok hol fektérül bővebb vitatkozásba ereszkedni mostani célomra nem tartozik, azért Huszti ó és új Dácziájára útasítom az olvasót.

Továbbá Eutropius és Dio Cassius irják, hogy Traján roppant hadsergében, melyet K. u. 105-ben Deczebál ellen vezérlett, a' keresztények pogányokkal együtt vitézkedtek, — voltak tehát a' II-ik században Erdélyben keresztények, Trajan, és utánna Hadrián, Septimus, Severus, Gordiánus, és más helyökbe ült romai császárok alatt, gyanúthatólag mindazáltal uralkodó vallás a' pogány volt; mit a' romai gyarmatokban költött Istenek' tiszteletére emelt templomok; milyen volt a' Thármisi, vagy mai Károly-Fejérvári, a' Jupiter' és Juno' tiszteletére épített roppant templom. — a) Istenek' szobrai, feliratok, mozaik képek, 's egyéb romai hagyományok, bizonyítnak. —

III. és IV. Század.

A' harmadik században 270-ben a' Gothok; még mielőtt a' Hunok' had-viharai Europában csattogni kezdettek volna, a' romai birodalomban bétörtek, és azt tűzzel vassal pusztították, 's a' mai Erdélyben is megtelepedtek. E' nemzet Skandinávia, vagy a' mai Svetziából, hol ma is Gothiában eredeti honjok van, — omlott bé Europába, kéttség kivül terméketlen hideg honát megunván,

a) Francisci Fasching e Societ. Jesu nova Dacia, pag. 51. Franc. *Hens Beiträge zur Dacischen* Geschichte 1838.

vagy a' romai birodalom' fényétől, és gazdagságától annak pusztítására ingereltetvén, vagy pedig a' romai fegyver által hihetőleg megsértetvén. — Keresztény vallásra térése a' Goth nemzetnek Zozomén *a*) egyházi történet iró által igy adatik elő: miután a' Gothok Valentinián és Gallien császárok' alatt Europa' tartományit elpusztították; általmentek Aziába és ottan kis Azíát, Galitziát, Kappadotziát, felprédálták, temérdek rabokat gyüjtvén, azokat magokkal visszahozták. — a' rab nép, melynek egy része papokból állott, lassankint a' vad és pogány Gothokat megismértette a' keresztény vallással, melyet végre bé is vettek. — Ezen rabok közül valók voltak Ulphilas hires goth püspök' eldődei is, nemzetükre nézt Kappadokszok, majd Ulphilás K. u. 325,, jelen volt a' Niczéni egyházi nagy gyülésen: de hit aránti értelmére nézt Arius' tudományát, és hit-rendszerét követte; 's felei közt is az Ariusi hit-rendszert terjesztette el. — mely az Erdélyben, a' Hunok' kijövetelétig, sőt az Atilla' birodalma' összeomlásáig is, hihetőleg több népekkel együtt lakott gothok közt annyira divatozott; sőt Erdélyen kivül a' keleti, és nyúgoti gothok közt is annyira elterjedett, hogy az egész nagy terjedelmű nemzet azt követte egész hanyatlásáig, sőt ha honi iróinknak hiszünk, valamint hinnünk is kell *b*) az Ariusi hit-rendszer az 1002. évig keletben volt Erdélyben, 's midőn Sz. István király II. Gyula erdélyi fejedelmet legyőzte,

---

a) *Sozomen* Hist. Eccl. Part. II. Cap. V.

b) Andr. Ilias de ortu et Progr. var. in Dacia Relig. pag. 20. 21. — *Haner* Hist. Eccl. Libr. 2 pag. 66. — *Franc. Fasching* e soc. Jesu *Vetus Dacia* pag. 93.

és az országot romai hitvallásra általvitte. II. Gyulát mint annak ellenzőjét fogva Magyarországra vitte, — akkor szünt meg az Ariusi hit-rendszer' divata is Erdélyben. — Kedvezvén a' gothoknak a' hason vallásu Valens császár is ezen században, ki nékik püspököket és tanítókat küldött — és terjesztő köztök a' miveletet. A' gothok Erdélyben sok templomokat, tornyokat, 's egyéb épületeket építettek, melyeknek goth ízlésü maradványi ma is a' székely és szász földökön néhol láthatók. — Ulphilás az egész evangyéliumot goth nyelvre fordítá, mely fordításból a' négy evangyéliumok ma is Svécziában, az Upszalai könyvtárban tartatnak; az epistolák, melyek a' fennebbi években találtattak meg, a' *Münchení* királyi könyvtár' számára vétettek meg.

A' Niczéni nagy egyházi gyülés után tehát két felekezetre oszlék a' keresztény világ nyilvánoson, és igy a' negyedik században Erdélyben, valamint a' szomszéd Magyarországban is (Pannoniában) találunk kereszténységet, részint Niczéni közönséges k. vallást — részint Ariusi hitrendszert tartókat. Hieronym irja miszerint az Arius hit-rendszere az akkori világ' fő hatalmassaitól pártoltatva elborította Europát *a)*, a' mi pedig a' más keresztény felekezetet illeti, az is hatalmasan terjedett Magyarországban, és jeles irokkal 's hittudományi tudosokkal kezdett fényeskedni. — Hieronym maga is ezen honban született már keresztény szülőktől K. u. 323 Stridonban — Itt született szent Márton püspök is Sulpitzius szerint, 336-ban K. u. — Sabárián, vagy a'

a) Hieronym. Epist. 16 et 58 contra Luciferianos.

mai Szombathelyen; sőt egész könyvet lehet irni, a' IV-dik században, Magyarországban jeles keresztény férfiakról. — Az Ariánok közt pedig nevezetesen említést érdemelnek: Photin szerémi püspök a' Dráva' mentében Eszéken, ki Jézust nem örök születésünek, hanem szűz Máriától születettnek tanítván, 350, évben Szirmiumban ellene nagy egyházi gyülés tartatott. Továbbá Hermylus dékány, és Stratonicus, kik Mésiában, vagy a' mai Szerviában Szendrön, a' Duna mellett vizbe fulasztattak a' keresztény hitért. *a*) Ugyan ezen században iratik Callicratés Arián' püspöknek Kolo'svárt az óvárban. — Nicaetás pedig dákok' püspökének, ki 401-ben a' keresztény hitért megöletett *b*) a' Niczéni nagy egyházi gyülésen pedig jelen voltak Ulphilás gothok' püspökén kivül a' Szlávok, sőt Scythák' püspökei is 325-ben.

Továbbá, a' gothok alatt Gothiának nevezett Erdélyben a' gothoknak jeles oskolájok létezett. — honnan Audius az időben nevezetes tanúlt szent férjfi, kit a' császár számkivetett volt Gothiába.— Mezopotámiába hitsorsosaihoz püspököket küldött Gothiából, kik közt nevezetes volt Sylván *c*) végezetre a' Sárdikai egyházi gyülésen jelen voltak Pannoniából Ursatius, Mursai, vagy mai Eszéki és Valens, Mésiai Arián püspökök, 347-ben emlittetik még ezen századból Theotim scythák' püspöke is Tomi városból. Niczeni hitformát tartó.

---

a) Martinus Szentiványi in Menologio ad secul. Christi IV.
b) Saudii Biblioth. Antitr. ad Sec. 4-tum.
c) Epiph. L. Contr. Haeret. Cap. 14. 15.

III. Czikkely.

A' keresztény vallás' mint állása Erdélyben a' Hunok, különösön Atilla alatt és után IV. és V. században.

Igy állának a' k. vallás' első sarjai Erdélyben a' Gothok, és velük szomszéd népek közt; midön a' Húnok Valensz' időszakában K. u. 373 tájai Volga melléki tartományokból, hosszas belháborutól üzetve Europába jöttek és a' Góthokat kemény viadalok után megbirván, Erdélyt elfoglalták. — Az Aziai Hunok, ha szintén ösmerték is valamenyiben a' keresztény hitet, nemzeti pogany vallást tartottak, mely tudós Horváth István szerint a' Perza vallás' Fő elvein volt alapitva, azt mútatván a' Perza Jezdyn szó is, mely-mind Perza, mind ó magyar nyelven Istent jegyez — ehez járul a' jó és rossz Fő elvekről hit-czikkely is a' régi Hunoknál. — Azonban Europában mindjárt a' Tana vizén innen keresztény népekkel; Europai kunokkal és sczythákkal elegyedvén, görögökkel Duna melléki több nemzetekkel jövén érintésbe, nem lehetett bövebben megnem ösmerkedni a' keresztény hittel — Balámber, Karathon, Uldin, Mundzuk, Optár, Ruás és végre Atilla temérdek had-sergükben Alánok, Kunok, Gothok, Gepidák, Dákok, Markomannok, Svábok, Herulok, Türingiek 's több már keresztény nemzetek vitézkedtek. Most görögök majd romaiak, majd német, és frank honi népek ellen — kik közzül számtalan foglyokot hoztak be honukba — nemcsak föld népet; de papi rendüeket, asszonyokat, 's más nálloknál jelesb miveletü kereszténveket, — kik val-

lásukat ismereteiket köztök terjeszteni hihetőleg el nem mulattak sőt törekedtek. Továbbá a' hun fejedelmek néha meg is jelentek Konstantzinápolyban, a' görög császári fényes lakban, találtattak kik nem csak megismerték a' k. vallást hanem azt bé is vették. — Ilyen hún fejedelmi fit említ a' honi történet többek közt Gordás nevűt, ki Konstántzinápolyban innepelyesen megis keresztelkedett; de felei közi visszajövén, Mogortól pogány hitü testvérétől megöletett. — Ide tartozik még az is, a' mit fent az Europai fejér kunokról már az 1. században említettünk, miszerint azoknak 's a' szomszéd sczythéknak már András A. K. u. 45 táján hirdette az evangyéliumot. — ezen századbeli hunokról irja továbbá Hieronym *a*) hogy a' 'soltárokat már tanulják.

Atilláról jelesen, kinek főlaka Erdélyben. Udvarhelyt diszlett iratik, hogy különbözö keresztény fejedelmi családokból hozatott nőket magának. — Honoria III. Valentinian testvér huga Atilla nője. Ariusi hitet tartván, kéttségkivül fiát Dengezicset is, azon hitü görög nevelőkkel abban neveltethette, Keimhelda Herrik szász-országi fejedelem' leánya, ugyan csak Atilla nője hasonlóan keresztény volt, 's fiát Aladárt is keresztény vallásban kivánta nevelni, mint ehez kéttség is alig férhet; maga Atilla azonban haláláig pogány hitet tartott. — Továbbá Atilla' udvara tele volt mindig keresztény fejedelmek' követeivel, — 's jóllehet keresztények' országait pusztitotta, mindazáltal iratik, miszerint

a) Hierony. Epist. ad Laetum. így ír: a' Hunok tanulják a' 'soltárt — sczythia derei olvadnak a' hit' melegétől — Getik' sárga és veres sergei az egyház' *sátráit hordozzák*. —

Ravenna, és Roma feldulásától sergeit visszatartoztatta. Ravenna alatt János Arian püspök 12. bibornokaival. Roma előtt nagy Leo pápa kérlelvén meg Atillát, engedett Atilla a' keresztény főpapok' kivánatának; mindazáltal mindkét város' kapuin és útszáin általvitte győzedelmes seregeit *a*) 452-dik évben K. u.

Atilla' halála után az V. században 454-ben a' roppant hún birodalmat egymás közt felosztani vágyó Atillafiak: Kába és Aladár, az osztály felett öszveveszvén, Szikámbriában Buda mellett egymással megvivának — a' Honoriától született Kába vagy Dengezits mellett inkább a' húnok, és ezekkel rokon Sczytha népek — Aladár a' szászországi Keimhelda' fia mellett pedig gothok, gépidák, 's ezekkel atyafias nemzetek harczolának — Ezen vérárasztó viadalban csaknem minden ereje és dísze a' húnoknak eltipraték és odavesze, Ellákkal Atilla' kedves fiával — Kába a' csata után maradék húnokkal annya' rokonihoz Konstántzinápoly felé fordítá útját, onnan Sczythiába, hol ősz attyát a' vén Bendegutzot még életben találá, — más része a' húnoknak Irnák Atillafi vezérlete alatt Erdély' napkeleti erdős hegyei közé vonúla, mely ma is Atilla' maradékának tartatik, székely nevezet alatt. Aladár is elesvén a' viadalban, megmaradt goth, gepida 's ezekkel szövetkezett töredék népek részint Pannoniában és Mésiában, részint Erdélyben telepedének le a' nyúgoti és déli vidékeken, 's honokat már Gepidiának nevezék.

A' mi vallás' dolgát illeti: Háner *b*) szerint az

---

a) *Turoczi* Chronicon Cap. 10 — Ranzan Judice 5.

b) *Haner* Hist. Eccl. pag. 60. 61. Andr. Ilia, de Ortu et Progr. Rel. in Dacia.

Erdélybe visszatelepedett gothokhoz és gepidákhoz Eudoxia III. Valentinián Ariusi hitet követő nője, hason vallásu püspököket és tanítókat küldött, és így ottan az Ariusi hit-tan újra divatba jött; nemcsak, de a' küllakó rokon hitü népek is, mint burgundok, vandalok, alánok, az Erdélyen küli, keleti és nyúgoti gothok, Erdélyből vettek magoknak püspököket és oktatókat.

Ezen időkre esik a' nemzetek' vándorlása, a' honfalan népek tartományokról tartományokra költözködtek, az országokat 's azokban a' keresztény egyházakat égették, rabolták és dulták — a' keresztény vallás' és tudományok' nagy vesztével, mindaddig, mig a' vándór népek lecsendesülvén a' keresztény vallás' kebelében valamennyire megszelídültek; továbbá a' keleti gothok Pannoniából Italiába (Olaszországba) vonúltak, és ott alapitották a' keleti goth birodalmat — a' nyúgoti gothok pedig Spanyolországba nyomultak bé, 's ott a' nyúgoti goth birodalomnak adtak eredetet.

Ez időben továbbá a' kereszténység három fő egyházakra kezdett szakadni, latán és görög szertartásura, mellyek együtt igaz hitüeknek (orthodoxae) neveztettek, — és Arius hit-rendszerét követőkre. A' két igaz hitünek mondatott egyház 483 körül III. Felix romai pápa és Akos Konstantzinápolyi patriárkha alatt — a' pápai felsőség felett heves vitatkozás ütvén-ki magát, elvált egy mástól — 's mainapig elválva vannak; azon görög szertartásu egyházakon kivül, mellyek a' latan szertartásuval egyesültek *c*) az Arián egyház pedig az V. században legterjedelmesebb volt mindenik

c) Bolla. Univ. Hist. aevi. med.

felett. A' VI. században Olaszországban a' keleti gothok' birodalma leomlása, — és Afrikában a' Vandal uradalom hanyatlása után kezdett apadni — A' VII-dik században szinte elenyészett; miután Spanyolországban, a' nyugoti gothok a' latán szent egyházzal egyesültek. — Az Erdélyi gothok és gepidák maradéki — 's több más azokkal együtt honnozó népek pedig tartották azt Háner szerint *d)* Szent István király' évszkáig az 1002-ik évig.

Lehetséges továbbá az is, hogy a' görög szertartásu hit-rendszeris az Erdélybe beszállongó rátz, vlakk, 's más dunamelléki népek közt kezdett divatozni — terjesztvén és ápolitván azt a' közeli görög császári hatalom és befolyás Erdélyben is — 's inkább pártolhatván mint a' távollévő római anyaszentegyház a' latán szertartásu hitet, honnan ily villongó hadas időben hitterjesztőket Erdélybe küldeni nem igen lehetett; innen láttatnak honunkban nyomai a' görög szertartásu vallásnak a' legrégibb időktől fogva.

IV. Czikkely.

Kersztény vallás' állása az avarok alatt VI. VII. VIII. és IX. századokban.

Az avarok történetírások szerint, hún eredetű Aziai pogány szertartást követő nép, más neven hún-avarok, hún-árok, ugorok, unogrok. Kaukáz melléki honukból törököktől kiveretvén, 557-ben Europába jöttek; követve a' régi hunok' példáját, 1 Justiniántól h. Dácziát, a' mai Moldvát lakul nyer-

d) Haner Hist. Eccl. pag. 66.

lék, oly feltétel mellett, hogy a' keleti birodalom ellenei ellen évidíj mellett hadakozzanak. — E' frigy' erejénél fogva, sok nemzeteket, kik a' birodalom ellen támadni mertek, meghódítottak, végre hadba keveredvén a' gépidákkal is, azok' uradalmát Erdélyben eltörölték — 's ottan az avarok' birodalmát alapították mellyet azután kiterjesztettek pannoniára, mésiára, a' mai ausztriára, sőt bávériára is — 's Khan, vagy Khaganjaik alatt továbbat nem csak a' görög birodalomnak, hanem egész Európának is veszedelmesek és iszonyítók lettek, tüzzel vassal rombolván és dúlvan mind a' keleti mind a' nyugóti Európát, mind a' VIII-dik század' utoljáig, 795-ik évig; — mikor is Nagy Károly nyugoti római császár elébb Tassilót baváriái herczeget győzvén le; diadalmas hadait a' Tassilóval szövetséges avarok ellen indította, két roppant serget vezetvén ellenek, egyiket ő maga, másikat fia Pipin és nyoltz évekig tartott viadalban őket elfárasztván és elfogyasztván Pannoniában az avarok' birodalmát lerontotta — megöletének Iring, Jugurró fejedelmeik, a' főrendek nagy részével. — Theodo avar fejedelmek' egyike 795-ben Akhenbe a' császárhoz követeket külde, és mind magát, mind megmaradt népét a' keresztény hit' felvételére ajánlá; mellyre a' császár feles számu papokat és szerzeteseket külde Pannoniába, az avarok' tanítására; azonban Theodo vagy Thudum hitét megszegte, 's népének jobb részével a' pogány hitre visszatért — a' tériteni jött papokat megöleté, a' templomokat lerontatá, és a' keresztény hit' sarját az avarok közt csak nem kiírta, mire nézt Theodot Pipin megölé; a' legyözött avaroknak pedig 803-ban szabad választást engede a' császár: kik

keresztényekké lesznek szabadok léendenek; kik pedig nem akarnak azokká lenni, azoknak szabadságok, minden vagyonokkal elvétetvén csak életök hagyatik-meg. *a*) Sokan tehát közülök a' keresztény vallást bevették, 's résszerint Pannoniában a' Rába mellett, 's Szombathely körül megtelepedtek — részszerint Erdélyben a' több nemzetekkel együtt megvonták magukat, — 's a' mint tudták a' keresztény vallást bétanulták a' keresztény népek közt.

Nagy Károly császár azonban diadalmas seregét Pannoniában alább mozdítván, egész Belgrádig vagy Nandorfejérvárig lenyomult — onnan a' Szeremségre és a' Dráva 's Száva' vidékeire, mellyeken többnyire Arián hitü népek honoltak — majd által-kelvén a' Dunán a' parti-Daczia' szélein, vagy a' Duna és Tisza melléki vidéken visszahozta seregeit, mindenütt latán szertartásu püspököket, papokat, igazgatókat hagyván, kik által a' latán szertartásu hit-vallás hatalmason kezdett terjedni Pannoniában és Daczióban, az Arian hit-rendszer és görög szertartásu vallás felett; innen helyesen állítja Szentiványi Márton Jézus'-társaságábóli pap *b*) miszerint dákok, moldvaiak, erdélyiek, vlakkok ekkor vették-be inkábbára a' latán szertartásu hitet.

Azonban maradtak Erdélyben, a' fennebb említett ariusi és görög szertartásu vallásoknak is feles követői; maradék gothok, gepidák, dákok, vlakkok, ráczok, szlávok 's más beszállongott népek

---

a) Bonfin Decad. I. Lib. IX.

b) Martini Szentiványi e Soc. Jesu Dissertatio Paralipomenica Rerum memorabil. Hungariae. Dec. I. Part. 3.

közt. Különösön a' keleti részen lakó hún-ivadék, a' székelyek ez időben keresztény vallást tartottak-e vagy pogányt? bizonytalan; ha szintén voltak köztük kevesen keresztények is, vagy ez vagy amaz vallásuak, hihető még is hogy nemzeti Rhabanbánjaik alatt többnyire pogányok voltak, az avarok' Erdélybe szakadt egy részével, kik Károly császár' visszamente után örömest visszaállának őspogány hitökre, — magukat mindazáltal a' dúlástól koborlástól megtartoztatták, mindaddig, míg a' magyarok harmadszor is kijöttek Scythiából, kikkel, mint hajdan, égetni, dúlni, áziai módon eljártanak.

V. Czikkely.

Keresztény vallás' terjedelme a' magyarok közt IX. X. és XI. században Erdélyben, Geyza herczeg, és Szent István I. magyar király alatt.

K. u. 888-dik évben *a*) a' hadszerető magyar nemzet vérszerénti Atillafiak, a' hajdoni Európát duló hunok' hason természetű és vallásu ivadéki belháboruktól kénytetve, vagy éjszak' hideg, terméketlen határiról Dentumoger honból a' volga mellöl, az Atillától bíratott, Kanahánhoz hasonlított két magyar honba önként vágyva és törekedve. Arnulph nyúgoti romai császártól is Zventibald morvák' fejedelme ellen segédül hívatva készörömest jöttek Europába; általkelvén a' Tana' vizén

a) Anonym. Belae Reg. Notar.

Orosz és Lengyel országokon által Magyarországba és Erdélybe behatva, kevés idő alatt hatalmas birodalmat alapítottak ottan. Almos és utánna Árpád fő vezérek alatt; a' hét mogorok' neveit különbözőleg adják-elő honi történetíróink, azonban annyi bizonyos, hogy Árpád' fia volt Zoltán ennek Toxus, kik alatt a' szomszéd nemzeteket szörnyen dulták és pusztították, most Német, majd Frank, majd Olasz és Görögországokat járták el, tüzzel vassal pusztitván és rontván mindeneket; 's szintén oly rémítők valának europai népek előtt, mint hajdon a' húnok.

Szelidülésök' kezdete Geyza' időszakára esik; ki látá azt, hogy europai keresztény nemzetek közt ha honosodni akar a' háboru szerető nemzet, szükség volna mind erkölcseit, mind vallását azokhoz közelebb alkalmazni — Kétségkivül ez a' körülmény tette őket hajlandókká a' keresztény vallás' lassankénti elfogadására.

Ősi vallásuk pogány volt, rokon a' perza vallással. Isteneiknek a' hegyek' tetején zöld fák alatt lovakat áldoztak — áldozatközben nagy áldomásokat vittek véghez, néha borral néha pedig vérrel is — hittek halhatatlanságot, jövendő életet — rosz fő elvet, vagy ördögöt, és a' mellett sokféle keleti és éjszaki babonákat, — 's mind e' mellett is a' nép és fejedelmek felette ragaszkodtak az ős pogány szertartásokhoz, és szörnyü bajjal lehetett a' magyarokat keresztény hitre téritni. Továbbá a' görög, de nevezetesen a' római anyaszentegyház és külföldi keresztény fejedelmek is ottanottan tettek próbát a' magyarok' megtérítésökben, püspököket és papokat küldvén oktatásokra — 1. Gyula és Bülcsu Konstántzinápolyban keresztelkedtek-

meg, kétségkivül többedmagokkal — sőt Erdélybe is küldött a' görög egyház térítő szerzetest Hierotheos nevüt (erdélyi püspöknek iratik) ki nem siker nélkül fáradozott az evangyélium' hirdetésében — mint azt az Erdélyben még Szent László alatt is Monostorokat bíró görög egyház mútatja. — A' latán szentegyház' részéről pedig 968 táján a' Regensburgi püspök Farkas fáradozott megtérítésökben kevés sikerrel — 972 tájat Pilgrin *a*) Lintzi Ersek, ki egyszer'smind feles papokat és szerzeteseket hozott magával Magyarországra, — ez időtájat jön néha Geyzához, Albertis prágai püspök, — mind latán szertartásuak — 's kétségkivül mindenik Geyza herczeg' engedelméből — végre láttatott is sikere, lelkes fáradozásuknak.

Legelébb tehát Geyza kezdett engedni az evangyéliomnak *b*) 's hogy a' szilaj és a' kereszténységtől még idegen népet is arra bírhassa, külföldről több keresztény papokat hivott-bé levelei által is az országba — azokat baratilag fogadta, és megengedte, hogy a' hól kivánnák, templomokat állitsanak. Maga Geyza, Sarolta' nőjével együtt csakugyan később tért a' keresztény hitre, azt adván okul, miszerint: ő elég gazdag lévén, mind a' keresztények' mind a' pogányok' isteneinek eleget tudna tenni; azonban bizonyos álom által, mint honi történetiróink bőven említik, megintetvén nejével fiával a' 8 éves Istvánnal, Mihály testvérével 's több fő emberekkel együtt 977-ben a' latán egyházi keresztséget felvette Albert prágai püspöktől Esztergomban.

---

a) Inschoffer in Annal. Hungar. ad an. 972.
b) Chartuitius in vita S. Steph.

A' herczeg' példáját felesen követték a' magyarok; voltak azonban, kik szándékának ellenzői voltak — és a' keresztény vallásnak ellene szegültek — Ekkor Geyza látván, hogy erő nélkül a' magyarokat keresztény hitre nem téritheti, a' keresztény országokból számos segéd sergeket hivott be fejedelmi férfiakkal együtt — Igy jövének német honból, Bavariából, Frank, Sváb, Spanyol, Lengyel, Szász és más országokból temérdek bajnok népek, kiknek segitségével a' magyaroknak nagy részét keresztény vallásra térítette.

Meghalván Geyza 997-ben fia István következett herczeggé, ki már kereszténnyé neveltetvén, attya' szándékát a' latán szertartásu keresztény vallás' terjesztésében végrehajtotta. 998. Kupat Sümegi herczeget pogány vallása' oltalma végett ellene pártot ütőt, elfogván egy csatában, négy felé vágatta, és testét az ország' négy részeire szétküldötte rettentésül a' pártosoknak — Esztergomban érsekséget, 's azonkivül a' magyarhonban 10 püspökséget alapított; miután Astrikot romába II. Sylvester pápához küldé, ki azok' megerősítését és királyi czímet kérne számára — mindkettő megadatott, 's apostoli czim mellett korona küldetvén onnan, aval 1000-ben 1-ő magyar király koronáztatott — Thomizobát, Tisza melléki Bisségnek fejedelmét, mivel kereszténnyé lenni nem akart, megbüntette, — H. Gyulát Erdély' fejedelmét maga annya' báttyát haddal megtámadván és meggyőzvén 1002-n két fiával Bivia és Buknéval együtt, vagy pogány, vagy Arián hitéért mint Haner *a*)

a) *Haner Hist. Eccl.* pag. 66.

irja, fogva Magyarországra vitte *a*) és igy Erdélyben is a' latán szertartásu hitet elterjesztette. —

Szent István király nem csupán czim képen viselé az apostoli nevet, hanem valóban meg is felelt annak, mind herczeg, mind koronás király korában; mint király, szélyel járt népei közt Magyarországon és Erdélyben, maga hirdette a' szent igét és magyarázta falunként és városonként, — 's hogy a' magyar nemzettel ős pogány hitét elfelejtetné, a' pogány szertartásnak minden jeleit eltörölte, a' faluk' neveit valamelly szentről nevezte el több helyeken, — ezt tette nevezet szerint a' székely honban; mert alig találtatik valamely részében a' magyar honnak oly sok szentek' nevéről nevezett helység, mint a' székely földön, honnan ugy látszik, hogy a' székelyek, ha szintén némelyek más, fennebb már említett, Erdélyben divatozó vallás-szereket tartották is, azokat, valamint a' pogányt is ez uttal elhagyták és a' latán egyház' kebelébe mentek által 1002-től 1010-ig. —

Nemlehet azonban erősíteni, hogy az ariusi és a' görög vallások, úgy a' pogány is egyszerre megszüntek volna Erdélyben, — Sőt lehettek, 's valóban voltak is mindeniknek vagy titkon vagy nyilván pártolói, különösön a' pogánynak, mint ezt a' székely honban Bálványos vára 's több illy nevü erdélyi várhelyek bizonyitják, és a' magyarok' kétszeri visszatérése a' pogányságra. — Fővallás mindazáltal Szent István király alatt a' latán szentegyház' vallása volt, mellynek gyarapodására 's fenállhatására Erdélyben, a' Gyula, ma Károly Fejérvári *b*) és (hihetőleg még az előtt)

a) Anony. Belae re. Not. Hist. Thuroczi Chronicon Hung. —
b) Schematismus Venerabilis Cleri Dioecesis Transylvanensis pro a. MDCCCXXXVIII. pag. II.

Moldva' szélén Erdély felé a' Milkoviai püspökségeket, — Szebeni helytartóságot, — a' több fő és al-egyházokat alapított, oskolákat szerkezett, a' latin nyelvet divatba hozta és egyéb jótékony, a' nemzet' erkölcsi mívelődését előmozdító intézeteket tett, — a' megkereszteltteknek nem csak uj keresztény neveket adott, — hanem több családoknak a' Szythiából hozott pogány nevek helyett bibliai szent neveket — szóval a' magyar nemzetet egészben ujj néppé tette. —

VI. Czikkely.

A' magyarok visszatérnek pogány hitre I. András király és Leventa herczeg alatt. XI. században.

Megölvén a' magyarok Péter, Szent István' követőjét a' királyi széken, 1046, 's még ő előtte Abát vagy Sámuelt III. magyar királyt 1044, Andrást, Kopasz László' Szent István' nagy bátyának még Szent István' idejében Lengyelországba menekedett fiát, Leventa testvérével együtt az országba hazahitták, és Andrást trónra ültették. 1046. — olly feltétel alatt, miszerint engednék meg nékik: a' püspököket a' papokkal együtt megölni, a' tized szedőket felfüggeszteni, az egyházakot elrontani, mivel sem kedvök, sem akaratjok nem vôlna a' keresztény vallás' igáját tovább hordani *a*) engedvén ekkor nékik az ujj király

a) Turotzi Chronica. Hung. sub *Andrea I.*

kéntelen inkább, mint szabad akaratja szerint, — a' keresztények ellen szörnyü üldözést kezdének mind Magyarországon, mind Erdélyben. Vata és Janus pogányhitü főemberek' vezérlete alatt, — a' templomokat dúlák és döntek, a' keresztény népet iszonyuan öldösék, Besztrit és Buld püspököket megölék, Zonuk szolnoki grófot a' Dunába fúlasztá, 's Gellért püspöket Buda felett a' szent Gellért hegyéről taligán a' Dunába hengeríték — 's több hasanló kegyetlen tetteket követének el, mellyeket Turóczi, Ranzan és Bonfin bőven leírnak, — azonban honi és külföldi keresztény hadakkal megerősitvén magát székében a' király, halál' díja alatt rá parancsola a' magyarokra, miszerint elhagyván a' pogányságot, keresztény hitre visszatérnének, visszatérének tehát szörnyü öldöklések és kártétek után keresztény hitre. Leventa pedig mivel buzgó pogány volt, nem csak bé nem vette a' keresztény hitet, sőt keresztények' közzé sem kivánt temetkezni, hanem Taxony mellett, hol nagy-attya Toxus is volt temetve — temettetett el. —

VII. Czikkely.

A' magyarok másod izben térnek vissza pogány hitre I. Béla király alatt, ugyan a' XI. században.

I. András' halála után Béla, András' keresztény testvére választatott királyá 1060 évben. — Enyhitni akarván a' nép' közpanaszán, egyfelől a' keresztény vallás, másfelől az adó, és tized 's egyéb

terhekre nézt Székes-Fejérvárt gyülést tartott, melyre az országból minden törvényhatóságok, városok és népesb lakok' követeit meghivá, 's azokon kivül a' nemzet' öregebbeit, a' vallás és közterhek arán velek értekezendő — megjelenének hivattak, hivatlanok, 's azok közt temérdek pornép, egyszivvel a keresztény vallás helyett az ős-pogányt kivánva helyreállítatni, 's szorgoson kérék, miszerint engedtetnék meg nékik: Őseik' szertartási szerint élni, a' püspököket megkövezni, harangokat összetörni, tized-szedőt felfüggeszteni 's a' t. *a*) — Nem engedett a' király kivánságuknak, sőt inkább előre gyanítván a' kimenetelt — titkon elhelyhezett fegyveresi által azokat elszélesztette, a' főinditókat levágatta, 's megparancsolá, miszerint mindenök' elvesztése' díja alatt a' keresztény vallásra visszatérnének, — mellynek kivánt következése is lett. — Mivel pedig ezen háborus időben több papi személyek nőket vettek magoknak, azoknak bizonyos ideig engedelem adatott a' nő tartásra. *b*) Innen ez időből olvasunk honi történetiróinknál, házas püspököket, millyen volt szent László király' idejében a' N. váradi püspök. — Elfogyván majd és elhalván, azokon kivül, kik az említett csatában elhullottak, a' pogány magyarok közül az öregek és fők; a' maradék már nem kezdett ősei' vallására emlékezni, és igy a' pogány szertartás nem sokára megszünt Magyarországon és Erdélyben.

---

a) Turotz. Chr. Hung. sub Bela I.
b) Decret. S. Ladisl. Lib. 1. Cap. 3. Decr. Colomann. Lib. I. Cap. 67.

VIII. Czikkely.

Valdiak, és Albigaiak XII. XIII. és XIV. századokban.

A' XI. XII. és XIII. szazadokban a' latán szertartásu keresztény hit a' királyok által pártoltatva folyvást virágzott a' két magyar honban, kivévén a' IV. Bela alatti szörnyü tatárjárat' évszakát, midőn a' honnal együtt a' keresztény szentegyház is feldúlatott és elpusztítatott a' tatárok által. —

Azonban a' XII-dik század' vége felé, — a' XIII-dikban és XIV-diknek elején vallási viszonyt is találunk a' magyar honban. — — Vald Péter ugyan is, francz honban lyoni gazdag, tanult és szent irásban jártas kereskedő Brixiai Arnoldal együtt 1150 tájatt új hit-rendszert kezde felállítni — tagadá *a*) ő a' papi hatalmat, szentek' tiszteletét, bün-bocsánatot — purgátoriumot — (tisztító helyét a' testől elvált lelkeknek) megveté az innepeket és böjtöket — ezen hitszer követők Valdiáknak neveztettek alapítójokról, majd Albigaiaknak, Albiga langvedoki várostól, — Pikardoknak Pikardiáról, — hol számos követőik voltak. — Nem sokára a' nyomozó-szék (inquisitio) elkezdé ellenök keresetét. — Rajmund tolosai gróf őket fegyverrel igyekezék védeni, ki ellen III. Innocentz pápa keresztes hadat hirdete Monteferrati vezér alatt. Rajmund meggyőzetvén 1220, a' Valdiak Helvetziába, Szavojába és Piemontba a' hegyes vidékre szétoszlottak. —

Piemontban különösön késöbb két nagy hegyek közti völgyet vettek lakásokra, — mellyekben

---

a) Bolla Hist. Un. aevi med.

különböző viszonyok után ma is mintegy 25 faluk-ban lakoznak. —

A' Valdiak a' magyar honban is terjesztették vallásukat, — már 1201. III. László (6 hónapig uralkodott) királyunknak hit-tanszereket bémutatták, és szabad gyakorlatot kértek *a*) pártolójik felesen találtattak mind Magyarországon, mind Erdélyben — II. András alatt még ellen-pápát is *b*) mertek emelni magoknak miből majd üldöztetésök következett; de az üldöző-szék' elnökét Magyar János püspöket ők megfogván, kínoson végzékki, *c*) 's másokat is számosan öltek meg, — 1228. és 1230. — Elterjedtek továbbá Szerviában, Bosniában, Dálmát, Tót és Bolgárországokban *d*) honnan Bolgároknak is neveztettek holott püspököket és sok egyéb népeket vontak ön értelmekre.

Bonfin említi nevezetesen *e*) hogy a' XIV. században I. Károly és I. Lajos alatt felette sokan honoltak Bosniában és Tóthországban a' Dráva és Száva közt.

I. Károly Robert magyar király újra megindította ellenök a' vi'sgálatot, — de hatalmas pártolók védvén őket ki nem irthatta. — Illy pártolóik közül való volt Trencsinyi Máté, Vág vidéki hatalmas főúr — ki I. Károly' megválasztatásának is ellentállott — mivel a' pápa' követe által a-

---

a) *Aulus Jordanus*, post librum Justi Febronii Appendice IV. §. 8. pag. 137.

b) *Joannis Szegedi*. Vitae Regum Hungariae sub Andrea II. in notis pag. 197.

c) *Martini Szentiványi Menologium* 18 Decembr.

d) *Matthaeus Parisiensis* ad annum 1223. *Turoczi* Chronicon Hung. Part. 3„ Cap. 46„ et 47„ *Ranzanus* Indice 19.

e) Bonfin. Dec. II. Cap. X.

jáltatott a' magyaroknak királyukká, — azután is szakadatlan háboruban élt I. Károlyal — a' papokat és barátokat üldözte. Nagy-Szombatot és Nyitrát feldulta, templomokat és zárdákat égette, — és mint Samboki (in Praefatione Decretor. Caroli I. in Corpore Juris Hungarici) írja: minden megtérés' jele nélkül megholt. —

Erdélyben hihetőleg kedvezettnékiek Opor László, akkori vajda, ki bavariai Ottot, erdélyi utazása közben elfogatta és tömlöczben tartotta mind addig, mig a' magyar koronáról lemondott, — Opor Lászlót a' római pápa' követe átok alá veté azért egyfelől, hogy a' koronát megadni nem akarta, másfelől — mivel leányát István, szerviai, a' latán egyháztól elszakadt és hihetőleg valdi hitszert tartó fejedelemnek adta nőül 1309. *a*) I. Károly és I. Lajos után mint volt dolgok a' valdiaknak a' magyar honban, tisztán nem tudatik; kétségkivül fenmaradhattak titokban a' husszíták' idejéig, kikkel majd egyesültek, VII. László alatt 1501. és 1508. van még külön is emlékezet a' Pikárdokról, miszerint ők hivatalokból kizárattak, és üldöztettek; de miután mentő-íratokat és hitformájokat a' királynak béadták, az, ellenök kiadott elébbi kemény rendeletét szelídebbel váltatta fel (lásd: Adrian, Regenvolscaii Hist. Eccl. Slavonicarum Libr. II. pag. 177. 178.) azután legalább nevökre nézt a' magyar honban a' Dráva és Száva közti vidékeken, úgy egyebütt is, eltünték. —

Nem lessz itt felesleges külhoni történeteiket is röviden megemlíteni. — 1330. újra keresztes had

---

a) Bonfin. Dec. II. Cap. IX. et *Thuroczi* Chron. Hung. Parte II. Cap. 89.

indittatott ellenök és ezerenként ölettek meg püspökjökkel együtt, ki Bécsben vesztette életét *a*) 1545„ a' nyomozó-szék (inquisitio) által ujonnan meglepetének maradványaik a' piemonti völgyekben, és szétszóratának egész európában, — kiköltözének sokan közülök Helvetziába- Németországba- Csehmorva- és Lengyelországokba, mellyekbe befogadtattak — szünvén majd a' nyomozat ellenök, — viszont szeretett völgyeikbe bételepedének, a' kik megmaradtak, — ma békében honolnak a' sardiniai királyság alatt, különösön az ángol és porosz kormányok által pártoltatva, csendes, munkás, mestermiveket gyakorló nép — inkább, mint tudományokat mivelő. — Papjait ángol honból hozatja jobbára. A' Valdiak' vallástétele, mellyet 1544. I. Ferencz franczia királynak bémutattak, — melly Molinaei *b*) és Sleydán *c*) történetirók' munkáiban olvastatik — honi nyelvünken igy következik:

„Hisszük, hogy az Isten csak egy legyen, ki „lélek, minden látható, és láthatatlan dolgoknak „teremtője, megtartója, mindenek felett és mindenek„ben 's mi bennünk is van — lélekben és igazság„ban imádandó, kit egyedül várunk életünk, elede„lünk és öltözeteinknek adóját — őtet szeretjük „mint minden jónak szerzőjét és sziveknek vi'sgá„lóját féljük.

„Jésus Krisztust hisszük az Atya' szent fiának „és képének, kiben az istenségnek minden teljessé„ge lakozik, ki által ismerjük az atyát, ki nékünk

---

a) *Jacobi Thuani* Histor. Tom. I. Libro XXVII. *Benedicti Vissovathi* medulla Hist. Eccl. Libr. V.
b) Car. Molinaei Tractatus de Monarchia Francor.
c) Sleydani Commentar. Libr 16. — Szent Abrahámi Hist Eccl. ms.

„közbenjárónk és pártfogónk, — nem is adatott ég „alatt más név, melly által megtartathatnánk — csu„pán az ő nevében hivjuk segitségül az atyát. — „Nem is bocsátunk más könyörgést az Istenhez, „mint azt, melly a' szent irásban találtatik, vagy an„nak értelmével tisztán megegygyez. —

„Hisszük a' mi vigasztalónkat a' szent Lelket, „az atyától és fiutól származót — mellynek indí„tásából imádkozunk és ujjá születünk, — az mi „bennünk minden jókat munkálódik, és az által min„den igazságra vezéreltetünk,

„Hisszük az Isten' minden választottinak gyü„lekezetét világ' kezdetétől fogva, annak végeze„téig, — mellynek feje az ur Krisztus. Ezt az Isten' „beszéde igazgatja, a' szent Lélek vezérli, abban „tartoznak élni minden kegyes keresztények, mert „mindenekért szüntelen könyörög. — Kedves ez „Isten előtt, kihez folyamodik; és ezen kivül nincs „idvesség. —

„A' mi határozatunk az, hogy az egyházi szol„gák, püspökök és lelkitanitók erköltseikben és tu„dományokban feddhetetlenek légyenek, — külön„ben letétetnek, és mások állitatnak helyökbe — kik „azok' helyét és hivatalát betöltsék. Senki pedig „ezen tisztességet felne vállalja, hanem ha Istentől „hivatva mint Áron, az Isten' nyáját legeltesse nem „rút nyereségét kivánva, vagy uralkodva az egy„házi szolgákon, hanem kész lélekkel a' hiveknek „példát adva, beszédben, társalkodásban, szeretet„ben, hitben és szent életben.

„Vallyuk, hogy királyok, fejdelmek, tanácsok, „Istentől rendeltetett szolgák, kiknek engedni kell, „mivel fegyvert viselnek, hogy az ártatlanokat ov„ják, a' gonoszokat megbüntessék — azért nékik

„tiszteletel és adó-fizetéssel tartozunk. — Senki pe-
„dig ezen engedelmesség alól magát ki nem von-
„hatja, ha kereszténynek kíván nevezteini, a' mi
„idvezítő Jézus Krisztusunk' példáját követvén. —
„Mert ő adót fizetett, sem világi hatalmat, és ural-
„kodást nem gyakorolt, élvén megalázódása' állo-
„potjában az Isten beszéde' fegyverével.

„Hisszük a' vizet a' szent keresztségben külső
„látható jelnek. Melly nékünk azt ábrázolja, mit
„bennünk Isten' ereje munkál. Tudniillik: a' lélek' uj-
„julását, és testünk' megöldöklötetését a' Jezus Krisz-
„tusban, melly által az Isten' egyházának is szent
„tagjaivá leszünk — mellyben hitünkről vallás-té-
„telünket, és éltünk' megjobbítását jelentjük ki.

„A' szent asztal' vagy Jézus' úri vacsorája szent-
„ségét hisszük: emlekeztető szent jelnek
„és háláadásnak Krisztus' miarántunki jótéteiért,
„mellyet a' hivek' gyülekezetében hitben, szeretetben,
„és maga megpróbálásban kell véghezvinni, és igy
„a' kenyeret és poharat vévén Krisztus' testével és
„vérével közösülünk; mint a' szent irásban tanit-
„tatunk. — Valljuk hogy a' házasság jó, szent, tisz-
„tességes és Istentől rendeltetett, senkinek meg
„nem tiltandó, ha Isten' igéje nem áll ellent. —

„Kegyeseket és Istenfélöket, hisszük, aval bi-
„zonyitni kegyességöket Isten előtt, hogy jótette-
„ket cselekesznek. — mellyeket Isten segit, hogy
„azokat ők gyakorolják. — Ezen jótettek e' kö-
„vetkezők: szeretet, öröm, béke, béketürés, jóság,
„szelidség, szerénység, mértékletesség, 's más a'
„szent irásban ajánlott jótettek. — Ellenben meg-
„valljuk. — Őrizkednünk kell az áll-profétáktól,
„kiknek czéljok a' népet az egy ur Isten' imádá-
„sától elvonni. Teremtményekhez ragaszkodni, azok-

„ban bízni. — A' szent írásban parancsolt jótette-„ket elhagyni, és emberi költeményeket követni. — „Hitünk' alapjául tartjuk az ó és uj szövetségi köny-„veket, és követjük az apostoli vallástételt. —

„Ha ki pedig mondaná, hogy mi egyéb tudo-„mányt követünk, hogy az felette csal, és csalat-„kozik, megfogjuk mútatni, hogy ha rendes bírák „által az nekünk szabad lészen. —

Egyfelől ritkaság' okáért kivántam ezen vallástételt ide iktatni, — másfelől azon hasonlatért, melly ez — és az 1660 tájat Brandenburgba költözött lengyel unitáriusok által bévételesök iránt — Fridrik Vilhelm brandenburgi választónak bémútatott vallástétel (confessio) közt szembetünő, mellyet már Szent Abrahámi is Egyházi történetek czimü kéziratában megjegyzett. — Azonban a' hasonló czikkek csupán azon következményt hagyják sejteni, — mellyszerint valamint a' valdiak, úgy az unitáriusok, 's következőleg más keresztény felekezetek is, mindenik ön lelkiesmérete' szabadságát és saját meggyőződését követvén, az evangyéliom' tiszta folyamát tették vallásuk' alapjává. — Innen magyarázható az, miszerint minden vallások bizonyos hit-czikkekben hasonlítnak egymáshoz; sőt a' lényeges alapokban épen meg is egyeznek. Egyébiránt mint Rainer szerzetes' szavaiból. *a*) Ki ellenek 1250 nyomozó volt — kitetszik; a' valdiak' felekezete, minden egyebek felett régi — mivel némellyek azt I. Sylvester pápától, mások az apostoloktól hozzák le, — a' valdiak csak felelevenítették. —

---

a) Philippi Mornaei Hist. Papatus. pag. 504. 505 — J. Thuani histor. Tom. I. Lib. XXVII.

IX. Czikkely.

Husszíták Magyarországon és Erdélyben. XV. században.

Hussz János és Prágai Jeronim, — Prágában az első hittudomány' tanítója az akademiában, az utolsó az ottani szentegyház' papja, — a' 15 század' elején 1408 körül tagadni kezdették a' szentegyház' látható fejét, és a' papi rendet; tanitván, miszerint senki el nem tiltathatik az evangyéliom' hirdetésétől, az uri vacsorát mind két szín alatt szolgáltatni rendelték követőik közt, — nem tagadták a' szentek' tiszteletét, gyónást — és purgátoriumat, *a)* melly hittanjokért Hussz a' konstantzi egyházi gyülésen 1414-ben, — Jeronim pedig a' következő évben megégettettek, a' 'Sigmond császár és magyar királytól nékik adott hit-levél ellen mint állíták. Innen egy vérengző háboru eredett, melly husszíták' hadának mondatik; a' husszíták Ziskra János vitéz vezérök alatt cseh, morva és szilezia országokban az egyházakon, papokon, barátokon és zárdákon szörnyü dúlást vittek véghez, 'Sigmondot Prága alatt megverék, 's több sergeit tették semmivé, — 1418. és következő években. —

Béhatván a' husszíták a' magyar honba is, felső Magyarországban a' szélbéli várakat, erősségeket, és városokat elfoglalták. 'Sigmond alatt és Albert király' idejében — Albert király'

---

a) Matthiae Schrökk. Hist. Ecclesiastica. Bolla. Hist. Univer. aevi medii.

özvegye, Erzsébeth Zoljom' várát Ziskrának ajándékozá egész tartományával együtt, mellyben ők az erőségeket megülvén, az egyházakat és papi rendeket szörnyen dúlák és pusztíták — 1440 körül. *a*)

Még 1451-ben is hatalmaskodának a' husziták Ziskra alatt a' magyar honban. VI-dik László királyunk alatt, ki Hunyadi János' vezérlete alatt nagy serget küldé ellene, de Losoncznál a' husszitákhoz szító feles magyar urak által elhagyatva, Ziskrától megveretett 1451. — Ujra rájok menvén Hunyadi, nagyobb erővel őket több várakból kiverte és az országból kikergette. *b*)

I. Mátyás királyunk' idejében még találunk Szepes, Liptó és Trencsén vármegyékben dúló husszita maradékot 1460. — Sőt Mátyás többnyire személyesen hosszas háborut folytatott Podiebrád cseh király ellen, ki maga is Hussz' tudományát pártolta, és azért a' római pápától átok alá vettetett. — Továbbá Mátyás a' Hussz' tudományát követő cseheket és morvaiakat, kik r. catholica vallásra visszatérni nem akartak, számkivetette, — igyszámüzé 1488. többeket Slauszki Miklós papjokkal együtt Magyar és Erdélyországokon által Moldvába, kikhez két évek' múlva a' morvai hitrokonok Krenovszki Ilyést küldék vígasztalás és lelkesítés végett; de majd Mátyás király' halála után VII-dik Ulászló alatt honukba visszamentek. *c*)

Lenni kellett Erdélyben is Hussz-követőknek, mi megtetszik Lépes György' erdélyi püspök'

---

a) *Pethő Gergely'* magyar kronikája. 1440. és következő évekről.

b) *Pethő Gergely'* magyar kronikája. 1451. évről.

c) *Joh. Amos Commenii* Hist. Pers. Boh. Cap. XX.

levelből, mellyet 1436. május' 8-kán írt a' keze alatti r. kath. papsághoz és néphez, illyen hangon: Hitèles adatokból tudjuk, miszerint némelly husszi eretnekséggel feztőzettek Moldvából és más tájokról mint fekélyes állatok, nem csak a' kijegyzett kerületeket (a' milkovai püspökségben) hanem ezen részeit is Erdélynek — veszélyteljes tudományokkal elöntötték, a' mi nyájunkból több mind két nemü embereket elrontván *a)* kiknek is visszatérítésökre a' mindjárt említett püspök szent Ferencz szerzetbeli: Jacobus de Marchia nevü térítőt hívott Erdélybe. — *b)*

Kétségkivül tehát, mind Magyarországon, mind Erdélyben többen voltak hussz-követők, azonban hogy husszita egyházak léteztek volna a' honban dúló csehekén kivül, nem irják történet-íróink — 's ha voltak is, azok a' XVI. században a' protestáns egyházhoz csatolták magokat. —

Egyébaránt Csehországban is végre meghasonlottak egymás közt a' husszíták kehelyesekre és tháboritákra; — az elsők az uri vacsorát mind két szín alatt vették, — az utolsók minden egyházi igazgatást megvetettek, — ezek árváknak is mondattak, azok később a' római anyaszentegyházzal egyesültek. — Ezek ma is fenn vannak Csehországban és Morvában. *c)*

Illy viszonyok közt is Szent István I. magyar király' idejétől fogva a' reformátioig, Erdély-

---

a) Szeredai Series Episcop. pag. 152. — *Katona* Hist. critica. Tom. XII. pag. 740. —

b) Archidiac. Cathedr. *Michaelis Burján* de duplici ingressu. G. Bladratae in Transyl. pag. 151.

c) Matthiae Schrökk Hist. Ecclesiastica.

ben a' latán szertartásu a. szentegyház tetemes szakadás nélkül divatozott, — annak hit-tudomát tartották csaknem kizárólag magyarok, székelyek, és az 1143-ban I. Geyza által Erdélybe telepített szászok — ezen szentegyház' püspökei közül ez' időkben többen voltak tanúlt, jeles és érdemteljes férfiak, derék honfiak, millyennek iratik Lépes György, ki 1442. mart. 15-kén a' Szent Imrei viadalban Hunyadi János erdélyi vajda mellett a' török Mezeth Bég ellen jelesen vitézkedett, — 's ugyan ott a' honért vérét ontotta — *a*) voltak jeles írók is a' papi, és külső rendből —

Azonban a' latán anyaszentegyház mellett divatozott a' görög szentegyház is; nem annyiban a' magyar, székely, és szász nemzet közt, mint a' beszállongott vlakk vagy oláh, szerb, bosznyák, bolgár, orosz, görög és rátz népek közt, mert Erdély elejitől fogva külömbféle népek' gyülhelye volt — 's néha fényeskedett a' királyi thron körül is mint II. Béla' időszakában 1131 tájat, midőn az ország' kormányja jobbára, a' görög vallásu Heléna, Uros serviai fejedelem' leánya kezében volt, ki vak férje' szemeiért véresen állott bosszut a' magyar fő rendeken az aradi gyülésen, — hasonlólag görög vallásu volt IV. Béla' nője Mária Laskaris Tódor niczéni görög fejedelem' leánya. *b*) De olvassuk a' történet íróknál, hogy még Szent László király erdélyben némelly magányoknak (monostériáknak) mellyek görög egyháziak voltak, mint a' Torda-hasadék feletti is, jeles kiváltságokat en-

---

a) Schematismus Venerab. Cleri. Dioeceseis Transylv. ad a. MDCCCXXXVIII. pag. IX. et Sequentibus. —

b) Huszti András' ó és ujj *Dáciája*.

gedett. — utóbbi történeteinkben is folyvást van emlékezete a' görög szent egyháznak Erdélyben, jóllehet olly terjedelmes és törvényesen bévett, soha nem volt, mint a' latán a. szentegyház. —

A' görög szertartásu hit-vallás a' legrégibb időktől fogva létezett tehát Erdélyben mind mostanig, jobbára a' fennebb elészámlált népek közt. — 1698 tájat ezen egyház két részre oszlott. Egyik, szinte terjedelmesb része innepélyesen egyesült a' latán a. szentegyházzal *a*) és azóta külön püspök által igazgattatik, kinek lakja, és az egyháznak főoskolája Balá'sfalván van, — ezen egyesült rész bír a' négy törvényesen bévett vallások' minden jógaival, — a' nem egyesült résznek saját püspöke van, kinek lakhelye Szeben, 's ugyan ott van hittudományi oskolája is, — nem törvendhet még a' négy vallások' szabadalmainak, nem lévén mindeddig bévett vallás, hanemcsak türetett. Türetése mindazáltal bizonyositva van, az 1792-ki LX-ik törvény czikkely által.

a) *Francisci Fasching.* e. Soc. Jesu. Nova Dacia a pag. 20 — 25.

I. Időszak.

A' reformatio 's aval együtt az unitaria vallás' eredete, és terjedelme Erdélyben a' XVI. században.

KÚTFŐK.

a) Hazai polgári történetekre: Volph. C. Bethlen Historiae Transylv. Lib. X. Cibinii 1792. — Joannis C. Bethlen Rerum in Transylv. ab a. 1629 — 1663. gestarum Libr. IV. — Toppeltini Appendix Revolutionum Transylv. — Faschingii Daciae novae Part. III. et IV. — Josephi Benkő Transylv. Viennae 1778. — Martini Felmer Primae Lineae Histor. Princip. Transylv. Pray, Katona, Huszti András' ó és új Daciája 's a' t.

b) Egyházi történetekre: Haner Historia Ecclesiastica. — Lampe sive Ember Pál Historia Ecclesiae Reform. in Hungaria, Sigler Series Episcoporum Lutheranorum, Schmeitzel de S. Ecclesia Lutherana. Veszprémi Biographiarum Centuriae. Franc, Párizspápai Rudus redivivum, Bod Péter smyrnai szent Polykarpus. — Magyar Athenas. Historia Ecclesiastica. Smitt de Agriensibus Episcopis. Katona Histor. Critica. Andreas Ilias de ortu et progressu variarum in Dacia Gentium et Religionum. Michaëlis Lombard Szent Abrahámi Historia Ecclesiastica ms. — Steph. Foszjó Uzoni Historia Religionis Unitariae ms. — Steph. Agh. Hist. Ecclesiastica ms. Sandii Biblioth. Antitrinitarior. más kútfők magok helyeken megneveztetnek.

I. Osztály.

Külrendü honi történetek a' XVI. században.

A' XVI. század' elején 1514 — 1526. II. Lajos üle a' magyar trónon, kinek uralkodása alatt 1518 körül a' magyar honba is behata a' reformatio az 1522. tiltó királyi leirat' — 1523 és 1525. kemény országgyülési határozatok' ellenére is *a*) elesvén II. Lajos 1526. aug. 28-kán vagy is Keresztelő szent János' fövétele napján a' mohácsi vérmezőn, két ellenpárt által két királyok választatának I. Ferdinánd, és Zápolya János erdélyi vajda, kik közti 10 évekig tartott trón-követelési háborunak 1538. a' n. váradi béke vete véget mindeniknek meghagyván a' magyar királyi czimmel élhetést. —

I. János király' viszályos uralkodása alatt mind hatósabban terjede a' reformatio, vagy is kizárólag a' lutheri hit-tudomány Erdélyben. Noha 1527. kemény feddő levelet íra a' szebenieknek a' lutheri hit-tudomány követők ellen. Mint Eder és Haner *b*) jegyzik, mindazáltal hazai viszonyokkal, és háborukkal ellévén foglaltatva, ellenök *c*) keményen nem lépett fel — 's nem olvastatik alatta egy törvény-czikkelyis a' lutheri hit-tudomány' meggátlására, vagy kiirtására. Meghalván I. János király 1540-ben özvegye:

Izabella kezde uralkodni az 1540-ben a' magyarországi rendek által innepélyesen király-

---

a) Katona Hist. Crit. Tom. XIX. pag. 390. 393. *Haner Parizpápai.*

b) Jos. Car. Eder. Observ. ad Hist. Transyl. pag. 278. 279. *Haner.* Hist. Eccl. Lib. 4. —

c) Hist. Diplomat. R. Ev. Nro. XXVIII. p. 6.

nak választott II. János Sigmond nevében mint természetes gyám-anya, — ki Budát és Magyarország' több részeit I. Ferdinánd ellen védni tehetetlen lévén Szolimánt hivá segédre, a' hatalmas Szultán a' Budát vívó Ferdinandi hadakat elüzé — de Budát szép szín alatt egyszersmind elfoglalván Izabellát a' király fival együtt Erdélybe küldé — ahoz kapcsolván Magyorország' részeit a' Tiszáig — és igy 1541. Erdély külön válék Magyarországtól. — 'S azóta külön fejedelmei is kezdének lenni, egészen I. Apafi Mihály' haláláig ön-állásu fejedelemség lévén. —

Martinuzi György barát lévén I. János' vég-hagyása szerint a' királyfi' nevelője és férfi gyámja, — míg ő élt nehezen terjedett ugyan az új hit-tudomány *a)* mindazáltal a' r. katholica vallás mellett a' lutheri is szinte megszorítás nélkül gyakoroltatott, *b)* ugyan György barát' eszközlésére Izabella 1550. Erdélyt I. Ferdinándnak általengedé Opulia, és Ratiboria, szileziai két kis herczegségekért és évenkénti százezer aranyakért 1551. ki is költözék Erdélyből elébb a' nevezett herczegségekbe, de azokat csak hamar megunván, haza mene annyához Lengyelországba — az alatt I. Ferdinánd' képében Kasztald és Martinuzi igazgaták a' fejedelemséget; de majd 1551. decemb. 17-kén Martinuzi Kasztáld által a' törökökkeli gyanus egyetértés miatt meggyilkoltatván, helyette Bátori András (ecsedi) tétetett fökormányozóvá, ki ezen hivataláról lemondván I. Ferdinánd által Dobó István és Kendi Ferencz tétettek erdélyi vajdákká 1552. —

see p. 214

a) Haner Hist. Eccl. lib. 4. pag. 190. et 199.
b) Idem Hist. Eccl. lib. 4. pag. 203.

I. Ferdinánd' uralkodása alatt az uj hit-tudomány elleni kemény tiltó törvényt, vagy ellenzõ királyi leiratot nem találunk — azonban az új vallásnak törvényes szabadalmat adatni sem olvasunk, — mindazáltal ezen idõ-közre esik Erdélyben az egyházi jók' világiakká tétele (secularizatio bonorum ecclesiasticorum).

Azonban Izabella Petrovics Pétert, maga rokonát és a' királyfi' gyámját Szolimánhoz küldé 's panaszát Erdélyből lett elküldettetése aránt feladá — Szolimán menydörgõ parancsolatott küldvén az erdélyi rendekhez, azok Izabellát a' királyfival együtt 1556. innepélyesen visszahozák Erdélybe, 's ugyan az érdekelt évben a' már elfoglalt egyházi jók' világiakká tétele megerõsítetik a' királyné és fia által *a*) 1557. pedig jun. 1-sõ napján a' tordai országgyülésen hozatott VII. törvény-czikkely igy alapíttatik meg: Mi és a' mi fenséges fiunk az ország rendjei' alázatos esedezésõkre kegyelmesen megegyeztünk, hogy minden azon vallást tartsa, mellyet inkább akar — az új és régi szertartásokkal, megengedvén a' hit' tárgyában azt tenni, a' mi nékik tetszik. — 'S majd 1558. ugyan Tordán tartatott országgyülés XXIX. törvény-czikkelyében megmagyaráztatik, melly vallások légyenek azok t. i. a' papista, lutherana. — *b*)

Izabella' halálá után, melly 1559. történt, II. János egyedül kezdett uralkodni. — Ki a' lelki-

---

a) Artic. Diaetalis anni 1556. apud *Mich. Burján* in Diss. Hist. Crit. de dupli. ingressu. *Georg Blandratae* pag. 90. et 95.
b) In Dissert. praecitata pag. 192.

ismeret' szabadságát nagyra becsülvén, annak szabad kifejlődést engedett, alatta 1563. a' fennebb érintett törvény-czikkely újra megerősítetett. — Több vitalmok után a' kalvini, vagy ev. reformata vallás is 1564. törvényesen bévétetett, és annak külön püspök adatott. — Ugyan ő alatta 1566-ban, az unitaria vallás is nyilvánoson kezdvén terjedni az országban, 's maga a' fejedelem is 1567., hét tanácsossaiva, kik ezek valának: Békes Gáspár, Kornis Gáspár, Hagymási Kristóf, Gerendi János, Csáki Mihály, Nizowszki Szaniszló és Szalánczi János, — 's az ország' többszámu főrendeivel ason vallásra állván törvényesen bévétetett 1568. a' tordai országgyülésen és 1571. — kevéssel halála előtt újra innepeljesen megerősítetett. —

II. János 'Sigmond után (ki haláláig királyi czimmel élt) Bátori István választaték fejedelemmé 1571-ben, nemes tiszta gondolkozása modját csak amaz elmés mondatából is elítélhetni: hármat tartott Isten magának. Semmiből teremteni, jövendőt előre tudni, és lelkiismereten uralkodni. — Ő megerősíté a' négy vallások' szabadságát; de megelőzé több szakadások' behozását az újjítók ellen hozott törvény-czikkely 1576-n a) ugyan azon évben lengyel királyá választatván a' fejedelemséget Bátori Kristófnak engedé által, ország választása' következeseül, ki hasonlólag érzett a' vállásra nézt — azonban Bátori Kristóf alatt 1581. Lelészi János Jézusszerzetbeli pap több jezuitákkal együtt befogadtattak az országba, Bátori István Lengyel király' ado-

a) Approb. 1. rész. 1. czim. 5. czikk.

mány levele mellett, kik Kolo'svárt nevendék-házat (Seminarium) alapítának, mellyet Bátori István és XIII. Gergely pápa nevezetes jövedelmekkel gazdagítának.

Bátori 'Sigmond következék 1582. fejedelemmé, ki alatt 1588. a' meggyesi országgyűlés kirekeszté az országból a' jezuitákot, 's ellene mondott egyszer'smind a' fejedelem' szándékának, miszerint a' töröktől elszakadni és II. Rudolf császár' védelme alá adni akará az országot, — mellyekért boszonkodva a' fejedelem 1595. tizenégy tanácsnokokat ölete meg. törvényes kihallgattatáson kivül, melly tett' következésiben 1595. apr. 16. a' fejérvári országgyülésen a' jezuiták újra befogadtattak, eltöröltetvén az érintett 1588-diki kizáró törvény-czikkely, ugyanazon évben 'Sigmond hadat indíta a' török ellen — 's győzedelmesen folytatta, de 1596. III. Mahomed jöve ellene temérdek haddal, mellyen megijedvén csaknem erővel II. Rudolfnak adá az országot, maga pedig kimene Erdélyből, de 1598. újra viszajött és a' tordai országgyülés által fejedelemnek elismértetvén II. Rudolf ellene hadat készíte — újra lemondván a' fejedelemségről — apa báttyát Bátori Andrást vármi püspököt és bibornokat erdélyi fejedelemnek választatá 1599. kit Mihály oláhországi vajda azon évben Schellenbergnél megvervén az országot elfoglalá és igy vérhabokban bévégződék ezen század.

II. Osztály.

Az évangyéliumi luthéri vallás' béjövetele Erdélybe.

1517. X Leo pápa, Téttzel S. Domokos szerzetbéli barát által közönséges bünbocsánatot hirdettete Németországban, ki ezen szabadalommal visszaélvén, közönséges panaszra adott alkalmat, többekközt Luther Márton szászországi eislebeni fi, augustánus barát, a' vittenbergi akadémiában hittudomány' köztanítója hevesen kikölt Téttzel ellen, 's a' vittenbergi sz. egyház' kapujára 95„ hitet illető feladatokat függesztvén fel Oct 31„ (nappali 12 órakor) azokban a' bünbocsánat hirdető Tettzel, és társai ellen vítatkozott, — felindúlván ezen Téttzel, 105. vagy némellyek szerént 106„ ellentételeket bocsátott ki Luther ellen, és Frankfurtban (az Odera mellett) ellene közhelyen vítatkozott, és Luthert úgynevezett hitkülönséggel vádolta. — *a*)

E' viszonyból olly nagy tüz lobbant fel csaknem egéz Németországban, melly a' kereszténységben azt a' nagy és sokfelé ágozott osztályozatot alakítá, mellyet ma szemlélünk, — alkalmat vévén ezen eredményből Luther, a' hit' ágazataira is kiereszkedett, — az egyházi igazgatás' rendszerét is más alakba vette; szóval minden egyéb viszonyokat elhallgatván, **különvált hit-felekezetet alapított.**

---

a) *Matth. Schröckii* Hist. Rel. et Eccl. Christ. *Moshemii* Hist. Christiana.

Németországban, sőt egész Europában, már 1517, 8, és 9-ben mindenfelé zengett és hirdettetett az év. luth. vallás, 's 1520-ban béhatott Erdélybe is — Szebeni kereskedők által, kik Német- és Szászországokba járván fel az időben kereskedni, Luther' vallást illető munkájit lehozták az árukkal együtt honukba. — Ez időben jövének bé még két szerzetesek Ambrus és Surdáster János, szilesiai fik, kik Vittenbergben Luthert hallgatták, ezek a' szebeni főbirót Penflinger Márkot egyszersmind szász nemzet' grófját Luther év. hittanjára tériték *a*) 's Szebenben a' Csukás Péter' házában tanító intézetet állítának. —

Római catholica vallásu papok nem mulaszták el ezen környülményt II. Lajos királynak idején feljelenteni, ki is 1522. Budáról levelet irván a' szebenieknek, keményen megtiltá a' Luther könyvei' olvasását. — 1523 a' Budán tartott országgyülésből ujjabb leírat jött hozzájok Luther' könyvei' megégettetésök iránt, — 's egyszer'smind az irt gyülésen határozatot hozának, miszerint a'Luthert követők az országból irtassanak ki, — 1525. a' rákos-mezei országgyületen alakítatik a' gyászos törvényczikkely: a' Luther követők szabadon fogattassanak bé akar hól és égettessenek meg, *b*) de a' melly törvényczikkelynek hogy keresztény országban keresztény bírák előtt semmi sikere nem lett, senki nem csudálhatja. —

Sietének már, és sebes léptekkel sietének sokféle polgári és vallási egyenetlen viszonyok köst

---

a) *Katona* Hist. Crit. Tom. XIX. pag. 639,

b) *Katona* Hist. Crit. Tom. XIX. pag. 390. 393. — *Haner, Schmeitzel, Parizpápai* in operibus supra citatis. —

a' magyarok' nagy temetőjök a' mohácsi vérmező felé, és Szolimán 1526. fel is jöve ellenök, kivél a' szerencsétlen magyarok honok' végromoltával, és önvesztekkel aug. 28-kán, vagy is keresztelő szent János' fővétetése' napján megvívának, Magyarország' érseke Szalkán László több püspökökkel, és csak nem minden jelesb fő és al nemesekkel a' csatahelyen maradának, 's e' nagy veszélyt mint szomoru örök gyász-oszlop, befejezé II. Lajos királyunk' veszte. — E' temérdek veszély után a' magyar honban minden megváltozott. Az I. Zápolya János és I. Ferdinánd közti honi hadak alatt nem volt már többé tetemes akadálya a' Lutheri vallás' hatásának és terjedelmének — a' szebeniek tehát 1529. febr. 18-kán közhirré tették azon határozatot: mellyszerint nyolczad napok alatt ki az ev. luth. vallásra által menni nem akar a' városból távozzék. *a*)

Szeben' példáját a' közelebbi 1530. évben követé Brassó' várossa, hól Hontér felállítá a' könyvsajtót, mellyet Bázelből hozott le, és nyomtatá Luther' munkáit német nyelven, mellyeket a' fő és alrendü nép szorgalommal olvasa. — Az (assissi) szent Ferenczi barátok innen Csik és Gyergyó székekbe takarodának bé, kik a' népet a' r. catholica vallásban megtarták.

Kolo'svár 1540. Izabella alatt vevé bé a' lutheri ev. hit rendszert Heltai Gáspár plebánus — Omlási (Omlatius) egyházi tanító, és vizaknai Gergely oskola tanító 's igazgató mútatván előpéldát, — az általment papok közt volt Dávid Ferencz is, lector, vagy köztanító az oskolában.

---

a) *Haner* Hist. Eccl. L. 4. pag. 190.

Beszterczeiek 1542. hajlának a' lutheri ev. hittanra, Teuchser Máté lévén vezérek ebben, ki elébb az ottani zárda' (szent Ro'sa szerzetü) igazgatója volt — elhagyván rendét, társait is nőket venni kéntette, utóbb a' város' főbírájává lett, — a' többi szász városok híven követték ezek' példáját, és igy Haner szerint a' Luthert követő szentegyházak' reformátioja 1543-ban végrehajtatott.

A' szász nemzeten kivül a' székely honban is csak hamar elterjedt a' lutheri ev. hittan, — úgy a' magyar vármegyékben is. Erdély' főrendei többnyire arra hajlának, következőleg Erdélyben a' Luther szerénti egyház magyar és szász nyelvüre oszlék; mindkettő azonban 1553 kezdve egy fő püspök (gen. superintendens) Viener Pál' igazgatása alatt álla 1554. august. 16-káig, — mikor Viener Pál pestisben meghalván, honi viszályok miatt üres volt a' luth. püspöki szék 1557-ig, — ekkor Jan. 13-kán Hebler Mátyás választaték püspökké, a' szász lutherana ekle'siákban, a' magyar luth. egyházban pedig Dávid Ferencz — hihetőleg a' szebeni synoduson, Bod Péter. Smyrnai szent Polycarpus II. Rész. 10. lapon már 1556. lutheránus püspöknek irja. Mivel pedig ezen vallás legelébb Szebenben kezdett hirdettetni Erdélyben, innen szebeni vallásnak is neveztetett, teljes szabadság annak legelébb az 1557-ki országgyülésen adatott, Izabella és II. János alatt mikor is amaz, Erdélyt akkori józan, és emberszerető gondolkozásáról, 's érzéséről örökre jólajánló törvény hozatott; minden azt a' vállást kövesse, mellyet inkább akar.

Maradtak azonban r. katholikusok is, legtöbben Csikban és Gyergyóban, Udvarhely és Ma-

ros székben leginkább a' havas alatt némely faluk-ban, *a*) és egyebütt is, kiknek, miután **Borne-missza Pál**, kit I. Ferdinánd Veszprémből küldött vala bé Erdélybe katholikus püspöknek, — általadván néki azon püspöki jószágot, mellyet Izabella 1543. fogva maga számára tartott, — azért, hogy miután **Izabella** Erdélybe visszahívatott, I. Ferdinánd' jógait védte. — Erdélyből Magyarországra visszamenni kényszerítetett. — **Meggyesi Ferencz** musnai pap volt al-igazgatójok, ki 1553. Kolosmonostoron a' szállásán éjjel (állítólag ellenségei által) párnái közt megfullasztatott *b*) melly idő után az erdélyi r. katholikus püspökök, kik a' magyar királyok által neveztettek ki Magyarországon laktak, és **választott püspököknek** irták magukat, 's az erdélyi r. katholikus megyét (dioecesis) helytartók által igazgatták 1716-ig, midőn az erdélyi r. kath. püspökség b.e. VI. Károly r. 'császár és erdélyi fejedelem által helyreállitatott. *c*)

III. Osztály.

Uri szent vacsora, mint hit-czikkely feletti vitatkozások 1557-től 1564-ig.

Miután mindazok, kik a' r. katholica vallásról, lutherére általmentek, az úrivacsorában a' con-

a) *Szabó Ferencz'* kézirata — lásd. *Mich. Burján* Disser. de dupl. ingr. G. Blandr. lap. 259. Bod Péter Smyrnai szent Polykarpus. lap. 21.

b) *Schematis.* V. Cleri. Dioec. Transyly. a. MDCCCXXXVIII. p. LXXVIII. —

c) *Schematismus praecitatus* pag. XXX. item XXXVI.

substantiatiot (az úr' testének, vagy a' kenyérben, vagy alatta vagy felette jelenlétét) lelkiisméretök' szabadságában hitték *a*) az 1557-dikig; ekkor Kálmáncsehi (Sánta) Márton debreczeni lelkész, Erdélybe jövén (ki 1538. a' gyula-fejérvári oskolában köz-oktató volt mint r. katholicus) kezdett az úri vacsoráról Kálvin genevai pap' k. hit-rendszere szerint tanitni, melly az úri szent vacsorában semminemü általváltozást el nem ismérvén, azt Jezus' halálára és szenvedéseire emlékeztető, töredelemre és jobbúlásra 's Jézus követésre serkentő szent jelnek tanité, mellyet mindazáltal lelki szájjal, az-az élő hittel kéne venni. — Ezen hittan ámbár 1525-től kezdve zengett már Németországban és Europában, Erdélyben mindazáltal 1557-ig nem valának követöji. — Kálmáncsehivel együtt béjövének Szegedi Lajos, Perék Lőrincz; Fodor Bálint kolo'svári fi — Tordai pap is segéd lévén, és többek számoson. — Ezen hittudomány hirdetők ellen tartományi köz-egyházi gyülést (Synodus) hirdetének a' Luthert követők mindjárt az irt évben Kolo'svárra, mellyre vitatkozás véget megjelenének a' magyarországi és erdélyi Lutheránok és a' Kálvint követők *b*) márt. hó' 13-ára; Kálmáncsehi azonban lábfájdalmai miatt nem jelenhetvén meg, a' gyülés várt következmény nélkül oszlék el, noha heves vitatkozásokba ereszkedének az ellenfelek egymás közt, mindazáltal, mindenik fél megálla ön hit-czikkjei mellett. — E' szerint ismét két részre szakadának az

---

a) Haner Hist. Eccl. pag. 232. 233.

b) *Ekkor még nem valának állandóul megalapitva a' kitfelekezeti nevek.* (lásd alább).

ekléziák. Lutherana és Sacramentaria vagy (mivel a' szász nemzet Luther' hit-tanja mellett marada, — a' magyar nemzet pedig jobbára Kalvin' értelmét kezdé követni). Szász és magyar ekléziákra 1557-ben.

Már tehát 1558. Tordán a' magyar hitü papok (igyis neveztettek) a' lutheránok nélkül tartának egyházi gyülést, mellyen Dávid Ferencz mint Luthert követő hevesen vitt Kálmáncsehivel, ki ezen vetély után nem sokára meghalt.

Azonban bejöve helyette Magyarországról Mélius (Juhász) Péter, Kálvint követő debreczeni tudós pap, ki még számosb förendeket vona értelmére, 's mind a' magyarok mind a' székelyek közt még több követőkre talált. Annyira, hogy ezek közül kevesen maradának Luther' hittanja mellett.— Dávid Ferencz noha kezdetben Méliussal is hevesen viaskodott, mindazáltal többszöri viták után ingadozni kezdett, osztán nyilván általmene Kálvin' hit-tudományára, Heltai Gáspárral együtt, kiket a' Kálvin követők nyilt ölekkel fogadtak, a' lutheránok pedig fájlalának. — A' Luthert követők 1529. a' spirai országgyülöstől fogva kezdettek protestansoknak (ellen-óvóknak) 1530. az augsburgi országgyülésre béadott hit-formáról pedig augsburgi hit-forma követőknek 's egyszersmind Evangyéliumosoknak, ev. lutheránusoknak, evangelikúsoknak neveztetni: majd 1559. Hebler Mátyás püspök alatt Megyesen egyházi gyületet tartának, hól heves vetély folyt a' Luthert, és a' Kálvint követők közt, mondattak ez utolsók szentjelesek-nek, urivacsorásoknak, vagy sacramentariusoknak 's ev. reformátusoknak, felelő

lévén Alesius vagy Madár Dénes fenesi pap, a' még Luther' hit-tudományát tartó magyar egyházak' püspöke — ellenszólók pedig Heltai Gáspár és Dávid Ferencz mind ketten szentjel-hívők. — Az összeszólalkozás 1561. a' király' II. János' parancsolatjára megújítatott Medgyesen, — ha talán a' két fél megegyezhetne egymás közt; de ez a' remény nem teljesülvén, a' tordai országgyülésen 1563. maj. 28-kán újra megerősítetik az 1557-ben hozott, már fennemlített törvény-czikk, — de az ellenviszony igy sem csendesülvén le, az ország' főrendjei' kértökre a' király 1564. aprilis' 1-sőjére Enyedre országos egyházi-gyülést hirdettet, mellynek elnökévé önházi főorvosát, mint szent irásban jártas férfiat Blándrata Györgyöt küldi királyi levele mellett teljes hatalommal, melly szerint ha a' két vitatkozó felek egymással megegyeznek; a' hitaránti nyugtalanságokat megszüntesse, ha pedig meg nem egyeznének, rendeljen mindkét félnek külön püspököt, egyszersmind meginti a' gyülést, miszerint mindenképen békülésre törekedjék. *a)*

Az enyedi vitatkozás az úrivacsora felett az elmék' nagy törekedésével és indulatával folyt az ellenfelek közt, — de midőn egyik rész is a' másnak engedni nem kívánna, 's mindenik maga hitczikkelye mellett tántorítatlan állana, nem volt egyéb hátra, minthogy mindkét félnek külön püspök adattassék, miszerint a' szentjelt hívő magyar eklésiák' püspökévé Dávid Ferencz nevezteték ki, a' Luthert követők' püspöke Hebler Mátyás

a) Lampe Hist. Eccl. Reform. in Hung. ad an. 1564. pag. 123. 124. *Parizpápai* Rudus redivivum.

maradván. Igy végződék bé az úrvacsora feletti hosszas, heves vitatkozás, — miszerint a' harmadik u. m. az ev. reformata vallás is törvényesnek elismértetett, 's következőleg már három bévett vallás divatoz Erdélyben az 1564. jun. 18-dikán Tordán tartatott országgyülési VIII. törvény-czikkely szerint, melly három vallás az 1565. Kolo'svárt tartatott országgyülési XXI, XXII, XXIII. czikkelyek által újanon megerősítetett. —

IV. Osztály.

Az unitaria keresztény vallás' eredete Olasz honban, 's terjedelme Lengyelorszagban XVI. században.

1. §. *Unitária vallás' eredete.*

Mint szintén más, Erdélyben divatozó vallásoknak, úgy az unitária vallásnak is a' külföld volt szülő annya. Kezdete igy történtnek iratik hiteles írók által: *a*)

Midőn a' különböző értelmü reformátorok a' szent irás' magyarázatában sem magok közt, sem a' r. katholicusokkal meg nem egyeznének, és a' vélemények' sokféleségе miatt a' vallás' ágazatai mind szövevényesbekké és homályosbakká lennének, Europában több értelmes tudósok' elméji oda hajlának, miszerint egy minden homálytól ment, tiszta

a) *Sand* Bibl. Antitrinit. *Bock* Hist. Antitrinit. *Szent Abrahami* Historia Eccl. ms. *Budzinii* Hist. Eccl. ms. *B. Vissovathi* Medulla Hist. Eccl. *Bolla* Hist. Univ. aevi medii. *St. Foszto Uzoni* Hist. Unitariorum in Transylvania ms. *Steph. Agh.* Historia Ecclesiast. ms.

és a' józan értelemnek mosolygó vallás alapíttatnék. Több illy értelmü vallás-tudósok hallaták szózataikat, de csak magánosan — a' nehéz pályára egyenként fellépni nem merének. Társulat alakúla tehá több minden rend és karbeli tanúlt férfiakból 1546-r a' velenczei birtokban Viczenza mellett, mellynek elnöke, mint látszik Lelius Sozzin sziena fi, förendü olosz volt; tagjai Ochin Bernárdin római pápa' gyóntatója, kaputzinusok' főelöljárója. Két hasonló rendü szerzetes: Ferencz kalabriai fi, és Jeronim májlandi — mindketten Ochin' tanítványi. Buzali Leonhárd abbás, Camillus Renatus. Alcsiati Pál törvénytudó. Gentilis Bálint orvos. Verger Péter Pál. Darius Sozzin Lelius' testvére. Külrendü főember: Servéth Mihály arragoniai spanyol, tárrakoni, villanovai fi, tudós orvos; ki azon időben az emberi testbeni vérforgásról jeles munkát irt, (alább fog említetni) Blándráta György piemonti fi orvos és hit-tudós. Gribárd Máté. Monte Chiaro Jakab, Trevisoi Julius, de Ruego Ferencz, spanyol, Paruta Miklós, orvos és hittudós, ki azután Erdélyben is megfordult. Fell Szylvester; számuk 40-nen felyül iratik. Ezen hit-tudományi társulat' czélja volt, hogy a' szent irást alaposan megvizsgálván, abból a' hit' czikkelyeit különösön az Isten' egysége és háromsága ugy a' Krisztus' elégtételéről hit-tudományt mentől tisztább és a' józan értelemmel megegyezőbb világosságba emelhessék; *a*) 's azon hitágozatot tegyék vallás alapjává, melly a' szent irással, kü-

a) *Matth. Schrökkii* Hist. Rel. et Eccl. Christ. adumbrata in Usus Lection. Edit. 4. Berol. 1797. pag. 515, *Moshemii* Hist. Eccl.

lönösön az evangyélium' tiszta értelmével és az apostoli hit-formával minden tekintetben megegyez, mert Istentől jövén mind a' szent kijelentés mind a' józan értelem; lehetetlennek tetszett nékik, miszerint Isten e' kettő közt nyilvános egyezést ne szerzett volna. — *a*) Ezen elvekből indulva ki, munkálatjukat sikeresen folytatták; de még azon évben értésére esvén a' társulat és annak munkálatja a' hit-nyomozó széknek talán Buzali Leonhárd abbás vigyázatlansága miatt, mindnyájan életveszélybe jöttek; Monte Chiaro csak hamar természetes halállal holt meg. Többen közülek Helvecziába, Német, Morva és Lengyelországokba futának; legtöbben pedig a' török földre, különösön Thessalonikába; — többek közt a' mindjárt említett derék abbás Damaszkban köntös varrással szerzette kenyerét és ruházatját. Trevizoi Julius és de Ruego Velenczében vizben, Servét Kalvin János' genevai pap' eszközletére Genévában 1553. oct. 28. gyászos farakáson veszíttetek el, Lelius Sozzin 1547-ben 21 éves korában elébb Helvécziába, onnan Francz, Angol, Belga, Német és Lengyelországokba, 's majd Helvécziába Tigurba, onnan 1551 megint 1558 Lengyelországba vette útját, hol Lizmanni Ferencz Szent Ferencz szerzetü minoriták tartományi előljárója Lengyelországban, Bona Sforzia, Sigmond August lengyel király' édes anyja gyontatója, és Csövi nép-pap őtet barátságosan fogadván, egyszersmind munkájit is mellyeket a' hit-ágazatokról irt, megkedvelvén, végre

a) Summa Univ. Theol. Christ. Secund. Unitar. Proem. §. LVI.

nemcsak pártolója, de terjesztője is lett a' Sozzini hit-rendszernek. Lelius Sozzinus lengyelhonból Velenczébe útazott, bizonyos örökségi ügyében; onnan Tigurba vissza, hol máj. 16-án. 1562. a' reformáta egyház' kebelében hunyt el, lengyel honban talált menedéket Blándrata is, ki nem sokára Erdélybe jött Izabella' udvarába mint főorvos; mint alább érintjük. Ochin előbb Németországba mene, onnan Genevába Kálvinhoz; majd Augszburgba; továbbat mint Martyr Péter' útitársa Angliába útazott; onnan visszatérvén 1553 Genevában, Tigurban 's majd Bázelben tartozkodott, majd Mülhausenben honolt, honnan 1564. Lengyelországba vonúlt — innen ismét Morvába az Anabaptistákhoz, honnan több hit-ágazatokat illető feladatokat (thesis) küldött Lengyelországba, 's hol Slavkov nevü helységben megholt 1564. Paruta Morvába lelt menedéket, honnan Lengyelországba is gyakran általment. Sőt 1559 tájat Erdélyben is megfordult. 1560 pedig Bernában vénkorában lefejeztetett. Gentilis elébb Lengyelországba ment, de onnan Szavojába visszaménvén 1566. Bernában vesztette életét — Alcsiati pedig elébb Lengyelországba, onnan majd Thessalonikába vette útját, és ott holt meg. D. Sozzini Morvában lelt menedéket. Igy e' szétoszlatott társulat' tagjai részint élő szóvali tanítmányaik által Európában elterjeszték hit-tani rendszereiket és elveiket.

Leginkább a' lengyel nemzet volt hajlandó ezen hit-rendszer' elfogadására, innen 1558 már szentegyházak alakulának a' krakkói kerületben, mellyeknek esperestje Blándrata volt; létezének több egyházak is a' lengyel vajdaságokban, egy hit-

társulatban a' Kálvint követő lengyelekkel, kiktől még ekkor elválva, az egyházi igazgatásra nézt nem voltak, (mint alább meglátandjuk).

Erdélyben pedig ez időben még Sozzint követő egyházak nem voltak, az Isten' egysége és háromsága felett ottan még vitatkozások nem hallattak, hanemha kevesek közt magányban, és az iró asztalok mellett, noha Blándratáról iratik *a*) miszerént két izben jött Erdélybe, először 1544 (helyesebben 46) mint főorvos özvegy királyné Izábella' udvarába; de hogy ekkor hitaránti érzeteit és gondolatait nyilvánosokká tette volna, nem bizonyos — második bejötte 1563 esik. II. János király mellé, viszont mint udvari főorvos jelenik meg; de vallási érzelmeit, mellyek azonban már a' lengyelországi hit-viszonyokból a' sozzinok' irományiból, 's több illy nemü munkákból az erdélyi hit-tudósok előtt is ismeretlenek és idegenek nem voltak, már nyilván is kezdé mind a' király, mind a' főrendek és a' papság előtt előadni, és azok felett vitatkozni — nem sikeretlenül, mint mindjárt érintjük.

11 §. *Az unitária vallás' előzményei Erdélyben.*

Helyesen irja Sand az antitrinitáriusok' könyvtárában, miszerint az unitária hit-tudományt legelébb Blándrata György hozta át lengyel honból 1563. 's hintette el Erdélyben II. János király' védelme alatt *b*) melly annyival igazabb,

---

a) Michael Burján de duplici Ingres. Blandratae in Transylvaniam.

b) Sandii Biblioth. Antitrinitar. pag. 28 — vesdöszve *Lubieniczki* Hist. Refor. Pol. pag. 170. — *Bayle* in Dict. Hist. pag. 564.

mennyivel inkább tudatik honi történeteinkből az, miszerint az erdélyi királyi udvar akkor szoros viszonyban állott a' lengyel udvarral *a*) különösen a' királyi családdal; Sigmond August lengyel király' leánya lévén Izabella, innen számos förendü lengyelek, millyen volt Nizowszki a' királyné és II. János' tanácsnoka 's más karbéliek is, jöttek által királyi szolgálatba, kik Blándrátával már egy értelemben voltak a' vallás eránt, 's kétségkivül együtt munkálkodtak annak terjesztésében is Erdelyben. Az erdélyi förendek közül felesen, valamint a' népközül is sokan valának hajlandók elfogadni ezen hittudományt; de hogy nyilván egyház formálódjék előbb szükség volt egy hatalmas, nagy tudományu, hatós befolysásu hit-tudósra és papi férjfira, ki azon hit-tant alaposan felfogván, azt rendszeresen a' népnek elejébe adja, felfejtse, és tisztán elméjébe csepegtesse, illyennek találtatott néhány évek' múltával a' nagy tudományu David Ferencz.

Megczáfolandók tehát azok, kik ugy vélekednek, hogy Erdélybe előbb Stankar egy Maylandi fi hit-tudós olasz pap hozta volna az unitária hit-tudományt. Stankar 1557 igaz, hogy M. Vásárhelyt vitatkozott Dávid Ferenczel és Hebler Mátyással: a' Krisztus' közbenjárói hivatala felett, de fő állitmányának egészen más czélja volt, mint az unitária hit-vallás, helyre hozandó Szent Ábrahámi Lombárd Mihály unitárius püspök kéziratában is azon állitmány, hogy 1540-n

---

a) *Bod Péter* Smyrnai Sz. Polycarp. 18. lap. és Hist. Unitar. pag. 11.

Kolo'svár egészen unitária vallásra tért volna, mivel és későbbre történt, mint meglátjuk alább — az erdélyi hit-tudósok tehát Blándrata' béjöveteléig csak íratokból 's hit-tani munkákból merítették ezen vallás' némü némü ismereteit.

III. §. *Blándrata' nézetei az enyedi egyházi gyület' alkalmával. Unitária vallás' hajnala Erdélyben.*

1564. A' fennebb már említett enyedi egyházi gyületen a' Luthert követök, és az uri szent vacsorások közt tartott heves vetély' alkalmával, noha a' felhozott állítmányok, bizonyítványok és erősségek mindkét fél által írásban adattak elő — az azokkal párosított összefelelkezésekből mindazáltal önként kitünt az, hogy az erősítmények' hatóságára és eldöntő erejére nézt Dávid Ferenczet illetné az elsőség, általlátá ezt csak hamar a' gyület' elnöke is Blándrata, és őt nemcsak becsülé; de terve' teljesítésére nézt legalkalmasbbnak is nézé — meg is kell vallani, igy ir Seivert *a*) hogy Dávid Ferencz nagy észtehetségü fáradhatatlan, czéljában előnyomuló, ékesenszóló, erősítményei' alapitásában kimeríthetlen volt. —

Dávid Ferencz azért a' királynak is ajánltatva udvari pappá tételték, még azon évben, kinek prédikálására mind a' király, mind a' főemberek és több népek közt hatósb állást veve magának az unitária hit-tudomány; de még az országban elterjedve nem vala. —

---

a) Seivert. pag. 54.

A' király' engedelméből azért 1566. febr. 24-n tartományi egyházi-gyülés hirdetteték Tordára, de onnan a' király' kivánatára Gyula-Fejérvárra vitetett által az érintett határnapra, hol legelébb kezd vitatkozás indíttatni Isten' egysége és háromsága felett. — Im! itt kezdödik nyilván az unitária vallás' hajnalnyilata Erdélyben. — Visszajövén a' gyűletről Dávid Ferencz már a' népnek is kezdé hirdetni az unitária vallást és hiteles szóhagyomány szerint, Kolo'svárt torda-utsza szegletén egy kerek kövön prédikácziót tarta a' nép előtt, melly a' kedvelt szónokat vállain vivé be a' piaczi nagy szent-egyyáz' teremibe, melly addig a' lutheránoké vala, és egész Kolo'svár az unitária vallásra mene által. *a*) — Kolo'svárral együtt Torda, Dée's, Enyed, M. Vásárhely, G. Fejérvár, Abrudbánya 's több vármegyei és székelyhoni egyházak, papjakkal egyetemben, annyival inkább mivel már a' püspök is azon a' valláson volt; mivel pedig Kolo'svár vala központja azon vallásnak, innen kolo'svári vallásnak; a' püspök kolo'svári püspöknek kezdett neveztetni, Kolo'svár pedig ez úttal végképen kilépvén a' szász városok sorából helyébe Szászváros tétetett hetedik szász várossá a' nemzet által, *b*)

IV. §. Mik történtek a' hitre nézt a' G. fejérvári egyházi gyűlet után.

A' Gyula fejérvári hitfeletti vitatkozás közben, több jelenlévők előtt némelly czikkelyek igen rövi-

a) Mich. L. Szent Abrahami Hist. Eccl. ms. *Steph. F. Uzoni.* Hist. Unit. ms. *Steph. Agh.* Hist. Eccl. ms.

b) J. Benkö Transylv. Tom. II. pag. 128. 129. *S. F. Uzoni* in Hist. praecitata.

den és nem egész tisztasággal fejtethetvén fel 1566. tehát ugyan azon évben május' 19-kén ujra egyházi gyület tartatik M. Vásárhelyt, hól az a' homályosoknak tetsző czikkelyeket kőz értelemmel megmagyarázá és megállitá. — A' gyület után nem sokára egy katékézist adának ki az együtt munkáló esperestek és papok latán nyelven, mellyből úgy tünik ki, miszerint még nem voltak eléggé felvilágosodva több czikkelyekre nézt, sem maga Dávid Ferencz, sem társai, ez a' katékézis felette ritka. —

A' miket említek, csak kezdetek valának, majd 1567. adának ki egy az unitária vallás' egész alapját magában záró már terjedelmesb munkát, *a*) latán és magyar nyelven, 's még több illy tartalmuakat, mellyeknek eredménye a' lett, hogy Erdélyben a' vármegyékben és székelyek' székein feles népes egyházak alakulának, részszerint Dávid Ferencz, részszerint hasonvallásu több papok' törekedési által. — Sőt kihata azon vallás Magyarországra is nevezetesen a' Bánátba, hól a' XVI. században nevezetes tudós Kárádi Pál. Temesvári vár-tiszt G. Bethlen Gergely' házi papja 's egyszersmind alföldi püspök számos egyházokat alapított. Sőt megfogant a' Dráva melléki vidékeken is és Pécs körüli helységekben, különösen Pécsen, hól gymnasiuma is volt ezen században az unitáriusoknak, mint alább ki fog tünni.

Erdélyben nevezet szerint azon sz. egyházba ment által, már nyilván, II. János király tanács-

a) De falsa et vera Unius Dei Patris Filii et Spiritus S. Cognitione Libr. II. Authoribus Ministris Eccl. Consentientium in Sarmatia et Transyl. 1567.

nokainak nagyobb részével, mi nem kevés siker adott annak sebes terjedelmének. —

V. §. Isten' egysége feletti vitatkozások.

Elmellőzvén a' Gyula-Fejérvárt tartott hitfeletti első vitatkozást, nagyobb figyelmet érdemel az ugyan Gy. fejérvári **második vetély 1568.** melly két izben hirdettetett ki, elébb Tordára, majd pedig G. Fejérvárra nagyobb kényelem és a' király jelenlehetése' okáért, megjelenének erre felső és alsó magyarországi és erdélyi hittudósok martius 8-kán, — tartatott a' királyi tágosb teremben tíz napok' lefolyta alatt. — Napi rendje így következik:

Közbe szólók az unitáriusok közül voltak: **Dávid Ferencz** ki már ekkor püspöknek iratik, — nem **unitáriusokénak**, hanem **evángelicusokénak**, mivel az unitárius nevezet még nem jött volt divatba. **Blandrata György. Basilius** (király) István kolo'svári pap, **Hunyadi Demeter** enyedi oskola-igazgató, **Gyulai Pál**, Gy. fejérvári fő oskola-igazgató.

Az ev. reformátusok közül Melius (Juhász) Péter debreczeni pap, ki ekkor magát katholikusok püspökének nevezé, nem lévén még divatban az ev. reformatus nevezet — **Czegledi György** váradi, **Sándor András** dévai, **Turi Pál** bihari, **Klein Lőrincz** besztertzei papok, **Károli Péter** váradi oskola-igazgató.

Vetély-birák a' királytól rendeltettek: **Hebler Mátyás** lutheránus püspök, **Károli Sebestyén, Heltai Gáspár** és **Szigeti Miklós** az ev. reformátusok közül.

Az unitariusok közül: Szegedi Lajos' Császmai István gy. fejérvári pap, Sztárai Miklós uj tordai pap, és Kárádi Pál temesvári pap, alföldi püspök.

Gyorsírók számszerint négyen, — Fejérvári Márton dée'si pap, Marosi Sinning János sz. kereszturi pap, Ovári Benedek gy. fejérvári oskola igazgató, Vagner Gergely, gy. fejérvári köz-tanító, — megállítatott azonban az is, miszerint a' vetély tisztán Isten' ígéjéből tartassék. —

Mart. 8-kán tehát reggeli 5 órakor a' vitatkozó felek össze ülvén tíz napok alatt hihetetlen ipart, és munkát fordítának a' nagy és nehéz feladat' eldöntésére, és mindkétfél egész erejét kifejté, és kiadá. —

Tizedik nap' végével a' király véget vete a' vetélynek mindenik félnek keményen megparancsolván, feje' vesztése alatt egymás elleni szitkokat és gúnyokat eltávoztatni. — 'S egyszer'smind megtiltá hasonlólag, a' vallásban több ujítást és szakadást hozni bé. —

A' következő 1569. évben midőn az elmék még mind forradalomban volnának, a' király által megint közvetély hirdettetik oct. 10-kére N. Váradra, az okból, hogy ottan Magyarország' távolabbi tájairól is jelenhetnének meg papok és hittudósok. — Ez is hasonló innepélyességgel tartaték annyi különbséggel, hogy ebben a' közbeszólók közt külrendüek is jelennek meg, maga a' király több izben szólal fel, és teszen feladatokat, vagy a' vitatkozás' tárgyától eltávozott feleket a' kitüzött feladatra visszaidézi. Különösen figyelemre méltó, a' mit az ötödik napi vítalom' alkalmával

mond: „Mitőlünk, és a' miéinktől tinéktek semmi „bántástok nem volt, hogy pedig Melius Pé- „ternek a' mi szónkat megmondották, hogy a' „mi birodalmunkban — — a' minisztereket az igaz „vallásért ne kergesse, a' könyveket megne éges- „se, senkit hittel vallása mellé ne kötelezzen, ez „az oka: mert a' mi birodalmunkban, miképen ar- „ról ország' végzése is van mi azt akarjuk, hogy „szabadság legyen. Továbbá tudjuk, hogy a' hit „Istennek ajándéka, és a' lelkiismeret semmi erő- „szakkal nem vitethetik, ezokáért, ha ez határban „meg nem marad, szabadon a' tiszán túl mehet.— Közbeszólnak még Békes Gáspár, Bocskai György, Erdődi Gáspár külrendü főemberek kik az egymás ellen heveskedő feleket, kíméletre intik, vagy főladatokat terjesztenek elő megfejtés véget. — Végre hat napok' teltével a' király bérekeszti a' vetélyt illy szavallattal: mellyet érdekes és azon időt, 's fejedelme' érzését 's gondolkozását jelelő mivoltáért szóról szóra ide iktatni méltónak tartok.

A' FELSÉGES KIRÁLY. Minekutána az „Istennek kegyelmességéből e' szegelet földnek vá- „lasztott fejedelme vagyunk. Tisztünk szerint nem „csak a' mi alattunk valóknak testeknek oltalmazá- „sára akartunk gondot viselni, hanem még lelkek- „re is, hogy az igazságban megépülhessenek.— —

„Másodszor, hogy a' gonosz hirt nevet, „mellyet mifelőlünk idegen országokban hirdetnek, „mintha egyéb hitet vallanánk eltöröljük. — —

„A' mi birodalmunkban szabadon, valahól akar- „tak disputálhattak, mindenkoron a' mi prédiká- „torunkat eléállítjuk; szabadon minden bántás nél- „kül eljöhettek. Sőt azt kívánnók, hogy más er-

„szágból is főtudós emberek eljönének. — Bátor „ugyan Béza ő magais, avagy Simlerus, hogy „az Istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoztassék. —

„De most a' disputátionak véget vetünk, mert „egyéb országunknak gondjai kényszeritnek, hogy „Erdélybe bé keljen mennünk. *a*)

Ezen vallást illető vetélyek sok tekintetben valának hasznos befolyással kisded, és akkor török felsőség alatt álló honunkra. — Az Isten' beszéde, a' szent-irás közolvasás' a' vallás közfontolat', és vi'sgálat' tárgyai levének, — az elmék a' gondolatok' közlése által világosodtak, és emelkedtek, — a' honi nyelv a' gyakori vallás' fejtegetések magyarázatok által kezdett divatba jöni, a' tudományos ismeretek a' tudósok' köréből köznép közzé is kihatni, a' nép részt vévén a' hittudományos vitatkozásokban ön gondolkozásu lenni, szóval. Erdélyben is a' míveleti ebredésnek első hajnal súgári kezdének terjedezni. — Ezen érdekes következményekhez járul az is, hogy Erdély ez időben nemcsak a' vérmezőkön tudott zászlókat lobogtatni, hanem a' vallás' és tudományok' pályáján is mért és tudott viaskodni, — 's még azon dicsőség is, hogy mindkét fél a' XVI. században már tudott előállítni olly derék tanult férfiakat, kik időkorunkat is díszesíthetnék, — a' mi pédig legfőbb, 's minden jó hazafi előtt legszentebb — elmellőzve a' nemzet felekezetekre oszlását, akkori időhöz illő gúnyokat, visszályokat, — az, hogy a' lelkiismeret' szabadsága önerejűvé lett, —

a) A' N. Váradi disputatio Heltai Gáspár által. Kolo'svárt 1569.

mellyet kis honunk azóta őriz, mint Isten által menyből adott nemtőt.

Figyelmet érdemel, miszerint ezen vallási viszonyokban az erdélyi oláh nemzet és görög egyház átaljában, semmi részt nem vett. —

VI. §. További terjedelme az unitária szentegyháznak. Egyházi kerületek. —

Ha szintén a' vetélyek előtt, az ország' több részeiben alakult egyházak számbavéve és rendszeresítve nem lehettek is; majd azok után az igazgatási rendszer megalapítatott. Az erdélyi unitária egyházak átalánoson Dávid Ferencz püspök' kormányja alatt állának. 1. a' Háromszék Erdővidék és miklósvárszéki. 2. Udvarhely. 3. Kereszturfi. 4. Maros - széki székely honi, — úgy 5. kolo's — dobokai, 6. Kövár — közép-szolnoki, 7. Kraszna — szathmári, 8. dée'si és belső-szolnoki, 9. torda aranyosi, 10. hunyad Dévai, 11. alsó fejéri, 12. küküllői, 13. felső fejéri, vármegyei egyházi kerületekben, — mellyek közül ma az idők' sokféle viszonyai miatt (mint alább említendjük) e' következők állanak. 1. kolos—dobokai, 2. torda—aranyas —alsó fejéri egyesült — 3. küküllő alsó fejéri, 4. marosi vagy maros-széki, 5. kereszturfi-széki. 6. udvarhelyszéki, 7. felső fejéri, 8. háromszéki, (sepsi- és miklósvárfiu-széki) kerületek. — Megszüntek pedig a. fejéri, hunyad—devai, kővár—kraszna, belső- és közép-szolnoki kerületek, 's a' maradék egyházak vagy ez vagy másik fenálló kerülethez csatoltattak. —

A' bánáti és Dráva melléki unitária szentegyházak pedig temesvári pap, 's egyszersmind alföldi püspök Kárádi Pál által kormányoztattak,

mellyek két kerületre osztattak, temesvári, és Dráva mellékire — — A' temesvári kerületben ezen helységekben voltak unitária egyházak: Temesvár, Békés, N. Várad, K. Várad, Makó, Makó-Vásárhely, Belényes, Diós, Simánd, Bács. — A' Dráva mellékiben: Tholna, Becske, Földvár, Ala, Décs, Ethe, Szekszárd, Bathaszék, Batha, Mohács, Darótz, Lippó, Baranyavár, Monostor, a' hegyali vidékeken: Karáncs, Herczegszöllős, Csucsa, Veresmart, Laskó, Kopács, a' Dráva mellett: Eszék, Erdőd, Szent László, Csapa, N. Harsány, Péts, hol gymnasiumok is volt még Válaszúti Gergely ottani pap' évkorában, 1588. — Peterd — számszerint mintegy 37 egyházak. *a*)

1578. A' tordai egyházi gyületen 322 unitárius papok a' hon maradtakon kivül *b*) voltak jelen.

1595. Enyedi György' püspöksége alatt Erdélyben és az Erdélyhez kapcsolt Magyarországi részeken 425 unitária szentegyházak léteztek *c*) jollehet már 1580 a' Kolo'svári fő egyházi gyületen, nem több, mint 250 papok voltak jelen, szembetünő kevesedéssel, 's ugyan ekkor az egyházi birák' (consistorok) száma is 24-ről 12-re szállítatott. —

VII. §. Hit-valláshoz rendszerezett énekes könyvek, 's egyéb ilynemü munkák.

Egybefüggő munkarendszer kívánja, miszerint itten a' megalapított templomi ének-rendszerről is említés tétessék.

a) Szent Abrahámi Hist. Eccl. ms. F. Úzoni Hist. Eccl. ms. Lampe Hist. Eccl. Ref. in Hung.

b) Generale Protocollum Cons. Unitar 1588 — 1601.

c) Gener. Prot. Cons. ad 1595. —

Miután a' vallás' czikkelyei kifejlettek, és megalapíttatak szükség volt a' templomi énekek' foglalatját is azokhoz alkalmazni, és a' vallás' fogalmával viszonyba hozni. —

Az első illynemü énekgyüjtemény az, mellyet Preisz János kolo'svári szász-nemzet részéről unitarius pap nyomtattatott ki Frankfurtban 1660 tájatt, ezzel éltek a' szász unitária eklesiák 1716-ig, midőn a' magyarokkal egy szentegyházban kezdettek isteni tiszteletre gyülekezni. — Ezen énekes-könyv ugy látszik 1566 körül készítetett volt, kinyomtattatott Ra'deczki Bálint' idejében is.

Második a' Dávid Ferencz, és segéd társai által készített és rendszeresített ének gyüjtemény, ezen czim alatt: Isteni dicséretek, imádságos és vígasztaló énekek, nyomtatta Heltai Gáspár Kolo'svárt 1570 tájatt, az énekek részint hazai írók által alkatvák eredetiek, részint lengyel nyelvből fordíttatak, — részint Luthertől költsönöztettek, — mellyek közt Dávid Ferencz' fordítása: Erős várunk nékünk az Isten — eredeti munkáji: az Antiphonákon kivül az innepiek — és: Tartsmeg ur Isten engemet. A' kereszténységben. Adjunk hálát mindnyájon. II. János király' dolgozata: Oh ur Isten tekints reánk, övének tartatik: Mostan ur Isten, — továbbá énekeket dolgoztak: Sztárai Miklós, Császmai István, Szegedi Lajos, Bazilius István, Litteráti (Deák) István. — Ezen gyüjtemény másodszor, vagy tám harmadszor, mivel a' kiadás' ideje nem mindig tétetett fel, kiadatott 1605 vagy 1607. Thoroczkai Máté püspök' évszakában, több dolgoza-

tokkal bővitve mint: Teljes szivből a' kik biznak. Tordai Mátétól, Vidám szivvel víg zengéssel. Igaz felség egyedül ur. Petki István főrendü székely honfitól, — irtak még Némethi Gergely, Dóthi 'Su'sánna, Dóthi Ilona is jeles darabokat, mellyeknek verskezdő betüjökbe neveket, az akkori szokás szerint beszőtték — találtatik még e' gyüjteményben Némethi Ferencz II János alatt erdélyi hadak fővezérének is munkája, nevét a' fő vers-sorokban kitette. Negyedszer kiadatott 1697 Almási Mihály püspök alatt. — Ötödször 1749 bővitve Szent Abrahámi L. Mihály' énekével: Felséges úr Isten! és Felmagasztalunk tégedet, és B. Losonczi István, magyarországi hitbeli atyafi két dolgozatával: Dicsérünk téged úr Jézus! és Békességnek fejedelme. — Hatodszor csak nem merőbe újra dolgozva és szerkezve, új munkákkal és melodiákkal ékesitve egyszersmind kótákkal. 1837. —

Harmadik a' Bogáthi Miklós elsőben Erdélyben Szent Demeteren 1579, azután a' Dráva mellett Baranyában és Pétsen, majd ismét Kolo'svárt lelkészséget folytató hit-tudós által magyarra fordított Zsoltár könyv, éltek ezzel az unitária eklesiák 1665-ig jan. 25. midőn Apafi fejedelem alatt a' szent-gothárdi békekötésért tartatott örőm innep' alkalmával a' szenczi Molnár Albert által fordított zsoltár könyvet kezdették használni, Kontz Boldizsár püspök alatt, megvállogatva az énekelhető zsoltárok, és néhol igazitva kiadattak. 1837-ben a' dicséretekkel együtt. —

Negyedik a' halotti ének gyüjtemény, kiadatott előbb Heltai által Kolo'svárt, év szám nél-

kül, vannak benne latán énekek is mint: Cur mundus militat. Prudentiusé — másodszor 1660. adatott ki bővitve: Adj idvességes kimúlást, Dée'si Andrástól: Már elmégyek az örömbe. Sztárai Miklóstól. — Sok rendbéli próbák vannak. Pathai Istvántól dolgoztattak. — 1697. harmadszor adatott ki. 1768. negyedszer. Géyza Jó'sef nagy hirü oskolai senior által újra szerkezve, és bővitve saját munkáival, millyenek: Gyors nyilnál is gyorsabban jár — Viadal egész életünk — Téged várlak én Istenem.

Adattak ki ezeken kivül vallást tanító kézikönyvecskék magyar nyelven Dávid Ferencztől, 's utána Hunyadi Demetertől, és Ko'sa Jánostól, mellyek ma felette ritkák. —

Imádságos könyvek is kézíratban, nyomtatásban — prédikátiók, magyar és latán nyelveken, minémüek Dávid Ferenczéi nyomtatásban. BogáthiMiklósé kézíratban. Kárádi Pál jelenések könyve' magyarázatja magyarul, kézíratban, nagy munka, — mintegy 600 ivnyi. (irók alább említetnek a' IX. osztályban.)

VIII. §. Unitárius név' eredete.

A' lengyelországi unitária egyházak elébb csak kereszténynek kívánták magokat nevezni; az erdélyiek pedig 1566. 67 ezen nevezettel éltek: Ecclesiae consentientes in Sarmatia et Transylvania vagy: Ministri consentientes in Sarmatia et Transylvania, az az lengyel és erdélyországi egyetértő egyházak, vagy lelkitanítók, 1566. Dávid Ferencz evangyélika eklésiák' püspökének irja magát. 1568. a' gyulafejérvári második vitatkozás' alkalmával az unitá-

rius papok evangelikusoknak — az év. reformatusok katholikusoknak írják magokat — igy nèm valának még ez idöben megkülönböztetve a' felekezetek saját nevekkel. —

A' mi az unitárius nevet illeti, ez 1568-n a' vitalmok közben kezdett divatba jöni, a' latán unus vagy unitás szóktól, mellyek egyet, egységet jelentenek; mivel az unitáriusok az ísteni szent és legtökélletesebb természetben, vagy a' fölény ben csupán egységet vitatának. — Nem az uni o-tól veszi tèhát eredetét, mint némelly iróinknak tetszik, mintha az uniora, vagy három nemzeti és 4 vallási ègyesületre felvétetvén az unitariusok következöleg unitáriusoknak kezdettek volna hivattatni; annyival inkább, hogy az uniotól inkább unitus veszi eredetét.

Az ariusi, vagy arianusi gúnynevezet, inkább csak tanulatlanabbak vagy ellenérdéküek' nyelvén hallható, melly az unitariusokat nem illette soha alaposon, 's nem illetheti — azon eldöntö okból, mivel az ariusi hit-rendszer nem közelit a' tiszta unitária valláshoz, *a*) mirenézt az unitáriusok elejitöl fogva részvétlenek voltak azon nevezet aránt, hivattatnak socinianusoknak, Laelius és Faustus Sozzinikröl, mint hit-tudományi rendszerök' elsö alapitójiról, noha maga Faustus Sozzini, némelly hit-czikkekben különbözött az unitária vallás' alapos czikkjeitöl, antitrinitáriusoknak vagy ellenháromságosoknak a' szent Háromságot vallókkal ellenbe szoktak neveztetni, a' mennyiben ezek trinitariusoknak neveztetnek latán nyel-

a) Eusebii Pamph. Hist. Eccl. Sulpitii Severi Hist. Eccl.

ven — Mindezek közt törvényes honi-jogú 's egyszersmind legillőbb 'legkedveltebb az unitáriusi nevezet, melly alatt ez a' vallás 1568-ban törvényesítetett 's azóta Erdélyben, Lengyel-, és más országokban általánosón elfogadtatott. — és közgyakorlatba jött. —

IX. §. Az unitária vallás Erdélyben törvényesen bévétetik és a' három nemzet, 's négy bévett vallások' egyesületének (unio) részvényese leszen.

Nem tartozik ugyan czélomra itten az erdélyi három nemzet' legelső egyesülete' eredetét terjedelmesen fejtegetni; mindazáltal czélszerűleg annyit szükségesnek vélek említni, miszerint a' székely nemzet' legelső egyesülete a' magyarral még 888. tájat a' magyarok' harmadízbeli kijövetelők' alkalmával esett, midőn a' magyarok a' székelyt rokon, vérszerénti atyafi-nemzetnek elismértek, és vele viszonyos frigyet kötöttek, *a*) a' szász nemzet ezen frigybe 1545. Erdélynek Magyarországtól lett elválása' alkalmával lépe innepélyesen, — 's e' szerint a' három u. m. magyar, székely, és szász-nemzet egy szent egy felbonthatatlan egyesületet alakíta, melly Erdély ön-jóllétének és álladalmának alapja. — II. János Sigmond alatt rendre a' négy bévett vallások ezen egyesülethez kapcsoltatának. Bethlen Gábor alatt újra megerősíteték az egyesület 1613. — II. Rákóczi György alatt pedig 1653. az Approb. III. rész, I. czimébe igtattatott. — Ezen innepélyes egyesület' első czik-

a) Anonym. Belae Regis Not. Cap. L.

kelye a' négy bévett vallások' szabadságainak közesküveli megerősítését *a*) tárgyazza és szentíti.

Ugyan a' négy bévett vallások' örökös álladalmát és szabadságát alapítja az Approb. I. rész, I. czim. 2. czikk. — és Compil. I. rész, I. czim, 2. czikk.

Az unitária vallás, mint az Erdélyben virágzó keresztény hit negyedik és legifjabb leánya (mint feljebb kifejtettük) legelébb édes testvérei' sorába az egyesületbe II. János 'Sigmond alatt 1568. a' tordai országgyülésen igtattatott be innepélyesen — ugyanazon évben a' marosvásárhelyi. — 1571. pedig a' gyulafejérvári országgyülésen ujra megerősítetett.

II. János 'Sigmond' elhunyta után Bátori István fejedelem újra megerősité a' négy bévett vallásokat 1571. különösön pedig 1573. az unitária valláson lévőknek szabadság adatik Dávid Ferencz után más püspököt választani, *b*) azután következett fejedelmek beigtattatásuk' alkalmával, eskü-czikkelyeik közt mindig innepélyesen megesküvének a' négy vallások' szabadalmaiknak megtartására, és megtartatására, igy:

Bátori Kristóf	1576.
Bátori 'Sigmond	1582.
Bátori András	1599.
Bocskai István	1604.
Rákoczi 'Sigmond	1607.
Bátori Gábor	1608.
Bethlen Gábor	1614.

a) *Bálint Sámuel* Erdélyország nemzeti törvényeinek I. része. lap. 395. — 402.

b) Erdélyország' Történettára. I. kötet. lap. 153. 154.

Brandeburgi Katalin 1629.
I. Rákoczi György 1631.
II. Rákoczi György 1647.
Rhédei Ferencz 1657.
Barcsai Ákos 1658.
Kemény János 1660.
I. Apafi Mihály 1661. *a*)

A' felséges Ausztriai házból származott dicső fejedelmek is uralkodásuk' kezdetében, személyesseik által ön kegyes lelkökre szoktak szent esküt letétetni *b*) a' négy bévett vallások' jogainak is megtartására és oltalmára, a' dicsőséges I. Leopoldi szent hit-levél (Diploma Leopoldinum) I. czikkje' nyomán, melly esküt szentül is törekednek megállani, — így tétették le esküjöket, maga a' mindig hálaérzettel említendő I. Leopold 1699. I. Jó'sef 1705. Eleonora özvegy császárné 1711. az úgy nevezett szathmári békület' alkalmával, mellyel a' kurucz világ lecsendesedett. VI. Károly 1712. — Mária Therézia 1740. II. Jó'sef 1780. II. Leopold 1791. országainak és hív népeinek édes attya I. Ferencz 1792. 's végre dicsőséges I. Ferdinánd, kinek uradalma légyen boldog és boldogító mind végig. —

Mindezek' zár-jeleül álljon itt az 1791. LIII. örök érczoszlopot érdemlő törvény-czikk, melly a' négy vallások' szabadságát ujra megalapította.

Érintettük feljebb a' négy vallások' évi-rendjét, mellyet a' történetirás egymással összefüggőleg fejt ki és állít meg; azonban ezen rendtől, mind

---

a) Appr. II. rész. I. czim. 2. czikk. Comp. II. rész. I. czim.
b) *Bália Sámuel* Erdélyország nemzeti törvényeinek. I. rész. lap. 365. 366.

hajdon az Approb. I. rész, I. czim. 2. czikk. — és Comp. I. rész, I. czim. 2. czikkben, — mind jelenleg, az ujabbi gyakorlat szerint némi eltérés láttatik.

A' fenn elésoroltak szerint megesvén Erdélyben a' négy vallások' egymásbóli kifejlödése. Szabadságainak törvényesítése; nem a' lelkiismeret' korlátolása, vagy elnyomása, hanem a'honi és vallási egyességet feldúlható több szakadások' és nyugtalanságok' megelözése okáért 1576. hozatik egy törvény-czikk: A' négy recepta religiókon kivül, in articulis fidei vel religionis, se privatus akármi rendbeli emberek, se pedig gyülekezetek innovatiot, se pedig szakadásokat béhozni vagy cselekedni ne merészeljenek sub poena notae infidelitatis. Appr. I. rész. I. czim. 3. czikk. — mellyre bévégzödének a' vallási forradalmak, 's mindenik felekezet, mint egy csillapuló tenger, saját partjai közé voná habjait.

V. Osztály.

Unitária szentegyház' superintendenseiről (püspökeiről) a) Erdélyben XVI. században.

1. §. Első superintendens Dávid Ferencz 1566 — 1579.

Dávid Ferencz eredetét vette Erdélyben Kolo'svárt, szász-nemzetü r. katholika vallásu szülöktül 1510 — attya csizmadia mester müvet gya-

---

a) *Superintendens* görögül *Episcopos* melynek magyarul a' *püspök* név felel meg. Appr. P. I. Tit. I. art. IX.

korló polgár volt, mi azonban ezen jeles férjfinak érdemét nem hogy csekélyitné, sőt inkább neveli; mint szintén Homer, Rottendami Erazm. 's több jeles tanult férfiak' szép hírét kicsiny születésök. — Már gyermek éveiben nagy vonzalmat tüntete ki a' tudományok aránt, mellyeket e' honban akkori terjedelmökhez képest végezvén meglátogatta a' német és olosz honi akademiákot, nevezetesen a' paduait sőt a' vittenbergit is, mint Bod Péter írja 1538. tájatt, *a*) mellyeken feltünő hírt szerzett magának — visszajövén Erdélybe, itt elébb rom. katholicus pap, és egyházi szónok volt 1540. előtt — 1540. pedig Heltai Gáspárral kolo'svári plébánussal 's több papokkal és tanítókkal 's az egész várossal együtt Luther' tudománnyára ment által — majd; mint már köz-tanító (lector) az óvári akkor Luth. főoskolában 1557 nagy készséggel és buzgalommal vetélkedett a' reformatusokkal, kik akkor sacramentariusoknak neveztettek; annyira, hogy püspökké is tétetett a' Luthert követő magyar egyházban 1557. mindazáltal továbbat 1559. Melius (Juhász) Péterrel tartott többszöri vetélyekben felvilágosodván az úrivacsorai hit-czikkelyre nézt, a' sacramentariusok' értelmét kezdette hasonló iparral és buzgalommal védeni és terjeszteni, — általállván hozzájok püspöki czimével eggyütt. —

Blándráta 1563. Erdélybe jövén II. János király' udvarába mint főorvos, 1564. Enyeden tartatott nagy egyhazi gyület' alkalmával, mellyben a' Luthert követők a' sacramentariusokkal nagy erőkifejtéssel vetélkedtek, leginkább Dávid Ferencz'

a) Bod Péter magyar Athenás 55. lap.

hatalmas elméjét és szónoki tehetségét vevé figyelemre, 's a' már több hitfeletti vitatkozásokban gyakorlott férfival közlé vallási nézeteit, mellyek Dávid Ferencz előtt egyébaránt is már ismeretesek, sőt kelendők valának. — Blándrá'a' értelmére mene tehát által, kinek eszközletére Alesius (Madár) Dénes helyébe, nem sokára a' király udvari papjává tétetek Dávid Ferencz, felügyelete alatt maradván a' kolo'svári főoskola is, mint 1564-től fogva törvényesen elismért reformatus vagy sacramentarius püspöknek, noha Bod Péter szent Polycarpjában Dávid Ferenczet református püspökök közé nem számlálja. — Feljárván Dávid F. az oskolai tanításmódja' szemléjére gyakorta, különösön a' theologiai osztályra, mellyet Károli Péter mint oskola-igazgató (Rector) oktata — a' vallás' czikkelyeit fejtegeté, és világosítá a' hallgatók előtt, — nem egyezvén azok a' Károli Péter' értelmével, vádolni kezdé Dávidot, miszerint különbözö tudományt tanítna, — 1566. — Felszólíttatva érezvén magát ez által Dávid értelme tiszta, és nyilvános kifejtésére, és nyilatkozatára; azóta nyilván kezdé a' királyi udvarban és a' nép közt hirdetni az új hit-tant, mellyet már a' király és főrendek pártolának. — 1566. febr. 24ki vetély után mint már fennebb érintettük Kolo'svár általmenven az unitária vallásra, — Dávid Ferencz ekkor egyszersmind főpappá is (plébánussá) tétetek az egyházban, az oskolában pedig rectorrá Károli Péter' helyébe, egyszersmind püspök is lévén, 1568 nagy vetély tartatván Gyula Fejérvárt az Isten' egysége és háromsága felett, abban legnagyobb részt vett Dávid Ferencz, úgy a' nagy-váradi vetélyben is 1569. hogy pedig nagy törekedése 's buzgalma az uni-

tária vallás' terjesztésében kitessék, czélszerűnek tartom magát beszéltetni: *a*) Eleitől fogva ugy mond: az igazságnak voltam kedvelője, ennekutána is akarok lennem; és tehettségem szerint az Istennek tiszta igéjét követnem; ha pedig valamiben megcsalatkoztam volna, a' kik az Istennek igéjéből igazabbat mútatnak megköszönöm, és követni öket nem szégyenlem.„ — Sok tudományos munkákat irt e' tekintetből, — munkás, fáradhatatlan 's mint Haner irja *b*) vetélyei és szónoklatai közben bámulatot gerjesztő, és semmi dialektikai (vetély-tani) törökkel nem vala legyőzethető, és igy II. János' védelme és pártolása alatt, hasonhitü munkás társaival az unitária vallást elterjesztő.

Természeti és erkölcsi vonataira nézt szelid; azonban állítmányi' védésében állandó, és tántorithatlan, — vallási tekintetben türelmes — nemis olvastatik semminemü, és rendü történet irónál, hogy más értelmüeket, és vallásukat üldözött, vagy üldöztetett volna, — sem gúnyokat, és illy nemü sértéseket vissza nem torlott, — házi környületeire nézt, ugy látszik nem volt szerencsés, mivel hitvessétől Barát Katától 1576 lutheránus és reform. papok' székén elválasztatott, utoljára — miután ez a' nagy elméjü férjfi több évek alatt az Isten' egységét tanító vallás terjesztésében lelkesen fáradott, és törekedett — 1578. nyilván kezdé tanítni, ama néki életébe került tudományt: a' Krisztus' nem imádását, — 's prédikála

a) Prédikátziói' elöbeszédjében, — 1569
b) *Haner* pag. 297.

erről az egyházban is. — Blándráta és a' kolo'svári papok: Hunyadi Demeter, Szathmári István, Bazilius István, Eppel János, a' néppel együtt, megütközének az új tudományban, — különösön Blándráta inté, miszerint arról ne tanítana se titkon se nyilván — honnan köztek heves írásbeli vetély keletkezék. — Dávid F. feladatokat (thesiseket) külde át Blándrátának. Blándráta XXX. ellen feladatokat szegze azok ellen. — Hogy ezen gyúladás mentől elébb elenyésztessék, Blándráta 1578. 50 papokból álló gyületet tarta Kolo'svárt, mellynek határozata az lőn, hogy az egész tárgyat terjesszék a' lengyel unitária egyházak elejibe, 's azok' ítélete végképpen döntse el a' fennforgó elenkezést, — Dávid F. megigére, hogy a' lengyel egyházak' ítéletén meg fog nyúgodni. —

Igy történvén ezek, hogy az ellenkezésnek remélhetőbb vége lehessen, Blándráta 1578. Szozsin Fausztot Bázelből Erdélybe hívá, ki octobertől fogva 1578. egész 1579-ki áprilisig, Kolo'svárt együtt szállásolt Dávid Ferenczel, — gyakran vitatkozának együtt a' fennforgó kérdés felett, mindkettőnek íratai az erdélyi unitária egyházak' neve alatt Lengyelországba küldetének, az unitáriusok' fővizsgálata alá, — azonban, mielőtt azok határozatot küldenének, Dávid Ferencz 1579. febr. 24-re Tordára egyházi köz-gyületet hirdet. — Blándráta ezt, mielőtt a' lengyel unitáriusok' határozata elérkeznék, mellynek elvárására Dávid Ferencz magát elölegesen kötelezte, — meg akará akadályozni, — Dávid Ferencz néki nem enged — kéttség kivül bizván az 1578-n a' tordai egyházi gyületen 322 papok' jelenléte-

ben béhozott és megállított, úgy nevezett communis profétziában, melly szabadságot engedett a' köz-egyházigyületek által meg nem határozott hit-czikkelyek felett egymásközt komolyan, minden veszélyen kivül vitatkozni, — miokért Blándráta őt a' fejedelemnek Báthori Kristófnak mintújítót feladja: minek következésibe Dávid F. azon évi jun. 2-k napján Gy. Fejérvárt tartott országgyülésen holtigi fogságra ítélteték, egyébaránt a' fejedelem' kegyelmére hagyatván, ki őt legottan Dévára küldé fogságba, hol már erőt vett testi, és elmei betegségében csak hamar u. m. junius' 6-kán életét bévégezte 69-ik évében.

Gyermekei voltak Ferencz, és Katalin, Lukács kolo'svári tanács' főjegyzője hitvesse, lehettek többen is, nevek azonban nem tudatik.

Illy uagy és nevezetes férjfi' gyász-esete nem kevés komoly, sőt szomorú következményeket vont maga után az unitária egyházban. — Ez adott alkalmat Báthori Kristóf alatt a' Jézuiták' béhozatalára. — Több erdélyi főrendeknek és egyházaknak az unitária egyház' kebeléből kilépésökre 's egyéb kedvetlen eredményekre, — 's példát ada miszerint akár nagy vezérek, és polgári hősök, akár tudós magas elmék csak addig állanak, mig üt a' bal-sors' órája.

Kárádi Pál alföldi unitária egyházak' püspöke, ki Dávid Ferenczel egy értelembe volt, — az erdélyi hit-rokonokra felette megneheztelt Dávid Ferencz' gyász-esete miatt, mellyet nékik tulajdoníta különösön Blándrátának, — Hunyadi, — Szathmári, — Bazilius és Eppel papi férjfiaknak, 's egy hosszu, gunnyal, és sértő kitételekkel tele levelet külde 1579. évben, mellyből át lehet lát-

hi e' tárgybéli akkori minden viszonyokat — aztán elpártola az erdélyiektől a' Temesvár körí és Dráva melléki egyházakkal egyben — vallását úgy látszik nem változtatta, és unitária vallást tartó egyházak azután is léteztek a' mondott vidékeken, még 1710 tájatt Almási Mihály püspöktől kért papot egy eklesia, — egyéb aránt Kárádi' elhunyta után, vagy más felekezetekhez csatlakoztak, vagy a' törökök által többek elpusztíttattak, szóval közlekedésök az erdélyiekkel azután igen kevés volt. —

A' lengyel unitária szentegyházak' ítélete az elésorólt ügyben 1579 végén érkezék meg, és 1580. évi vízkereszt napján olvastaték fel a' kolo'svári egyházi gyületen, melly egyenesen a' Dávid Ferencz' véleménnye ellen nyilatkozék, íratva Vitrelin krakkói unitária egyház' lelkészétől. — 250 jelenlévő papok közül alig találtaték 16, ki nevét alá nem írá azon ítéletnek, — az alá nem irók közt Piktoris Máté, Udvarhelyi János, és Erdődi András valának kitünöbbek, úgy látszik ezek is később a' megállított hit-czikkelyre hajlának, — az alföldi eklesiák' papjai közül egy értelembe voltak Dáviddal Válaszúti György pécsi, — és Óvári Benedek (ki 1579 egy gunylevelet külde Blándrátának és a' kolo'svári papoknak, mellyre azok hasonlón felelének) simándi prédikátorok. — Lengyelországban Budneus Simon, kinek több követői voltak Lithvániában Lengyel és kis Oroszországokban, — miokért a' lengyel unitária eklésiák' kebeléből kizáratott 1584, — továbbá Budzini Szaniszló, ki hasonlólag 12 évekig volt kirekesztve, — 's végre 1588. miután megtért, vétetett vissza, — Németországban egy hittudós

Akifa név alatt igyekszett megczáfolni a' lengyel ekklésiák' ítiletét; de czáfolata erdélyben helyben hagyást nem nyert, — és igy az erdélyi unitáriusok a' II. János király alatt bévett unitária vallás mellett megállának. —

II. §. II. Superintendens Hunyadi Demeter 1579 — 1592.

Hunyadi Demeter született B. Hunyadon, milly sorsu szüléktől nem tudatik, Kárádi Pál néki érintet bosszus levelében csekély eredetet tulajdonit, — tanúlt 1560 — 1565. a' kolo'svári főoskolában a' nagy hirü Molnár Gergely oskola tanító' keze alatt — ekkor vïteték az enyedi közép oskola' (gymnasium) igazgatójává; melly hivatalát nagy iparral, és közkedvességgel folytatván, csak hamar esmeretségibe jutott a' tudományok' derék pártolójának II. János királynak, kinek költségén olasz-honban a' páduai akadémiára küldeték 1568, hol vele egy időben több erdélyi főrendü ifjak tanulának u. m. Báthori 'István, majd Báthori 'Sigmond fejedelem' tanácsnoka, Kovácsóczi Farkas ugyan akkori korlátnok, Gyulai Pál ki utobb a' Gyula-Fejérvári oskola' igazgatójává lett — és 1571 — 72 Enyedi György, ki utánna unitáriusok' püspökévé tétetett. — 1573. visszajövén a' honba, a' kolo'svári unitária főoskolában elébb köz-tanítóvá, majd 1577. annak igazgatójává neveztetett ki, melly hivatalt olly szorgalommal vitt, hogy azon oskolából az időben jeles tanúlt férfiak mentek ki, külső és belső rendüek a' haza' szolgálatjára.

1579. pedig püspöknek 's egyszersmind a' kolo'svári unitária egyház' főpapjává tétetek; mi-

nek is rövid környülete ez: miután Dávid Ferencz megítéltetett, 's azután nem sokára megis halt, Blándráta jul. 1-ső napjára 1579. egyházi gyületet hirdete Kolo'svárra, holott is szintén minden unitária vallást követő papok megjelenvén, a' II. János király alatt kiadott könyvekből egy vallás-mintát készítének ezen czim alatt: Consensus Ministrorum unitariae receptae Religionis a. 1579 die 8-a julii Claudiopoli congregatorum de Divinitate adoratione, invocatione et regno Jesu Christi; mellyet mind aláírtanak a' papok, mihez képest ugyan az évben 13. napján juliusnak Hunyadi Demeter, fejedelem Báthori Kristófnak, püspökké neveztetés végett ajánlták, kit a' fejedelem legottan megerősíte hivatalában.

Blándráta pedig másnap értesíté a' kolo'svári u. egyházat az aránt, hogy mint eddig is Dávid Ferencz' idejében, ugy most is az unitária eklésiák' püspöke legyen egyszersmind kolo'svári főpap is, melly gyakorlat egész Agh István püspök' idejéig divatozott — azonban mind az unitária egyházak közértelemmel, mind a' kolo'svári anya eklésia megsértetve érzék szabadválasztási jogokat, és ezért az új püspökkel nem valának megelégedve.

Irt egy munkát, mellyben a' kis gyermekek' megkereszteltetése helyreállítatni rendeltetik; ez azon évi sept. 14 tartott egyházi főtanács és a' kolo'svári senatus' jelenlétében felolvastatván, helybe hagyatott. Czélja a' volt, hogy a' Dávid Ferencz' idejében behozott azon gyakorlat, miszerint csak felserdült, és már hitágazatairól szóval vallást tenni tudó ifjak kereszteltet-

tek meg, megváltoztatván, viszont a' csecsemök kereszteltessenek meg, mint ez ma is gyakoroltatik.

Több egyházi gyületeket tartott, 1592 jun. 3-n Tordán, mellyben jeles rendeletek tétettek az egyházi rend' és fenyíték' fenntartására nézt.—

Egyházi szent beszédeket felesen tartott a' néphez, mellyekből kitünik jártassága a' keleti nyelvekben — valamint az is, hogy a' Krisztus' imádásáról jól érzett és tanított. — Gyakor ízben vitatkozott hit-czikkek felett, Alvári Emmanuel tudós jézuitával, ki a' Principia Grammatices czimü oskolai kézi könyvet dolgozta.

Miután a' püspökséget tizenhárom évekig dicsérettel folytatta, 1592. jul. 6-n a' szentegyházban tanítva, a' nép előtt gutta által ütteték meg; honnan házához vitetve jul. 8-n lelkét teremtőjének és megváltójának kezébe bocsátá, szónoklatot tartván felette Enyedi György. — Örökössei maradtak-é, nem bizonyos, vádoltatott életében, mintha Dávid Ferencz ellen a' fejérvári országgyülésen, másokkal együtt igen kemény ítéletet tett volna; elfelejtvén azt, hogy gyermek korában árva lévén, Dávid Ferencz' gondviselése alatt és költségén tanúlt volna, sőt II. Jánosnak is általa ajánltatott; azonban kéttség kivül inkább csak azok által, kik vele püspökké léte körülményeire nézt elégületlenek valának.

III. §. III. Superintendens Enyedi György *1592. 1597.*

Enyedi György, hól és milly sorsu szülőktől vette eredetét nem tudhatni — hihető Enyeden, mivel az ottani oskolában kezdette tanulását

Hunyadi Demeter alatt. F. Uzoni egyházi történetírónk úgy vélekedik, hogy a' mészáros nevet viselő nemes nemzedékből származott; akármint legyen, derék férfi' honát és eredetét felettébb vitatni szükségtelen. 1571 Erdélyből ment német honba, Bécsbe, — onnan Helvecziába, — onnan olaszföldre: Paduába (Patavium) 1574. visszajöttekor Bécsben magyarra fordította Gizmunda' történetét latán nyelvből XX. éves korában — (születési ideje tehát 1554-re esik) melly 1577. Debreczenben ujra kinyomatott. Erdélybe érkezvén a' kolo'svári anya-oskolában tanitóvá (lector) tétetett, melly hivatalát, nagy iparral és közelégülessel X. évekig folytatta. VI. évekig az oskola igazgatást vitte, mint rector, egyszersmind a' theologiai tudományok' tanításával. 1592. évi julius' 6-kán püspökké és kolo'svári főpappá választatott, melly utóbbi hivatalát vitte 1593 septemb. 25-kéig, mikor helyébe Erazmus János tétetett főpappá, a' szász nemzet' részéről. Püspöki szent hivatalát 1597. november' 24-kéig viselte nagy buzgalommal, és szép rendtartással — ekkor szélütésben végzé hasznos becses életét, még ifju korában XLII. évében. Enyedi egy volt az időben Erdély' legtudományosb férfiai közül, — ki több tudós munkákkal gazdagította a' hit-tani literáturát. — Köz-tanitó korában fáradhatatlan; fenyítéket, és szoros rendszert tartó az oskolában — mint püspök nagy tekintetü, igazgatói mélj bélátással — ekkor dolgoza egy világszerte nevezetes munkát ezen czim alatt: Explicationes locorum V. et N. testamenti, ex quibus Trinitatis dogma stabiliri solet, halála után adatott ki; 's majd Thorotzkai Máthé püspök által magyarra áttétetett. — He-

ves vetélyei voltak Szilvási János egykori tanitványával, ki az ő eszközletére küldetvén akademiára, ottan vallását változtatta. — Viszonyos leveleik ma is olvastatnak, F. Uzoni' kézíratai közt — végig nőtelen maradt, örökösök nélkül, lakhelye Kőlozsvárt az óvárba nyíló utszában jobbkésfelőli szeglet épület volt; hól létezett akkor Heltai' könyvnyomtató sajtója is, — gyenge testalkatu, beteges, és szerfeletti munka által elgyengített testünek iratik. — Egyházi beszédjeiben siker, ható indúlat, feddő, bátor, szabad lélek nyilatkozik, — néha siratá el honát a' változó elméjü Bátori Sigmond' évszakában — veszélyt romlást jövendőle a' honra, mik el is érkezének nem sokára, — nem vala megelégedve századja' kicsapongó féktelen erkölcseivek — innen prédikátzióiban a' gyakor keserü kifokadások.

Illy nagy férjfi halála egész Erdélyben közgyászt serkente — minden renden sajnálák a' nagy tudóst, és heves szónokot, — valóban részletesség nélkül meglehet vallani, hogy Enyedi Györgyhöz, az időben hasonló tudós főt az erdélyiek nem sokat láttak. —

Szent egyháza két emlékjelt tett fájlalt halotjának, egyiket márványból, másikat rézből, — ez a' köz-temetőben 1738. megtaláltatván a' sírások által, a' nagy enyedi ref. kollégium' ritkaság tárába adatott bé — a' felírat rajta latán nyelven áll, folyó beszédben. —

IV. §. IV. Superintendens várfalvi Kósa János. 1597 — 1601.

Kósa János' attya id. Kósa János Aranyosszék' főtisztje volt — mikor született bizonytalan, — kétség kivül, miután a' kolo'svári anya-

oskolában tanúlását végzette, meglátogatta a' külföldi akadémiákat is, — maga vagy más' költségén? nem tudatik, — egyébaránt is ez időben szokás volt az ifjaknak a' krakkói oskolát és Németországi főoskolákat, ha az egyházak által nem küldettek is, gyakran meglátogatni, — visszajövén a' hazába Tordán, Thorotzkón, és más népesb egyházakban szent szolgálatot folytatni, addig míg, köztanító intézethez, vagy a' kolo'svári anyaeklésiába alkalmaztathatták. — Elhunyván Istenben Enyedi György püspök, — kolo'svári főpap Erazmus János hivatala szerint összehívá az egyházi tanácsot 1597. 14. decemb. Kolo'svárra, holott Kósa János, ki ekkor kolo'svári magyar egyház' harmadik lelkészsze vala, püspökké választatott.

Mint püspök dolgozott egy Kis katekhézist, melly ma is mindkét rendbéli gyermekek' kezein forog. — Egyházi gyűleteket tartott, Kolo'svárt 1597. dec. 14-én, Tordán 1598. jun. 14-én, mellyen az esperesti díj 12 mf. állíttatott meg, a' papok, és oskola tanítók' hivataluktóli felfüggesztetésök vagy letétetésök a' püspök' hatalmában hagyatik, — ismét Tordán, 1599. junius' 7-kén. —

1601-ben pedig jan. 3-án reggeli 7 órakor munkás életét bévégezé — egy fia Máthé, 1621 mint királyi táblai szék-bíró szolgált a' köz-jónak.

És igy a' XVI. században e' négy nevezetes férfiak: Dávid Ferencz, Hunyadi Demeter, Enyedi György, és Kósa János pásztorlák az erdélyi unitária szentegyházat, mellyet keletkezésétől fogva illy rövid időszak alatt annyi veszélyek ostromlának.

V. §. Kolo'svári (unitária) anyaeklésiai főpapság' eredete (Plebanatus) XVI. században.

A' főpapi (plébánusi) hivatal és nevezet 1540-n a' r. katholikusokról a' lutheránusokra, — ezekről 1566 az unitariusokra szállott a' plébániával nagy szentegyházzal (a' piaczon) és az anya oskolával együtt — az unitáriusok' évszakában a' főpapok a' tanácsban választattak, váltva a' magyar- és szász nemzet' részéről, magyar főpap' idejében, a' magyarok járának a' nagy egyházba isteni tiszteletre, — a' szászok a' mellette álló kisebbbe — szász nemzetü főpap' idéjében pedig megfordítva, megválasztatván a' főpap különbféle innepélyes szertartások közt hivatalába béiktattatott az egyházban, — kötelessége volt szentegyházra, egyházi jövedelemekre, al-papokra, oskolára, ifjuság' tanulási, erkölcsi előmentére jövedelmeire, felvigyázni, a' rectornak segédül lenni, a' püspök' rendeletére ifjakat adni ki egyházi szolgáknak — és püspök' elhaltával a' püspöki hivatalt helyette folytatni a' p. választásig — néha volt környéki esperest is.

VI. §. Unit. főpapok a' XVI. században.

Heltai Gáspár vala ugyan főpap a' kolo'svári anya-eklésiában 1566. midőn a' város unitária vallásra ment által, de ő vallását ekkor nem változtatván, Dávid Ferencz lett azon eklésia' főpapjává kétség kivül azon zajos elragadtatása közt a' népnek, midőn az őtet a' torda-utszai szegletkőrül vállaira vévén akkori szertartással vitte be a' nagy egyházba, magával vivén az új vallásra át, templomát és mindenét, — majd 1568.

Heltai az unitária szentegyházba menvén által, tiszteletből főpappá neveztetett ki, lemondván ezen hivataláról Dávid Ferencz, több elfoglaltatási miatt.

1. Főpap tehát Dávid Ferencz, ki gyakran múlatván Gy. Fejérvárt II. János' udvarában, mint ottan is első pap, a' kolo'svári a. eklésia' kértére ottan maga helyett rendes felügyelőt, és prédikátort tarta, — alatta papok valának ott, Hunyadi Demeter, Bazilius István (teremi) hatós beszédű tudós szónok, — ki a' székely székekben több egyházakat alapított — ugy N. Váradon is, Simándon, Belényesen, Mákon, irt több hit-tani munkákot, Kozárvári Pál közbeszólló a' N. váradi vetélyben, 1569, — Szathmári István, Eppel János a' szász nemzet' részén, ezeket feddő Kárádi Pál, fennérintett leveliben Dávid Ferencz' esetéért. —

2. Főpap Heltai Gáspár, Szeben-széki disznódi (Heltau) eredetü szász, — tudós munkás férjfi, ki saját könyv-sajtójából sok derék munkákot adott ki, 1552. kiadá a' Bibliát magyarul, a' fejérvári 1568. és N. váradi 1569. tartott vetélyeket, — 's t. m. h. 1575 tájatt, — 's utána ismét Dávid Ferencz lett főpap, egész gyász esetéig.

3. Főpap Hunyadi Demeter, ki 1579. jul. 14. Dávid Ferencz' helyébe neveztetett ki Blándráta által, az eklésia választásán kivül — főpappá — a' magyar nemzet' részéről, a' két nemzet közti fennálló egyezmény' értelmében, — melly szerint váltva kello most magyar, majd szász nemzeti főpapnak lenni, — alatta papok voltak: Kósa János, majd püspök, Enyedi Péter, Bazilius (király) István, Bogáthi Miklós, ki 1579. Dávid Ferencz' megitéltetéskor a' fe-

jérvári országgyülésen jelen volt mint Szent Demeteri, és Balá'si Ferencz udvarhelyszéki főtiszt' udvari papja — 's nevét az aláírók' sorába írta akkor; de majd Baranya-vármegyébe Pécsre ment ki Erdélyből és ott viselt lelkészséget, onnan visszajövén tétetett kolo'svári pappá, írt több hit-tudományi munkákat, továbbá Pictoris Miklós, ezek közül némellyek a' szent péteri egyházban szolgáltak.

4. Főpap Erázmus János — elébb Brabántban antverpeni oskola-igazgató, utobb Erdélybe jövén a' szász nemzet' részéről második pappá tétetett azon feltétel alatt mindazáltal, nehogy az unitária vallás' elvei ellen tanítana, miről Enyedi György püspök előtt kötelezvényt is adott, — váraték akkor tájt felsőországról Hertel János is. — Erázmus 1593. sept. 25-n hosszas viszály után tétetek főpappá, ki azután is nem mindenben egyezett az eklésiával hit-nézeteire nézve, — ez időben Enyedi Ggörgy volt a' magyar eklésia' nagy hirü szónoka, kinek egyházi beszédjéből e' néhány sorokat irom ki: Valami jó rendtartást (igy dörög a' gyakorlatba jött rendetlenségek ellen) isteni tiszteletre való dolgot szabnak-é a' birák, a' tanács? igen! a' mi jó volt is felbontották, bétéve volt ez előtta' város' kapuja (isteni tisztelet alatt) most végig nyitva állnak, akkor lovagolnak szöllőkbe, mezőkbe, búzákba, gyönyörködjél most benne! igen szépen találod, — mellette valának al-papok: Székesfejérvári Mátyás (Matthias Alba Regius) Kósa János, és Enyedi Péter.

Erázmus meghalt 1602, utána a' magyar nemzet' részéről főpappá tétetett Göcs Pál, oskola' igazgatója, Thoroczkai Máté püspök' évszakában. —

VI. Osztály.

Unitáriusok' oskoláji Erdélyben a' XVI. században.

Mihelyt alakulának Erdélyben az unitária szentegyházak, és szaparodának, legottan rendbeszedetének az oskolák is az alapítók által, és az ifjuság a' már megállított hit-elvek szerint kezdett neveltetni és tanítatni, — az erdélyi oskolák általjában három nemüekre osztathatnak, al, közép, és fő vagy anya-oskolákra, nincs még itten universitás egyetem, vagy akadémia, Bethlen Gábor, és II. Jó'sef császár, erdélyi fejedelmek' ebbéli arányzataik idejökben nem sikerültek, ma egyéb akadály áll ellent, — al-oskolájok az unitáriusoknak minden időkorban léteztek czélszerü minőségben, — közép oskolájok mellyekben grammatica, poësis, rhetorica, dialectica, és theologia tanítattak, a' kolo'svári anya-oskolából kirendelt tanítók 's egyszersmind oskola igazgatók által, több számmal voltak, mint p. o. a' hidvégi, szent-erzsébethi, radnothi, gy. fejérvári, enyedi, ó tordai, szent-péteri, m. vásárhelyi, és dée'si, mellyek a' hajdoni viszályos időkben vagy elmentek tőlek, vagy lenni megszüntek, itt a' nevezetesebbeket érintjük:

1. Közép-oskola (gymnasium) a' gy. fejérvári volt — elébb domonkosi szerzet' zárdája

1557 előtt, ekkor II. János a' reformátusoknak engedte, hová ő mint tudományok' pártolója felsőországokról híva tanítókat mint Rámus Pétert, — 1567. átjött az oskola az unitáriusokhoz, mikor is tanítók voltak benne Gyulai Pál, és Ovári Benedek, utobb Simándi lelkész. — 1579 tájatt Báthori Kristóf által a' jezuitáknak adatott, — kik 1599. oct. 28-ig birták, mikor Mihály vajda' vad csapatjai várost, oskolát, könyvsajtót, egyházat feldúlának. Bocskai István, és Bethlen Gábor majd az ev. reformátusoknak adák ezek' romjait, kik megépítvén birták 1716. febr. 19, midőn a' római katholicusoknak adattak, — a' tanulók felköltözének részint M. Vásárhelyre, hol a' mostani derék anya-oskolát alapíták, részint Sárospatakra vonulának. —

1568. unitárius pap volt Gy. Fejérváratt Csázmai István, 1570. febr. 7-én Dávid Ferencz meginteték a' kolo'svári anya-eklésiától, hogyha G. fejérvárt kívánna maradni tovább is a' királynál, Kolo'svárt hagyna maga helyett alkalmas papot, — többen nem említetnek. —

2. Közép-oskola az enyedi, mellynek II. János alatt igazgatója volt Hunyadi Demeter, ki királyi költségen ment akadémiákra, ennek idejében tanula itt Enyedi György majd püspök. — Pusztúlása kora Básta és Mihály vajda' vérrel habzó évszakokra esik, 1601. kik miután Báthori 'Sigmondot Goroszlónál megverték, féktelen csapatjaik szörnyü dúlást és pusztítást vittek végbez nevezetesen a' mezö-városokon. Enyed is ekkor egyházával, oskolájával együtt hamvakba borula, a' lakók vagy elhagyák lakjaikat, vagy le-

rágatának, *a*) utobb Magyarországról hozatván Bocskai István és Bethlen Gábor fejedelmek által gyarmatnép oda telepíteték, és igy az unitária oskola az egyházzal együtt elenyészének. —

Enyeden többb egyházi gyülctek tartatának; 1564. heves vetély folyt itt a' lutheránok és szentjelesek közt, 1573. és 1574. Dávid Ferencz alatt a' várral körülvett egyházban, népes gyülctek említetnek. —

3. Közép-oskola a' M. vásárhelyi, 1566 67. és 1571. itten egyházigyületeket tartának az unitária vallásuak, — népes eklésia lévén ottan — „majd fele a' városnak, ugyan a' nagygya az új „vallást Blándrátáért bévette vala, igy szóll egy „akkori iró *b*) feldulatása' kora a' Básta és Mihály vajda' említett nyomorúlt időszakokra esik az enyedivel 's hasonló környületekre emlékeztet Bocskai István' és Bethlen Gábor' fejedelemségök alatt.

4. Közép-oskola a' Dée'si, melly Hagymási Kristóf förendü unitária vallásu ur' pártfogása alatt 1576. 's azután is szépen virágzott, romlása' idejét ez is Basta' szerencsétlen korára viszi fel, I. Rákóczi György alatt a' puszta öreg templommal együtt a' református atyafiaknak adatott (Appr. I. rész I. czim. VI. czik.) Nagy Várad' végromlása után 1662. a' magyarországi szerencsétlen rokonink telepítettek Dée'sre, kik reformáta vallásuak lévén, — a' régi veszélyes hadakból még fennmaradt néhány unitáriusok, velek egygyesültek, ésigy az u. eklésia is Dée'sen megszünt. —

---

a) Volph. Bethlen Histori. Transylv. Tom. V. pag. 33.
b) Szabó Ferencz kéziratában 1567 8. évekre.

5. A' szentpéteri közép-oskola, ez Kólo'svár' keleti külvárossában álla 1566. 1718-ig, — 1557. előtt ottan Szent Erzsébeth' kórháza 's egy imádságház létezett, melly ekkor a' lutheránusokra szálván, rolluk 1566. az unitáriusokra jött által, — az épület II. János alatt fából állott, majd Hunyadi Demeter' püspökségében a' n. tanács templomot, és oskolát kőből építtete, — a' tanúló ifjuság a' közelebbi malomból vette segedelmét, — oskola roctorai voltak többnyire a' belső anyaoskolai (lectorok) köztanítók közül választattak, — vagy néha fődeákok, seniorok is tétettek ki ezen hivatalba, — kik hit-tudományt, ékesenszólást — vetélytant (dialectica) és költészetet (poësis) 's ezekhez mellékelt tudományokat tanítának, — ma 1718-ól fogva a' r. katholikusok' birtokában kórházúl használtatik. —

A' mi a' radnóthi k. oskolát illeti, úgy látszik ezt Bekési Gáspár alapította volt, kinek Erdélyből eltávozta után 1575-ben megszünt Báthori István fejedelem alatt, — a' hidvégi az unitária vallást követő Mikó ág' pártfogása alatt 1676 tájig fennállott, — a' szenter'sébethi Balá'si István udvarhelyszéki főtiszt' elhunyta után elenyészett 1580 tájatt, — Pécsi Simon alatt is volt itt oskola 1638 tájig, de az ő elenyésztével az is elpusztult, — az eklésia ref. vallásra menvén által, — mint alább érintjük, azonban úgy vélem, hogy e' három utóbbi oskolák inkább csak a' latán nyelv' gyakorlatára alapított kissebb intézetek (pártikulák) lehettek, mellyekben az ifjak tógátusokká nem öltözhettek, hanem e' végett vagy a' tordai, vagy szentpéteri gymnasiumba kellett

menni, 's miután ottan végzettek csak akkor vétettek bé a' kolo'svári főoskolába felsőbb tudományok' halgatására. —

6. O tordai (unitár.) közép tanitó intézet gymnasium.

Torda, Atilla' ős-attyáról Turdáról veszi nevezetét honi történet iróink szerént — terjedelmes népes nemes város, minden erősség nélkül, — már a' reformátio kezdetétől fogva több egyházi gyületeket fogadott el keblében, 's Kolo'svárral versenyzett a' vallás' eseménnyeire nézt. — Feltünővé teszi Tordát az 1557. Országgyület' azon törvényczikkje, melly igy hangzik: Minden azt a' vallást kövesse, mellyet inkább akar, az új és régi szent szertartásokkal. — Ugyan az évben tartának ott a' lutheránusok egyházigyületet, mellyben kemény határozatot hozának a' Szentjelesek ellen, 1578. újra egyházigyület tartaték, mellyen ugyanazon hitfelek hevesen vitatkozának az úri-vacsora felett. 1563 az 1557-ki törvényczikkely ismét a' Tordai Országgyülésen erősítetik meg. —

1566. az unitáriusok itt tartanak legelső Zsinatot márt. 15-én, mellyen mihelyt megzendüle az unitária vallás, legottan mindkét — ó és új Torda elfogadá azon hittudományt, — melly 1568 az ottan tartott Országyülés által törvényesen is bévétetek, — még 1572. 1573. és végre 1578. tartatának itt E. gyületek, — az utolsóban Dávid Ferencz alatt 322 papok valának jelen, ide hirdeté ő 1579. újra azon zsinatot, mellyet Blandráta megelőze. —

Kétségkivül 1566. oskolája is volt a' városnak, azon oskola épület, melly utóbb templomá alakítatott, 1589. készítetett, mint ma is a' templom' kőfalában nyugvó emlék-kő bizonyítja Pogány Miklós' fő hadnagyságában. — Ezen épület egy emeletű volt, mintegy 12 lak-szobákkal ellátva, — gróf Hugó Damián *a)* által 1721. a' piaczi nagy egyház elfoglaltatván az unitáriusoktól, az oskola-halgatói terem templommá alkalmaztatott. — Majd pedig 1784 tájatt fából új oskola épitetvén, a' réginek alapjaira templom és torony emeltettek. —

Ezen nevelő intézet' igazgatói (rectorok) régebben az ó tordai anya eklésia által fizettettek, 's egyszersmind város' jegyzői is voltak, — kötelességök volt hit-tudományt, ékes szólást, költészetet, 's ezekhez kapcsolt tudományokat sőt (diálektikát) vetély-tant is tanitni, — segédjeik collaborátoroknak, utóbb publicus praeceptoroknak neveztettek, kik a' grammatika' minden részeit tanították az alsóbb osztályokban, — a' ns. tanács' felügyelete alatt 1679-ig, midőn az intézet az egyházi fő-tanács (Supremum Consistorium) fővigyázatja alá átvétetett, — 's azóta az igazgatók köz-pénztárból vonják fizetésöket. —

7. Ó tordai (unitár.) tanító intézet igazgatói 's egyszersmind tanitói XVI. században.

Az új tordai unitária szentegyház papjának 1566 és 68. Stárai Miklós az ó tordai egy-

a) Mich. L. Szent Abrahámi Hist. Eccl. ms. F. Uzoni Hist. unitar. ms.

házának pedig 1566 — 1579. 's tán tovább is Óvári Péter iratik a) azonban ez időről az ó tordai tanító intézet' igazgatóji 1596-ig nem említetnek. — miszerint

I. Igazgatója azon oskolának 1596. Szentmártoni Bálint (Valentinus Sancto-martinates) azon évi sept. 27-ig, mikor Kolo'svárra vitetik át az ottani anya-oskola igazgatására az elhalálozott Szent Margitai János' helyébe, — viselt az eklésiában papságot is négy évekig, egyéb eseményit homály födi.

II. Igazgató 1596 — 1598 végéig, ki lett légyen nem tudni, — nyugtalan Báthori 'Sigmond fejedelem' béjövete az országba kétségkivül a' hon' ifjait is fegyverre szollítván üressen állottak a' tanító intézetek 's ugy a' tordai is.

III. Igazgató Csanádi Pál 1598 végétől 1599 october' utoljáig. — Mákai István kolo'svári unitár. pap által Csanádi Pál felett mondott halotti beszédből ennyit tudni ezen férjfiról: „Csanádi Pál, egy alsó Magyarország-„ról Csanádról Kolo'svárra lakni jött Erszény-„gyártó' fia volt, — kit kolo'svári polgár Csa-„nádi Ferencz, jelességiért megkedvelvén, örök-„be fogadott, és tanítatott az ottani unitária anya-„oskolában, hol nagy elméjének előre kitünő jeleit „adván, tanulása által köz-kedvességet nyert, — „1595. 23 éves korában a' thoroczkai al-osko-„la (particula) igazgatására vitetett, honnan majd „1597. papjával együtt, ki Kolo'svárra papul vi-„teték, visszament Kolo'svárra, — onnan 1598

a) F. Uzoni Hist. unitar. ms. ad a. 1566 — 79.

„végén az ó tordai oskola' igazgatójává vitetett — „alig tölte ott egy évet, midőn 1599 oct. 28-án, „Mihály Vajda bérontva az országba, mindenütt „dúla és pusztíta, mirenézt visszasiete Kolo'svárra, „oskolája már eloszolván, — honnan 1603. Kro„mer Andrással edgyütt akadémiákra ment, „1608. márt. 24. visszajövén, elébb lectorrá „tételték a' kolo'svári anya-oskolában, majd re„ctorrá, utóbb 1632. püspökké az unitária ek„lésiákban. — (alább érintjük)

Csanádi Pál' tordai rectorsága után a' honi háboruk miatt üressen gyászlának azon oskola' falai a' XVI. század' végén. —

8. *Kolo'sóvári unitária fő-oskola XVI. században.*

1. §. A' K. óvári unitária főoskola eredete.

A' szent Domokosi szerzet zárdája Kolo'svárt az óvárban 1556 decemb. 7-n országgyűleti határozat' következésébe változtatott köztanító intézeté, egyéb egyházi jók király és ország szükségeire fordítatván, — azonban hihető miszerint az már 1540 a' lutheránusok' birtokában jutott, minden egyéb egyházi épületekkel egyben, mellyet birtak is ők 1564-ig midőn a' reformátusokra szállott, 1566 pedig az unitáriusokra, ki kerítette bé kőfallal az oskola épületet, nem tudni, ellenben bizonyos, hogy azon oskolától néhány ölnyire éjszakra eső nagy halgató teremet, melly latánul Appollatium vagy Apollo palatiumnak neveztetett, 's 30 ablakkal volt ellátva, II. János építette.

Ezen oskola' déli oldalán ékeskedő templom egy ideig pusztán álla, nem lévén akkor rá szükség — 1612. országgyülési 22. 23. czikkek szerint az ev. reformátusoknak adatott *a*) mivel mind a' magyar mind szász nemzetü unitáriusoknak elegendő — szám szerint négy szentegyházuk volt.

Izabella és fia II. János által azon oskola a' hozzájárult jókkal edgyütt királyi adomány levél mellett adatott a' városnak köztanító intézetül 1557. mellyet ugyan II. János 1562. új adomány-levél mellett megerősített a' fennebb érintett országos határozat' nyomán, egy lévén a' várossal és tanácscsal az időkben a' kolo'svári eklésia innen egyszersmind eklésia tulajdona vala, — melly eklésia 1566. unitáriává lévén, következőleg tulajdonosi joggal ment által az unitáriusokra — 's mint ez, ugy a' kolo'svári székés egyház, és kissebb egyházak hozzájok tartozó minden függelékekkel, mellyeket ők soha senkitől erővel nem foglaltak magok birtokába. — II. János királyi adománylevelét megerősíté 1571. Báthori István fejedelem, azon főoskola fő-ifja (seniora) Válaszúti György előmútatására és kérelmére, — Báthori Kristóf 1576. Bethlen Gábor 1626. Csanádi Pál püspök' idejében innepélyes át-véti hasonmássa a' kolo's-monostori országos levéltárba tétetett bé 1627.

---

a) Az erdélyi diaeták végzéseinek foglalatja G. L. által 1838 II. kötet 93 lap.

II. §. Kolo'sóvári fő tanitóintézet' igazgatói (rector) a' XVI. században 1540—1566.

1540-től kezdve, sorban kik voltak ezen főoskola' igazgatói, átaljában ki nem nevezhetem, annyi bizonyos, hogy 1552. midőn még lutheránusok' kezén volt Gyulai István kolo'svári egyik pap, Ozorai István hihetőleg köz-tanító az oskolában, Vizaknai Gergely oskola igazgató. — Heltai Gáspár pedig fő-lelkipásztor valának a' kolo'svári lutheránа szentegyházban, — mint Heltai' magyar Bibliája előbeszédjében olvashatni (kiadta Kolo'sv. 1552.) Dávid Ferencz hasonlólag kolo'svári köz-tanítónak (lector) iratik 1557. *a)*

A' reformátusokra szállván ezen főoskola 1564-ig a' nagy hírü Molnár Gergely volt igazgatója, elébb kétségkivül ő is lutheránus lévén, azon oskolával együtt ment által ref. vallásra, olvastatik dialektikája 1559-ről, hihető innét miszerént tanítói hivatalát e' tájatt kezdette, Molnár G. dolgozott egy latán grammatikát is, melly az unitária oskolákban némi bővítésekkel ma is kézi-könyv, meghalt 1564.

Molnár után Károli Péter következék igazgatóvá, tanúlt elmés férjfi, 1564 — 1566 volt oskolai igazgató, 's egyszersmind hit-tudomány tanító — kinek (mint fölebb érintők) midőn hit-tudományi rendszerében Dávid Ferencz némi nem szent-irás szerinti szollás formákat Istenről, 's egyébb hit-czikkekről — nem hagyná helyben,

---

a) In extractu Capitul. mediensis ad a. 1557.

Károli megneheztelt, 's boszonkodva Magyarországra kimenŧ. —

Helyébe Dávid Ferencz vállalkozék fő-oskola igazgatójává, ki már 1566. püspök és főpap is vala az eklésiában, — 1565-ről még említetik Szikszai Kovács Balá's hihetőleg tanító (lector) a' kolo'svári fő-oskolában. Többek' neveit homály födi.

III. §. A' Kolo'sóvári unitár. fő-oskola' igazgatói 1566 — 1600.

I. Igazgató Dávid Ferencz, kiről fölebb emlitők, miszerint Károli Péter' elmente után a' fő-oskola' kormányát maga vette által, — addig is mig arra alkalmas férjfi találtatna, segédje vala a' tanításban Bazilius István, kolo'svári lelkész — kivel együtt buzgó iparral a' fő-oskolát, tanítási és nevelési arányt, és fenyitéket jó rendszerbe állitá.

II. Sommer János Mizniából Pirnavárosból, német eredetü, 1542. körül tanúlt Vittembergben, és más némethoni fő-oskolákban — 21 éves koráig — ekkor I. Ferdinánd' hadával, melly Bazilius Jánost görög fő embert moldvai Vajdává törekede emelni — Moldvába hatolt — Sándor Vajda ellen, ez meggyőzeték ugyan; de majd török, és pártos oláh seregekkel megjöve rámene Baziliusra, és őtet egész házi családjával kioltá. — Sommer mint házi nevelője a' vajda fiának, alig mentheté életét — al-öltözetben Erdélybe menekvék, elébb Besztercsén tanitással foglalkozva — tanúltsága, szép latán szóllás módja, 's kivált költészeti latán darabjai által rövid időn olly hirre emelkedék Erdélyben, hogy most

Brassóba majd Szebenbe hivaték köztanítói székekre. —

Kolo'svárra vevé útját 1569. és ott az unitária vallásra mene által a' lutherána vallásról — Tudós, gyakorlott férjfi lévén nem volt érdéktelen, mi okból már azon évben köz-tanító szék adaték néki 's egyszersmind fő oskola kormányzóvá tétetek, — jól értvén görög és latán nyelveket 's egyébaránt is, hatós éles elmével birván az időben munkái kelendők és becsesek voltak, mind a' vallás, mind a' költészet és szónoklat' mezején. — Ő szavalla egy terjedelmes derék beszédet II. János felett 1571. melly kinyomatott akkor. — Meghalt 1573. az akkor dúlott kórvészben. —

III. Palęolog Jakab, Khiosz szigeti görög a' II. Mahomed által 1453. görög császári trontól megfosztatott Paleolog Konstántin' utódjai közül való, — előbb olaszhonba Romába utazék Khioszból, hol némely szabadelmü — a' Római szentegyház ellen intézett iratai miatt elzáraték, alkalmat nyervén szabaddá lenni Német, Morva, Lengyel, és végre Erdélyországokba vette útját, olly tudósnak tartatott időkorában, hogy magakörül mindenfelé bámulatot gerjesztett, hazáját, és édes annyát, Gerendi Ferencz, két Kálnai testvérek és Tomori erdélyi főrend ifjak tiszteletből látogaták meg Khiosz szigetén. — Erdélyben Sommer János' elhalta után 1573. a' kolo'svári fő-oskola' kormánnya rábízaték, mellyet viselt 1577 tájig, mikor Erdélyből Lengyelországba ment által, — hihető Erdélyben hivatalától az unitária vallással nem egyező hit-elvei miatt elmozdítva. — Irt több hit-tudományt illető munkákat, nevezetesen neki tulajdonítatik a'

Lengyel eklésiák itélete' czáfolata, mellyet Németországban Á k i f a név alatt adott ki, azonban bizonyoson nem tudhatni, m. h. 1585.

IV. H u n y a d i D e m e t e r, mind eddig II. János és Dávid Ferencz arra arányzának, miszerint külföldről jött, vagy béhitt tanúlt, tapasztalt, k o r m á n y z ó k a t állíthatnának az ifjuság mellé, nem találtatván kétségkivül a' hazában olly nagy hirűek és hatásuak, mint külföldön; de látván, hogy egyfelől felettébbi költségekbe kerül illyenek béhozatala, — másfelől nem mindég a' tiszta egy Istent tanító vallás' elveit követék, ezokért a' hazában törekedének keresni kormányra alkalmas férjfiakat — találtaték is majd, és ez H u n y a d i D e m e t e r volt, kiről fölebb a' püspökök' sorában emlékeztünk — ki a' fő-o s k o l a' kormánnyát nagy elömenettel, és szép rendszerrel folytatá 1577 — 1579. jul. 13-ig, midőn püspöknek nevezteték ki fejedelem Báthori Kristóf által. —

V. P i n t z o v i t a Mátyás, lengyel, ki Blandráta által hivatott Erdélybe a' krakkói unitária főoskola kormánya mellől, hivatalát folytatta 1579. — 1587.

VI. E n y e d i G y ö r g y 1587 — 1592-ig kormányzá az ifjuságot kitűnő törekedéssel, és nagy elömenettel — ekkor püspökké választaték — jul. 6-n.

VII. S z e n t M a r g i t a i J á n o s, 1592 — 1596. mikor Istenben elnyúgodott. —

VIII. S z e n t M á r t o n i B á l i n t, ki 1596. Tordáról hozatott bé, a' fő-o s k o l a' kormányozását négy évekig folytatta — azután 1600 az eklésiában pappá tétetett.

IX. G ö t s P á l, kolo'svári seborvos' fia 1600 május' 15-én állítaték az ifjuság' kormánnya mellé

— kinek több tettei a' következő századra tartoznak. — Valának a' fő-oskola igazgatók mellett köz-tanítók is, kik ekkor lectoroknak, utóbb professoroknak neveztettek. —

IV. Kolo'sóvári unitár. fő-oskola köztanítói (lectores) a' XVI. században.

Még 1564. Molnár Gergely' időszakában, 1566. is azon fő-oskolában köz-tanítóknak iratnak. *a*)

I. Szikszai Kovács Balá's, (ki 1567 már Sáros-Pataki professor volt *b*)

II. Femmich Leschkircher János, szász eredetü, kiről több nem tudatik, ezek nem unitáriusok.

III. Theobald, kit 1566 tájatt Dávid Ferencz maga költségén küldött felsőországi fő-oskolákra, — a' kolo'svár ns. tanácscsa jegyzőkönyvében 1579. iratik *c*) hogy Dávid Ferencz által a' Theobáld lector' lejöttére költött 73 m. f. Dávid F. árváinak fizettessenek ki. —

IV. Bazilius (király) vagy Balá's István, teremi-fi — tanítói hivatalából majd kolo'svári papságra emeltetett. — Segédül volt azután is az ifjuság' oktatásában Dávid Ferencznek, 1566 körül.

V. Sommer János, (kiről fölebb emlékeztünk az igazgatók' sorában) 1569 — 1573.

---

a) Steph. F. Ungni Hist. unitar. m. s.
b) Bód Péter Magyar Athénás. 265 l.
c) 221 lap.

VI. Pintzovita Mátyás, Igazgató és köz-tanító egyszersmind (mint érintettük) 1579 — 1587.

VII. Laskói János, Baranyából Laskoról jött Erdélybe 1579 tájatt. — Mikor halt meg bizonytalan.

VIII. Franken (Frank) Keresztely Brandenburgi gardelébeni fi, — elébb Jézus társaságabeli pap volt, — majd elhagyva rendjét a' jesuiták' titkait egy irományában világ elejébe terjesztè — Bécsben 1578. onnan Bázelbe vette útját Helvetiába; hol hit-tudományi iratokat hocsátaki; de társaitól üzetve Lengyelországba menekvék, — hol hasonlóan több igen mérész munkáit adá ki Radetzki Elek' könyv-sajtójában, miokért Báthori István lengyel király Radetzki könyv-nyomó intézetét elfoglaltatá, 's csak Taschitzki Szaniszló fő-rendü unitárius lengyel' közbenjártára adatá vissza. — Frankent a' lengyel unitáriusok is merész irománnyiért kizárandók valának keblökből, mit ő megelőzni akarván Erdélybe jött által, Hunyadi Demeter püspöktől tanitói-székért esdeklett, ki néki megengedè, miszerint Philosophiát tanithasson, irt egyébiránt jeles magyarázatot Epiktét stoikus bölcs erkölcsi-tani kézikönyvére 1585. ugy látszik Kolo'svárt halt meg. —

IX. Enyedi György, némi ideig együtt szolgált Frankennel. — Tanitói hivatalt vitt 1574. — 1592. — igazgatói hivatala alatt is. — (láttatott fennebb)

X. Szent-Margitai János. — Meghalt 1596.

XI. Szent-Mártoni Bálint, kit említénk fentebb.

XII. Fischer Simon, Pomeráni kolbergi fi, nem tudni önkint, vagy hívatva jött Erdélybe, annyi bizonyos, hogy 1590. lector volt. — 1599 — mivel ekkor adta ki rövid rendszeres Dialektikáját Heltai könyv-sajtójában.

XIII. Bróser (Brosserus) János, neveszerint Szász város (erdélyi szász nyelven Brós, villa S. Ambrosii) lehetett születése helye, — írjá magát Jadinak is, hihetőleg Jad faluról Besztercze mellett, hol ez időben szász unitáriusok honoltak, visszajövén külföldi főoskolákból 1599 lectorrá tétetett, majd Thoroczkai Máthé püspök alatt felszenteltetett pappá a' kolo'svári unitária szász egyházban, egyszersmind a' kolo'svári honi egyházi tanács' jegyzőjévé tétetett. E' jeles férjfiról Segesvári Bálint, ez időkről vitt naplójában (Diáriumában) igy emlékezik: „1622 de„cemb. 2-án holt meg az istenfélő keresztény szász „prédikátor Joannes Brosserus Idensis, a' ki a' vá„rosnak XXIV. esztendeig szolgált, és prédikállott „sok nyomoruságokban, és ellenség között oroz„va is, mert akkor a' templomunkat is (Basta ide„jében) elvették volt. —

VII. Osztály.

Unitária vallást követő fő-rendek a' XVI. században.

Nem ön-hittség, vagy akárminémü rokon-arány adá irótollamat kezembe, midőn ezen osztály' felvételéhez kezdék, sőt inkább azon kegyes gyakor-

lat, mellyet több keresztény felekezetek is eleitől fogva követtek. — Lám mindenik k. szentegyház' derék alapítójit, buzgó hiveit, pártolóit, és más köz-hasznu tagjait hálával és méltó tisztelettel említi, és azok' becses neveit átadja a' jövendő ivadéknak is. — Legyen szabad hát nékem is néhány illy emlékezetes férjfiakat, kik egyébaránt is honfiak voltak, — a' feledés homályából kiragadni. Ezek' sorába tartozik:

II. János 'Sigmond, I. Zápolya János' fia, Izabellától I. 'Sigmond lengyel király' leányától, — született Budán jul. 3-án 1540. miután kevéssel — azon évi jul. 21. I. Zápolya János Szász-Sebesben kimúlék. — A' magyar karok és rendek 1540. aug. 14-én hogy az elhunyt király testet Székesfejérvárt eltemeték, aug. 15. csecsemő fiát legottan király nak választák, és koronázák, — mirenézt II. János egész életében Magyar, Dálmát, és Horváthországok' választott király a, czimmel élt 's még nem valának bévégezve I. Maximilián magyar királyal a' II. János czíme feletti egyezkedések, mielőtt ez meghala 1571. a' mi vallását illeti — elébb r. katholika vallást követett 1559. — Ekkor általment az Erdélyben már törvényszerűleg divatozó lutherána egyházba, mellynek tagja volt 1567. — mikor nyilván az unitária vallásra lépett által, — kinek elmentét a' lutherána egyháziak igen fájlalák Haner szerént *a*), az ő uralkodása alatt törvényesítetett a' lelkiismeret' szabadsága, a' négy egyenlő jogu vallások megalapíttattak, — tanítóintézeteket pártolá, külföldről tudósokat hiva Erdély-

a) Haner Hist. Eccl. p. 279.

be, mint az akkori időben híres bölcs Ramus Pétert a' Gy. Fejérvári oskolába. Szerette a' tanúlt embereket — a' szent irást, mint iratik gyakran olvasta — a' köz-vetélyeken személyesen jelen lenni kivánt, 's néha közbe is szólott, hadáiban többnyire szerencsés, mellyekről megtértében örvendő népe hajdoni Scytha szokás szerint köntöseit csókolva tisztelkedett királyának — mint Huszti említi ő és új Dácziájában — egyébaránt testalkatára nézt, nem izmos, gyenge és változó egésségű — egész éltében nőtelen, — holt meg 1571. mart. 14. Gyula-Fejérváratt, — temettetett az ottani székes nagy szentegyházban, annya Izabella mellett balról, szent beszédet tarta felette Sommer János kolo'svári fő-oskola igazgató — ugyan ő siremlékét latán és görög versekben irá. Javaiban örökösül az országot hagyá János.

Mind e' mellett is elhunyta után sokan ítélének balul II. Jánosról több okokért, honnan 1571. a' kolo'svári országgyűlésen egy törvényczikk hozatik: Senki a' kegyelmes megholt királyról balul szolni ne merjen; nemes 200 m. f. parasztestibüntetés' dija alatt. *a*)

Petrovics Péter, még II. János magánuralkodása előtt Izabella életében nagy befolyásu volt a' hon' akkori változatira nézt, — vérség lévén a' királynéhoz, ő volt fő-gyámja az ifju királyfinak, — és védője a' királynénak, kit az gyakran külde Szolimán császárhoz követül — királyi helytartó Temesi Bán és Munkács' bir-

a) Erdélyország történet tára Kolosv. 1837. I. kötet 1571. évi törvényczikkek közt.

tokossa vala, Petrovics Péter a' r. katholika vallásról a' lutheránára mene által. — Ő tétetté ki a' piaczi székes egyházból az oltárokat, szentek' képeit, és egyebeket, — alatta hagyák el a' kolo'smonostori zárdát is a' szerzetesek, valamint az óvárit is. Egykori írók csaknem egyenlően állítják, miszerint Petrovics P. már Izabella' éltében unitária vallást vett volna bé, — Burján *a*) ellenkezőt állít, és ugy vélekedik, hogy ő elébb elhalt t. i. 1558. mintsem unitária egyházak léteztek volna Erdélyben, — melly következtetés el is fogadható; — temettetett a' piaczi székes egyházba, magas emléke 1600 még fenállott, a' nagy oltár' helyén — azután lerontatott Básta' időszakában.

Beregszói Hagymási Kristóf, — a' hajdon nagy hírü Hagymási fő-nemzedékből. — Izabella alatt 1559-ig Erdélyi hadak' egyik vezére volt, — Dée'snek és Dé'saknának akkori birtokossa. B. Szolnoki fő-ispán, — alatta szépen virágzott a' Dée'si unit. szentegyház, és középoskola, mellyről fennebb emlékeztünk, — h. m. 1577. Haner *b*) jegyzi rolla; hogyha 1579. élne, Dávid Ferencznek használt volna, — egyszersmind II. János tanácsossa is volt. —

Niezowszki Szaniszló, lengyel fő-ember Izabella és II. János' tanácsossa, — Izabella legtitkosb terveit közlötte vele, többek közt Kendi Ferencz, Kendi Antal és Bebék Ferencz' megöletésökben — követte II. Jánost 1566. Szo-

---

a) Michaelis Burján, dissert. de duplici ingr. Blandratae in Trans. pag. 263.
b) Hist. Eccl. pag. 500.

limánhozi innepélyes útában több erdélyi fő-rendekkel együtt. —

Kornyáti Békes Gáspár, II. János' komornyikja (Camerarius) ország' pénz-tárnoka, Fogaras várának és vidékének birtokossa, — királyi udvari hopmester (udvarnok) és tanácsos, kétszer követ I. Maximilián császárhoz — II. János' elhunyta után a' császárhoz hü székelyek egyrészével 's több külső hadakkal a' fejedelemség felett Báthori Istvánnal 1575. Radnóthnál szerencsétlenül harczola meg — de azután hogy Báthori István lengyel királyá lett megbékélle vele — 's néki az oroszok elleni háboruban hü szolgálatot tett. — Ugy látszik ő alapította volt a' radnóthi k. oskolát, melly utána nem sokára elenyészett, megholt 1580 körül Lengyelországban.

Pókai Jakab, tanácsos — kinek Dávid Ferencz ezen czimü könyvét: A' szent irás fundamentumából vett magyarázat a' Jézus Krisztusról és az ő igaz istenségéről Gy. Fejérvárt 1568. ajánlotta — egyszersmind udvari fő-kapitány volt II. János alatt.

Keresztszegi Csáki Mihály korlátnok 1566. és tovább is, a' fényes Csáki családból, melly Szabolcsra a' hét vezérek egyikére viszi fel eredetét. — Csáki István (keresztszegi) 1601. kilépe az unitária vallás' kebléből.

Bethlen Gergely (iktári) Temesi Bán 1566. és azután, a' régi Bethlen család' ivadéka, melly Aba III. magyar királyig viszi fel származatát. Bethlen Gergely' udvari papja, 's egyszersmind alföldi püspök 1579-ig volt Kárádi Pál, — továbbá Bethlen György II. János' tanácsnoka — utóbb Bethlen Ferencz 1600

körül, kiről emlékezet van Sandnál az antitrinitáriusok könyv-tárában, — ennek fia Bethlen Farkas az K. óvári unitar. fő-oskolában tanúlt ugyan; de reformáta vallásra ment által, — ez irta a' nevét viselő derék honi Történet-könyvet, — említendő még Bethlen Ferenczkolo'svári vár-tiszt 1645. tájatt, ki ön vonzalmát követve az ottani unitár. főoskolában történeteket tanított. —

Mikola Ferencz (Szamosfalvi) kinek Dávid Ferencz: Rövid útmútatás az Istennek igéjének igaz értelmére. czímü munkáját ajánlá 1567.

Boc'skai György (Kis Máriai vitézlő) ki a' nagy-váradi vetélyben Mélius Péterhez kérdest tett, ugy látszik hadi ember volt. —

Kornis Farkas, és Kornis Miklós, 1588 — 90 tájatt, Kornis Farkas' leánya Kornis Judith Pécsi Simon, Bethlen Gábor alatt korlátnok' tudományokat kedvellő és gyakorló nője volt. —

A' Thoroczkai ős-családból ezeknek tudatik nevök: Thorotzkai 'Sigmond 1643. tanácsnok, Thoroczkai Mihály ugyan az 1679. Péter királyi Tábla-bíró ugyan az időben. — Többen állnak ma is ezen régi családból az unitária vallás' keblében. —

Továbbá a' Haller, Szalánczi (Szalánczi János II. János' tanácsnoka 1568.) Almádi, Gerendi, Földvári, Tholdi, Mikes, Mikó, Gálfi (Marosujvári) Daniel, 'Suki, Horváth, Kemény, Székely, Macskási, Kun, Szilvási, Nemes, Petki, (Der'si ág) Vas, Henter, Miske, Nalátzi, Keresztúri, Dée'si, Cserei, Keresztesi, ős fő-családokból többen vagy ke-

vessebben ékesítették hajdon az unitária szentegyházat, — 's ékesítik még ma is némellyek.

A' kihalt hajdon fényes családok közül pedig: Gyeröffi, Bogáthi, Balassa, Kamuthi, Patzolai, Serédi, Siger, Kapy, Darlaczi, Radvántzki, Pekri, Nagy, Gétzy, Kovácsotzki, Harinai, Ifju, Zolyomi, (kik közül volt Zolyomi Dávid) Forró, Baládfi, Angyalosi, Haranglábi, Sükösdi, hont és köz-jót pártolt nemzetségekből voltak a' XVI. században, 's még az azutániakban is az unitária vallásnak hü tagjai, mindaddig mig a' hon' vészeiben több derék honfiakkal ők is vagy a' vérmezőken elhullának, vagy ágazataik apránként kihaltak. —

VIII. Osztály.

Unitáriusok' könyv-nyomó intézetei a' XVI. században.

Első könyv-sajtót Erdélyben 1534. Hontér János állitá Brassóban, — időtelve állitaték Gy. Fejérvárt, Szebenben, Kolo'svárt, Keresden, N. Enyeden, Beszterczén, Csikban, Balá'sfalván, Maros Vásárhelyt.

Az unitáriusok a' XVI. században két könyvsajtót használának, — a' Gyula Fejérvárit, és a' Heltai Gáspárét Kolo'svárt.

1. A' Gyula fejérvári gyanithatólag királyi könyv-nyomó intézet volt, — mellybe királyi fizetésre hivatott nyomtatónak Hofhalter Rafael-Bécsből 1566. — itt adáttak ki II. János' életében többnyire az unitária vallást illető munkák, és egyéb külsők is, II. János' halála után Báthori István fejedelem által a' jesuita atyáknak

engedtetett. — 1580. jun. 21-én estvéli 9 órakor Gyula Fejérvárt a' puskaporos-toronyba esvén le a' menykő a' közel fekvő húsz épületek 's azok közt a' könyv-sajtó is szétvettettek, — utóbb 1599 Mihály Vajda berontván az országba, Gyula Fejérvárt templomokkal, oskolával. könyv-sajtó maradványival, fejedelmek' temető-bóltjával együtt feldúlák győzedelmes vad csapatjai, a' mi ekkor megmaradhatott, újra feldúlák és felégeték ugyanazok Rácz György vezérök alatt 1601. *a*)

II. A' Heltai Gáspár könyv-nyomó intézete Kolo'svárt, mellyet ő 1551 tájatt állíta, 's legelébb a' szent írást adá ki benne magyar fordításban. — 1568. Heltai által állván az unitária vallásra, a' sajtót is általvitte magával, — 's 1571 után minden vallás-tartalmu könyvek itt nyomatának. — Heltai' utódai birák azt 1660, — azután a' betük részint elkoptak, részint elpusztultak. —

Heltai' könyv-sajtójában ezek voltak nyomtatók:

Heltai Gáspár 1551 — 1575.
Hofgréf György, segédje 1551. 2. körül.
Ifj. Heltai Gáspár 1601.
Makkai János 1616.
Válaszúti András 1624.
Szilvási András 1625.
Abrugyi György 1631 — 1660.

IX. Osztály.

Irók a' XVI. században. b)

Dávid Ferencz irta ezen munkákat: 1.) Dialysis Scripti Stancari Claud. 1555. 2.) Rö-

a) Volph. Bethlen Hist. Transsilv. Tom. V. pag. 35.
b) Joannis Tö'sér Kénosi Bibliotheca unitar. m. s. 1755.

vid magyarázat miképpen az igaz Istenről való tudomány meghomályosítatott Albae Juliae 1567. 3.) Rövid útmútatás az Isten igéjének igaz értelmére A. J. 1567. ajánlotta Mikola Ferencznek. 4.) Szent irásnak fundamentumából vett magyarázat a' Jézus Krisztusról, 1568. ajánlva Pókai Jakabnak. 5.) Gy. fejérvári 10 napi vetélkedés 1568. 6.) Litterae convocatoriae ad Synodum Tordanam ad diem 3. mart. 1568. 7.) Refutatio Scripti Melii, 1567. ajánlva II. János királynak. 8.) Demonstratio falsitatis Doctrinae Petri Melii. — 9.) Az Atya Istenről, Jézus Krisztusról és a' Szent Lélekről 71 prédikációk, 1569. ajánlva II. János királynak. 10.) N. váradi vetélkedés, Kolo'sv. 1569. — 11.) Az egy magától való Istenről, és az ő fiáról a' názárethi Jézusról 's a' t. Kolo'sv. 1571. ajánlva Hagymási Kristófnak. 12.) Az egy atya Istennek és az ő áldott szent fiának a' Jézus Krisztusnak igaz istenségéről igaz vallástétel. 1571. ajánlva Kornyáti Békes Gáspárnak. 13.) Refutatio Scripti Georgii Majoris Albae Juliae, 1569 ajánlva Csáki Mihálynak. 14.) Confutatio Responsionis Faustinae. 1580. 15.) Három feladatok (thesis) mellyeket Blandráta ellen feltett és vítatott. 16.) Confessio, latán nyelven, mellyet 1579. apr. 13. a' tordai országgyülésre béadott. — 17.) Különbféle összehívó levelei, vetélyi feladatai, és kérdései 's feleletei olvastatnak ezekenkivül.

Hunyadi Demeter püspök írt: Scriptum in quo Paedobaptismus recipi et observari jubetur. 1579. 's ezenkivül több prédikációkat, mellyek kéziratban vannak.

Csázmai István Gy. fejérvári pap, tordai Sándor András' irására való feleletet Albae Juliae 1568.

Székesfejérvári Kárádi Pál, alföldi unitár. püspök: 1.) Commentarius in Prophetiam Osiae, k. i. magyarul, ajánlva iktári Bethlen Gergelynek, király ő felsége fő tanácsának Káránsebes Bánjának. 1561. — 2.) Commentarius in Proph. Joelem, ajánlva ugyan annak 1562. 3.) Commentarius in Apocalipsim, magyarul 600 l. k. i. 4.) Epistola Ministris Ecclesiae Claudiopolitanae die 9-a nov. 1579. k. i. a' mellyet fölebb említénk. —

Bazilius István (király v. Balá's István) kolo'svári pap. 1.) Krédonak magyarázatja, 1568. Albae Juliae. — 2.) Egy néhány kérdések a' keresztényi igaz hitről. A. J. 1568. ajánlva Pókai Jakabnak. 3.) Exercitium pietatis puerilis, k. i. Confessio de Deo Patre, Jesu Christo et Sp. S. 1569. 4.) Cantio de Serveto. 5.) Epistola Albam Regalem expedita, circa 1568. — 6.) Feleletek Kárádi Pál, és Óvári Benedek' feddő leveleikre. k. i. 7.) Levele Báthori Kristóf fejedelemhez, latánul k. i.

Sommer János misniai (l. fölebb) 1) Reges Hungariae carmine elegiaco decantati. 2.) Refutatio Scripti Petri Caroli Ingolsta-

dii 1582. 3.) Tractatus aliquot Christianae Relig. Ingolst. 1583. 4.) Oratio funebris in mortem Joannis II. 1571. irt még sok thesiseket és szent irás magyarázatokat, mellyek kézíratban maradtak.

Válaszúti György, pécsi unitár. pap írt Skáricza Máthéval kövi prédikátorral való beszélgetéseket 1588. k. i. —

Páleolog Jakab (kiről fenn emlékèztünk) 1.) De magistratu Politico, Losci in Lithvania 1573. 2.) De Sacramentis, 1573. 3.) De Baptismo, de anima, de Juramento k. i. 4.) Commentarius in Apocalypsim, nagy munka 1574. k. i. 5.) Commentarii magni in Scripta Apostolorum. 6.) De Ripetano Judicio — ezekenkivül több apró iratai, kézíratban, neki tulajdonítatik: Defensio Fr. Davidis in negotio dè non invocando Christo in precibus, et confutatio Judicii Ecclesiarum Polonicarum Basileae 1581.

Enyedi György püspök: Explicationes locorum V. et N. Testamenti è quibus Trinitatis dogma stabiliri solet. — 2.) Prédikáczziók VI. kötet k. i. 3.) Szép Historia Tankredus király' leányáról Gismundáról. 1574. 4.) Halotti beszédje Hunyadi Demeter felett. 1592. jul. 6-n 's több apró kézíratai. —

Franken Keresztely kolo'svári fő-oskolában köz-tanító' munkái: 1.) Responsiones ad tres orationes Varkovicii Jesuitae. 2.) Antigorscius II. darab k. i. 3.) Paradoxa Sex Basileae 1579. 4.) Commen-

tarius in Epicteti Philosophi Stoici Enchirdion Claudiop. 1585. —

Erazmus János, kolo'svári szász nemzeti unitár. fő-pap. — 1.) Scriptum ad F. Socinum, melly Sozzin Faust' feleletével adatott ki 1584. több levelei is olvastatnak a' Sozzin F. kiadott levelei közt. — 2.) Liber de quatuor Monarchiis. — Commentarius in Apocalypsim, terjedelmes munka. 3.) Továbbá jó 'Sidóul értő lévén megigazgatta a' Biblia' latán fordítását, mellyet Tremellius és Junius készítettek, innen dicséri őtet Béza — irt még egy munkát, mellyben jövendőli a' Mahomed követői' végpusztulását 1586. de mi még bé nem tölt.

Bogáti Miklós, elébb Szent Demeteren Balá'si István udvarhelyszéki fő k. biró papja, azután Pécsi, 's majd kolo'svári. 1.) Magyarra fordítá Szent Dávid' 'Soltárit egészen, régi magyar nyelvért is figyelmet érdemlő munka, irt magyarázatot a' jelenések' könyvére 1582 — Az Apostolok' leveleire. — 2.) Irta a' Jézus Krisztus' historiáját is, mindezeket Baranyában. 3.) Szép historia a' tökéletes asszonyi állatról, mellyet Plutárkból fordított 1577.

Várfalvi Kòsa János, püspök irt kátékézist nevendékek' számára, — ugyan azt öregek' tanuságára, az első kis káthékézis név alatt ma is kézikönyv, a' másik nagy kátékhézisnek hivatott, — ezekenkivül: a' megmosogatásban való igének formája, a' megmosódtakhoz való intéssel együtt. — A' sok értelmek közt mint kell az együgyü embernek felkeresni az igazságot, Kolo'sv.

1636. irt még reggeli és estvéli 's asztali könyörgéseket.

Fischer Simon Pomeráni kolbergi fi, (kit fennebb említettünk) írt: 1) Dialectices Praecepta, 1599. 2) Disputationes sex Doctrinam de Praedicamentis et Praedicabilibus, ex Aristotelis etc. Scriptis desumtam complectentes 1599. felelők rá az oskolában voltak: Dipsai Márton, Dipsai Mátyás, Szépmezei Lörincz, Fűzi Gergely (Gregor. Saliceus) Gischner Adám, Lisbona János.

Ezeken kivül még írtak:

Csanádi Demeter, II. János király életét magyar versekben. Historia de vita, morte, universaque fortunae alea III. Pr. ac D. D. Joannis II. Regis Hung. Dalm. Croat. Dei gratia electi. Debrec. 1577.

Valkai András (kálotaszegi valkói) munkái: 1) Kronika, vagy szép historiás ének, miképen Károly császár hadakozott Afrikában Barbarosa basa ellen és Muleásest királyi székibe visszatette 1571. ajánlva kornyáti Békes Gáspárnak. 2) Kronika, vagy szép historiás ének, miképen Háriadenus tengeri tolvaj, Barbarosa basává lett. st. Kolo'svárt 1573. ajánlva Csáki Mihály kanczelláriusnak. 3) Kronika, mellyben megiratik Priester Joannes, az az a' nagy János császárnak igen nagy császári birodalma Indiában, Kolo'sv. 1573. ajánlva Báthori István fejedelemnek.

II. Időszak.

Az Unitária vallás' történetei Erdélyben a' XVII. században.

KÚTFŐK.

Külsők: az I-ő Időszakra felhozott irók.—egyháziak: a' már említett Szent-Abrahámi. Agh. Fosztó Uzoni, és Tö'sér Kénosi, 's mások, kik magok helyeken említetnek.

I. Osztály.

Honi külső viszonyok Erdélyben a' XVII. században. a)

Az Erdélyt dúló Mihály Vajda 1600. az erdélyi hadak és Básta segéd seregei által a' miriszlói véres viadalban legyőzetvén, az országból kiűzeték, 's az erdélyi rendek által Bátori 'Sigmond ismét fejedelemnek igtattaték bé 1601 mart. 27, de II. Rudolf császár Mihály Vajda iránt megengesztelődvén ezt Bástával együtt Erdélybe küldé, kik is az időhez képest egymással megbarátkozva 'Sigmondot ugyan az évben Erdélyből kiűzék és Erdélyt szörnyen dúlák a' féktelen csapatok Rácz György vezérök alatt; uj Torda lakóit a' templom kerítése közt csak nem egy lábig levágák, ugy

---

a) Volphgangi Bethlen Hist. Lib. 10. Joannis Bethlen rerum in Transsilvania gest. Lib. 4. — Huszti, ó és ujj Dáczia. —

Enyed és Gy. Fejérvár lakóit is, kik el nem futhatának. — Bátori 'Sigmond pedig Csehországba Prágába voná el magát és ott nyugtalan életét bévégzé 10 évek mulva, Mihály Vajdát is Básta nem sokára megöletvén Tordán túl a' keresztes mezőn, már egyedül igazgatá Erdélyt II. Rudolf császár nevében — de Básta majd kegyetlenkedvén az országban, az erdélyiek Székely Móses fővezérsége alatt nagy felkelést indítának ellene, — és őtet az országból kiűzék Magyarországra — 1603, Székely Móses török segéd hadakkal Kolo'svárt, honnan a' felingerült nép a' jesuitákat elűzé, Fejérvárt és Szebent meghajtá, végre midőn Brassó felé vinné sergeit, Ráduly havasalföldi vajda által, kit Básta szollított volt fel segédjére, egész hada Apáczánál éjjel megverettetik, 's maga is a' harczban megöletik, — miután Básta Kassáról ujra bejöve Erdélybe, és azt elfoglalá, alig látta valaha Erdély több honfiainak vesztét, mint az apáczai csata-vészben, — a' fővezéren 's egyszersmind a' szultán által már erdélyi fejedelemnek kineveztetett Székely Mózesen kivül (kit némelyek szerint egy Pana nevü görög, — mások szerint pedig szentmihályi Katona Mihály köz-legény ejtett el), elesének a' förendek közül Sükösd István, Harinai Ferencz, Szentpáli János, Alárd Gáspár, Daniel Ferencz, Tomori István, Horváth Ferencz, Kálnoki János, Jakobini János kolo'svári tanácsi jegyző. — Óvári István, Daczó János, Tőtöri János, Henter Gáspár, Henter Benedek, Kendefi István, Apafi Farkas, Kemény János, Kornis 'Sigmond, Kornis Miklós, Boér Balá's 's többen is, kiknek nevöket a' sirhalom éjje födi. —

A' viadalban elfogattak Kendi István, Mikola János, Toldalagi Mihály, Kálnoki János, Mikes György, Mikes Benedek, Tamásfalvi János, Nagy Tamás, Kamuthi Balás, Petki Farkas, Daniel Péter, 's t. kik közül nehányan nagy hadi dijjan megváltá magukat, a' többi megölettek, — és igy ezen ütközetben Erdély honfiainak színe oda vesze, — együtt érzék e' nagy veszélyt minden vallások Erdélyben, — kivált az unitária, mivel a' nemesség ezen vész által, kivált azon a' részen igen megfogyatkozék. —

A' brassai hazafiak, a' csatában elhullottak testeit balra az országút mellett egy nagy sírba helyhezék nyugalomra, és a' sír felibe e' sírverset függeszték:

Quos genuit Cives hic Transsilvania claudit.
Heu! parvo tumulo quanta ruina jacet.

Ezután csak hamar Básta (mint említők) az országot elfoglalá, és mivel katonáinak hó-pénzt fizetni nem tuda, — azok szörnyü dúlást követének el a' falukon és városokon. — Déván 1603 sept. 5-kén országgyülést tarta; de a' félelem miatt kevesek jelenlétében. —

Az országgyülés után a' Maros mellett fel Kolo'svárra vevé útját győzedelmes hadaival, — a' Maros melléki faluk tüzbe borulának előtte. — Kolo'svárról az unitárius püspök Thoroczkai Máté a' thoroczkai vas bányákba rejtezkedék. Göts Pál a' főpap Lengyelországba futa, a' többi hova lehetett eloszlának, egyedül Bróser János unitár. szász pap merészle hon maradni. —

Básta a' telet Kolo'svárt töltvén, általa a' piaczi szentegyház, Óvári oskola és főpapi lakok a' jesuitáknak adatának, — az unitáriusok

három évekig Biró Sámuel' lakházánál gyülének összve isteni tiszteletre. — Majd az erdélyi sérelmes hazafiak elunván Basta erőszakát, melly szerint többen közülök saját javaiktól is megfosztattak, elhagyva hazájokat Magyarországra Bocskai Istvánhoz vonulának, kit méltatlanságuk bosszulójának reméllének. *a*)

Bocskai István váradi vár-tiszt több hadakban gyakorlott, és követségekben járt főember, 1604. erdélyi fejedelemmé választaték. Magyarország' nagyobb részét nem sokára elfoglalá, — és a' bécsi békekötés által a' magyarországi protestánsoknak vallás-szabadságot szerze, 's hét vármegyéket az erdélyi fejedelemséghez maga' és utódai' számára. — Bocskai István Erdélybe visszajövén az unitáriusoknak elébb isteni tiszteletök' szabadságát, — azután elveszett jovaikat szent egyházzal és oskolával együtt visszaadta. 1605 jul. 21-kén a' jesuiták Kolo'svárból Nagy Bányáig sérelem nélkül kikísértetének számszerint 13. — Azonban 1606 december 28-kán Kassán méreg által meghala a' derék fejedelem, — mit testőrei Kátai Mihálynak a' korlátnoknak tulajdonitván, azt izről izre felkonczolák, — teste a' Gy. fejérvári nagy szentegyházba hozaték bé. — 1607. febr. 20-kán elébb ev. reform. papok adák meg fejedelmi végtisztességét az unitáriusok akkori templomában, 's ugyan annak végével, midőn a' test fejérvárra indítatott, Thoroczkai Máté unit. püspök tarta felette

a) Bolla Hist. Univers. aevi recentioris in Hist. Trans. ad a. 1603, 4, 5, etc, Huszti ó és ujj Dáczia. —

szent beszédet Békáspatak mellett az útban temérdek hallgatók' jelenlétében.

Bocskai István után Rákotzi 'Sigmond viselé a' fejedelemséget 1608, — de önként letevé azt, és felső vadászi kastélyában csendesen húnya el. —

Báthori Gábor 1608. — 1613. volt fejedelem, mértékletlen, féktelen indulatának több jeleit adá uralkodása alatt, magyarországi hajduinak szabad dúlást engede Kolo'svárban 1608. — úgy Szebenben is, bálgatagságának több jeleit is adá némely főemberek hitveseik' elcsábításában — mirenézt N. Váradon Ladányi György és Szilási János által megöletett 1613.

Bethlen Gábor (Iktári) választatik fejedelemmé, 1613. kinek jeles tetteit honi történet íróink bőven mégirtak. — Ez a' nagy fejedelem 1613. a' három nemzet és négy bévett vallások egyesületét megujítá. — 1622. a' nikolsburgi békekötés által Magyarországon a' protestánsok vallási szabadságát ujra kieszközölte, az erdélyi puszta városokat, nevezetesen Uj Tordát magyarországi lakókkal népesítette, szép szabadalmokat engedve nekiek, — a' tudományokat és mester-művészeteket előmozdítá, — Gy. Fejérváratt derék fő oskolát alapíta, melly azután Enyedre vitetett által, — külföldről jeles tudósokat hiva bé Erdélybe, — maga is tanult, olvasott fejedelem lévén; — mik történtek alatta a' vallásra nézt alább emlitendjük. — Halt meg 1629, temettetett el Gy. Fejérváratt. —

Brandeburgi Katalin, a' fejedelem nője, férje' halála után fejedelemmé választaték; de 1630. lemonda, és Erdélyből kimene. — Ugyan azon évben Bethlen István noha fejdelemmé

választaték, mindazáltal azon méltóságot 1631. a' segesvári országgyülésen I. Rakoczy Györgynek engedé, az előtt n. váradi kapitánynak. —

I. Rákoczy György, Bethlen János honi történet irónk szerint csak hamar hogy fejedelemmé lett, Brandeburgi Katalin' várait Munkácsot és Fogarast elfoglalá — Zolyomi Dávidot. Bethlen István vejét, kinek eszközlése által jutott fejdelemségre pártütés színe alatt Kővárba záratá holtigi fogságra, — a' Bethlen Gábor által alapított Gy. fejérvári főoskola tőkepénzéhez hozza nyula, és azzal valamint több nemes honfiak, csellel vagy erőszakkal elfoglalt jovaival öntárházát nevelé, — 1638. Jul. 1-ső és következő napjaiban Dé'sen országgyülést tarta az unitaria vallás' keblében eredett viszályok' eligazítására. 1646. Jun. 10. tartaték a' fejdelem' jelenlétében a' Szathmár-németi nemzeti nagy egyházi gyület a' magyarországi ref. egyházakban támadt egyenetlenség lecsillapítására, — alatta az Erdélyi elpusztult városokba mint Dé'sre, Enyedre, Tordára, 's több helységekbe Magyarországról feles számu lakók hozatának bé, a' Svédektől hívatva fegyvert fogott III. Ferdinánd ellen, mellynek következete lett a' Nagy-Szombati béke 1645. *a*) holt meg 1647.

II. Rákoczy György választatott még attya' életében fejedelemmé, — 's 1647. jó jelek alatt kezde uralkodni, — a' haza és négy vallások alatta virágzó állapotban állának; de majd 1657. a' lengyelhadban, mellyre 50,000-i népet vitt, oda ve-

---

a) Bolla Hist. Univers. aevi recentioris, in Hist. Transsilv.

sze Erdély nemességének, és vitézeinek színe, — ugyanazon évben kénytelen lemonda a' fejedelemségről.

Rhédei Ferencz választaték helyébe; de ő három hónapok után lemonda, és Rákoczynak visszsza engedé a' fejedelmi méltóságot — 1658. —

Temérdek haddal jöve a' török nagy vezér Rákoczy ellen, min az Erdélyiek megiszonyodván Barcsai Akost küldék a' boszus nagy vezérhez követül, kit az fejedelemnek neveze ki, és az erdélyi karok és rendek is fejedelemnek elfogadák, noha kéntelen, 1658. — Rákoczy nagy haddal Erdélyben újra megjelenék, 's Barcsait kiüzni törekedék; de Barcsainak török segéde érkezvén Rakoczy vas kapunál megvereték, — tovább is folytatván a' hadat Barcsai ellen Gyalu és Fenes között megvívék a' Barcsai' segédjére jött Amhet basával 1660. — elvesze itt ismét Erdélynek a' többi hadakban még megmaradt vitéznépe, —'s Rákoczy is nem sokára.

Ezen vérrelhabzó időkben Erdély' városai és falui 's azokban minden vallású szentegyházak csak nem elpusztulának, egyházi gyületeket tartani nem lehete, Kolo'svárt több mint 400 lakházak állának üressen, — a' dögvész is dúla a' honban, de még nagyobb inség várakozék a' jövendőben. —

Rákoczy Nagy-Váradon meghala 1660. — 's következék rá Nagy-Várad' végromlása. —

Kemény János, 1660. Szász-Régenben a' Barcsaival elégületlen karok és rendek által fejedelemmé választaték; nem erősíttetvén meg a' török szultán által méltóságában, I. Leopold Császárhoz folyamodék megerősítetésért, — 's nagy hadat gyüjtvén Erdélyt elfoglalá, majd Barcsait is Ré-

pa nevü falunál megöleté, minek megbosszulására Ali budai basa, és a' tatár khán temérdek török és tatár táborral Kemény János ellen jövének, és őtet a' Maros és Szamos mentin üzvén ezen folyók' mellékeit lángokba boríták, 's Erdély mintha egyszerre égne, füstöt onta falukkal és városokkal egyben. — Ki irhatna le illy nagy romlást voltaszerint? — A' nép jobb része rabságra viteték, más része, mint egy veszendő hajót ide hagyva az országot, ment a' merre lehetett. — Eklesiákról, és oskolákról ez időben egyik szentegyház is nem gondoskodhaték, hamvakban heverének azok. —

I. Apafi Mihály M. Vásárhelyt Ali basától fejedelemnek ajánltaték az ország rendeinek 1661. nov. 20-kán 's azok által meg is választaték. — Szelíd, jámbor; de tehetetlen fejedelem vala.—Kemény János haddal támadá rá, 's Segesvárátt megostromlá; de az Apafi' segédjére jött Kucsuk basától Nagy-Szöllösnél megveretvén több hazafiakkal maga is ott vesze. —

Kucsuk basa Apafi' török-véde szörnyü huzavonákat követe el a' nyomorult földnépen. Kolo'svárt megostromlá; de meg nem veheté, — azonban már más időszaka kezde lassanként felderülni Erdélynek, 1683. Sept. 12. a' törökök megveretének Bécs alatt, és Magyarországból is kezdé őket kiverni a' dicsőséges I. Leopold császár — Erdély közakarattal óhajtá I. Leopold' hatalmas védelmét, és befogadá a' császári őrseregeket, — 's 1688. nyilván lemonda a' török oltalomról, — ezen viszonyok közt kimúlék I. Apafi Mihály 1690.

I. Leopold, kinek már I. Apafi Mihály, 's nem különben II. Apafi Mihály is által engedék a' fejedelemséget, mellyet a' török szultán is a'

károlyvitzi békekötésben innepélyesen elismért, — az erdélyi karoknak és rendeknek 1691. decemb. 4-kén kiadá az úgynevezett Leopoldi Kötlevelet, melly a' három nemzetek, és négy bévett vallások' szabadságait biztosítá, és megerősíté. — Ez időben újra felállíták a' r. katholika szentegyházban is a' püspöki hivatal. — *a*)

Igy végződék Erdélyre nézve a' XVII. század, mellyben sok veszélyek, és változatok érték a' hazát, és négy bévett vallásokat. —

II. Osztály.

Unitária szentegyház' Superintendensei (püspökei) a' XVII. században.

1. §. V. Superintendens Thoroczkai Máthé, 1601 — 1616.

Thoroczkai Máthé nevét Thoroczkóról, nemzetét honnan vette nem tudatik, — tanulását végezvén az óvári unitar. főoskolában, azután felsőországi akadémiakat is meglátogatott, visszajövén a' honba elébb volt Kükűllő kerületi szent Eklesiák esperestye — 1594. mikor Thoroczkai papságra vitetett — onnan pedig 1597. novemberben Enyedi György püspök 's egyszersmind kolo'svári magyar pap elhunyta után a' kolo'svári unitar. magyar eklésia papjává vitetett bé, követvén papját mint úti-társ Csanádi Pál is. Thor. al-oskola

---

a) G. L. Az erdélyi diaeták' és országos végzések' foglalatja Kolo'svárt 1837. III. kötet 9. lap. *b*) alatt.

igazgató, — 1601, januariusban püspökké választaték.

Nyomorult időben kezdé Kolo'svárt szent hivatalát, a' nyugtalan Bátori 'Sigmond, Mihály Vajda, Székely Mózes és Básta György vérrelhabzó évszakokban, — 1601. a' Bátori 'Sigmondon Goroszlónál győzedelmeskedett Básta György, és Mihály Vajda csapatjai dúlák az országot, 's pusztíták el ó és új Tordát, Enyedet, Gyula-Fejérvárt Rácz György vezérök alatt. *a*) Básta pedig 1603., Kolo'svárra törekedvén, Thoroczkai Máthé előre sejtve a' vészt a' thoroczkai vas-bányákba rejté el magát és ott várá végig a' veszély' elmultát, — a' kolo'svári eklésia főpásztor nélkül maradva, templomok és oskola nélkül, csak a' Biró Sámuel' magán-házánál gyülhetének öszve isteni tiszteletre 3 évek alatt. Bróser János a' szász unitaria eklesia papja maradhatván hon egyedül, — német öltözetben; mivel Göcs Pál is a' főpap Lengyelországba szaladott volt, — utóbb 1605. Bocskai István fejedelem alatt állott helyre az unitaria eklesia. —

Egyházi gyületeket tartott 1601. jan. 24 Tordán, ugyan az évben jul. 15. ismét Tordán, Kolo'svárt 1606. hol megállítaték, miszerint az egyházi gyületek váltva most Kolo'svártt, majd Tordán, és Keresztúratt tartassanak jövendőben, — melly gyakorlat 1616ig volt divatban.

Elméje emlék munkái felesen vannak kézíratban inkább. — Magyarnyelvre fordítá Enyedi György latán munkáját: Explicationes lo-

a) Volphg. Bethlen Historia Transsilv. Tom. V. pag. 33.

corum V. et N. Testamenti e quibus dogma Trinitatis stabiliri solet 1620, mellynek 1622. az országgyülésén tett kihirdetéséért Bethlen Istvánnak a' kolo'svári tanács egy aranyos kupát ada *a)* kiadta az énekes könyvet 1607. írt katékhézist a' nevendékek' számára, — több prédikátziókat, nevezetesen azt, mellyet Bocskai István fejedelem felett mondott a' békáspataki mezön Kolo'svárt, — alatta a' judaizansok, vagy 'sidózók, kiket Erdélyben Pécsi Simon állított fel akkortájatt, kizáratának az unitária eklesiák' kebeléböl, (alább érintjük) holt meg Thoroczkai Máthé 1616.

Gyermekei voltak: János, ki attya' érdemeire homályt tudott boritni, a' jó atya' halála után, — Er'sébeth kolo'svári Veres (ötvös) Pál' hitvesse harmadik leánykája' neve nemtudatik, talán fia volt Thoroczkai István is 1630. köz-ügyvéd. — Ez időben enyészének el a' kövárvidéki és középszolnoki unitar. eklesiák jobbára, hol 1593. Szathmáron Dobrai Máthé, 1597. Nagy-Bányán Törös Máthé, (ki 1597. dé'si pap volt paptársával Joó Lukáccsal együtt) íratnak unitar. papoknak; utolsó esperest volt Markó Mihály 1646. —

II. §. VI. Superintendens Radeczky Bálint. (Valentinus Radecius) 1616 — 1632.

Radeczki Bálint Lengyel honban született, — attya volt Radeczki Máthé, gedáni köz-

a) Kolo'svár na. tanáccsa jegyzékönyve — 1620. évről.

tanács' titoknoka, Segesvári Bálint' naplója szerint: magas termetü, piros arczu, éles nézetü, kiálló szemü, izmos testü, csendes járatu, kellemes társalkodásu, és éles beszédü, — az erdélyi unitariusoknak Gőcs Pál által ajánltatva jött esmeretségökbe, — ki, mint fentebb említők Básta alatt Erdélyből kimenvè Lengyelországban Rádeczkinél talált menedéket, meghivatva a' kolo'svári szász unitária eklesia által papjának elhagyá a' luklávi unitar. oskola' igazgatói hivatalát, és egész családával Kolo'svárra szálla 1605. 's papi, főpapi, és püspöki hivatalait viselé 1632. august. 18-káig.

Püspökké 1616. választaték, hihetőleg Kolo'svárt, bizonyos adatok mindazáltal választatása idejéről, valamint Thoroczkai Máthé' elhunyta napjáról is nem fordulnak elé. —

Püspöksége időszakában több kedvetlen változatok érék az unitaria eklesiákat, 1622. Sepsi Kézdi és Orbai székely székekben 62 eklesiák menének által a' reformáta vallásra, ev. ref. püspök Dajka Keserü János, és S. szentgyörgyi unitarius; de vallását titkon változtatott pap Sikó István eszközleteik által, — mi annál könnyebben eshetek meg, mivel az időben Háromszéken a' ref. és unitar. eklesiák olly viszonyban állának egymáshoz, mellyszerént egy templomba járának isteni tiszteletre, — 's ha a' pap unitarius volt az eklesiákban, az oskola-tanítónak reformatusnak kelle lenni, és megforditva — ezen barátságos viszonynak akkor vége lévén az unitárius püspöknek a' belső székely székekben még megmaradt unitaria eklesiákat sem vala szabad többé megvi'sgálni, és eljárni 1693-ig, ekkor febr. 1 napján Almási Mihály püspök

akkori ország főkormányzó g. Bánfi Györgytől szabadságot nyervén, újjanon megkezdé az unitar. egyházak' vi'sgálatát, papokat azonban szentelni az előtt is szabad volt a' még álló eklesiákban az unitar. püspöknek; de kik az év. ref. püspök által vi'sgáltattak meg és rendeltettek hivatalukra. —

Továbbá — ugyan, ref. püspök Dajka Keserű János elnöksége (ki fejedelem Bethlen Gábor személyesse volt) alatt Erdő szent Györgyön nagy egyházi gyület tartaték Radeczki Bálint által 1618. nov. 11-kén a' 'Sidózók ellen kik titokban lappangának némely székely eklesiákban. — Ezeket Pécsy Simon állítá fel Erdélyben.

Pécsy Simon Kemény János irata szerint Pécsen született szegény szülöktől; de a' tudományokra vonzó hajlamát követve, azokat nagy iparral és tehetséggel gyakorlotta ez hazában, — elébb a' kolo's-óvári oskolában folytatá tanulását, 's kivált 'sidó, görög, rabbin, arabs, török, 's egyszer-'smind latán és német nyelveket jobbára önszorgalma mellett gyakorla, — onnan oskola tanitóvá rendeltetett a' szent er'sébethi unitar. al-oskolába (particula), honnan jóltévők segedelmezése által a' német és más honi akadémiákra ment, magát az említett nyelvekben tökéletesitendő, — visszajövén Erdélybe Bethlen Gábor fejdelem alatt korlátnokságig emelkedett, — nője volt Kornis Farkas leánya Júdith.

Nagy eszét vallási felekezet alapitására fordítá ezen egyébaránt tanult férfi, a' honi törvények ellenére a' négy vallások mellett a' 'sidózókat is fel akará állitni erdélyben, nem tudni ön maga fejéből keletkezett-e ezen terve, vagy magyarországról, vagy külföldről hozta bé, több falukat birván

Udvarhely- és Marosszékekben azokban sok népet önállítmányira vona, 's mivel jobbára unitária eklesiák létezének jószágaiban, legtöbbeket azok közül tölte bé tanitmányival. Irt a' szent atyákból (tálmudból) kiszedett tanuságokat, több prédikációkat, 's több énekeket követői számára, kézíratban vannak.

Az elhódított eklesiák az erdő szentgyörgyi egyházi gyűleten kizáratván az unitáriusok keblökből, megszünének hozzájok tartozni, 's ref. papokra bizaték jobb útra oktatásuk. Pécsy Simontól Bethlen Gábor fejedelem által jószágai mintegy 70 faluk öszvesen elvétetének. 's maga sok ideig fogva tartaték; de utóbb I. Rákóczy György alatt notáztaték is, mint alább említendjük.

Nem értvén Radetzki a' magyar nyelvet, keveset segithete a' veszélyben forgó egyházokan, — sőt mikor szükség vala ki sem mozdula Kolo'svárból, mirenézt határozatba tételék a' fő egyházi tanács által 1632. sept. 2-kán, miszerint püspökké többé soha se választassék más, mint magyar.

Továbbá egyéb csapás is éré ez időben Erdélyt, 's nevezet szerint Kolo'svárt, 1622. olly nagy dögvész uralkodék ott, hogy naponként 25-ön is temettetének el. Meghala Göcs Pál is a' főpap, mirenézt, Radeczki választaték egyszer'smind főpappá is mindkét unitar. eklesiában, a' külső eklesiák továbbá nagy zavarban valának, annyival inkább mivel e. gyűléseket tartani nem lehete, — 's valóban szomoru helyezetben állának, — idejárult azon több kedvetlen következményt hozott környülmény is, melly szerint Rávi (Szörös) Mátyás kolo'svári szász unitár. pap hijába vágyván

püspökké lenni, veszélyes viszonyokat hoza létre a' magyar és szász eklesia közt. — Ez 1629. megjelenvén a' krakkói synoduson, a' lengyel unitáriusok előtt sok vádokkal terhelé az erdélyieket, mirenézt azok ugyan az évben jun. 6-kán feddő levelet irának az erdélyieknek, és őket egyházi fenyíték tartásra inték. — Adott ki Radeczky egyházi fenyíték czímü munkát latánul 1626. mellyet azután Almási Mihály bővítve kiadott, — írt egyéb munkákat is, mellyek kéziratban vannak. Illy viszonyok közt Radeczky Bálint meghalt 1632. aug. 18-kán éjjeli 1 órakor, ez időben apadának el jobbára a' hunyad, torda, kolo's, és dobokavármegyéki unitária eklesiák. —

III. §. VII. Superintendens Csanádi Pál 1632 — 1636.

Csanádi Pál' életrajzát fölebb láttuk az ó tordai oskola-igazgatók' sorában, — püspökké választatását igy irja Segesvári Bálint naplójában: 1632. sept. 2-án választák püspökké a' kolo'svári Schola-mestert Csanádi Pált, nötelen legényt, — nagy őszibe elegyedett kis ember, nagy hirtelen haragu száraz ember, bölcs okos medicus, igen gyorsan járó, a' fejedelemhez is igen hordozták, Conventséget is viselt ugyan akkor, mikor püspökké választák, — kit a' Dicsőszentmártoni Synodusról a' papság egész Kolo'svárig kiséré sept. 3-án.

Ez időben vetteték örökös fogságra Zolyomi Dávid I. Rákoczy György által. — 1633.

maj. 21. és 22. esett nagy hó nagy élelem' szükét hozá az országra, a' dögvész is annyira kegyetlenkedék Kolo'svárt, hogy azon évben Tordakapun 1908 halottak vitettek ki. 1634. főpap Járai Sámuel és fő-oskola igazgató Ozdi Tamással együtt jelenvolt a' Gy. fejérvári országgyülésen és a' rendek' kivánatára előmútatá a' kolo'svári fő-oskola kiváltsági-levelét, mire megszünék minden további kereset, — 1636. máj. 29-én ismét megjelenének a' Gy. fejérvári országgyülésen, hol köz-felkelés hirdetteték Bethlen István nem fejedelem ellen, egyházi-gyületeket tartott több izben, különbb eklésiákban.

1636. pedig decemb. 2-án lelkét mennyei szent attyának ajánlva kiadá guttaütésben. — Éltében gyakran volt jelen Gy. Fejérvárt a' fejedelem előtt tartott egyházi-vetélyeken, Gelei István Gy. fejérvári oskola-igazgatóval tartott vetély-iratai néhol léteznek ma is, — írt több munkácskákot, mellyek kézíratban maradtak, legjelesebb, mellyet a' keresztségről írt Bethlen István' kivánatára 1615.

IV. §. VIII. püspök Beke Dániel 1636 — 1661.

Teljesítvén a' magyar unitária eklésiák a' Csanádi Pál választásakor 1632. hozott azon határoztot, mellyszerint csupán magyar-nemzeti, — és nem más férjfi választassék ezentúl püspökké, — a' Beke Dániel választatásakor, hijába törekvék tehát ez úttal is Ráv Mátyás püspökségre, 1636. decemb. 17. tehát a' D.

szentmártoni synoduson S. szentgyörgyi Beke Dániel, bordosi unitár. eklésia' papja választaték püspökké, — a' synodus' elbomlása után legottan kiüte a' viszály a' kolo'svári magyar és szász unitária eklésiák közt, — már a' lengyel u. eklésiák is felgerjedének Rávy Mátyás' unszoltára az erdélyi m. u. eklésiák ellen, I. Rákoczy György fejedelemnek pedig ugyan Rávy által mint újítók feladatának. — Ezen viszonyok közt a' püspök nem elébb mint 1637. sept. 23-án vitetheték bé Kolo'svárra, 9 hónapok mulva t. i. azonközben bordosi eklésiájában folytatván püspöki kötelességét.

A' fejedelem által az unitáriusok' püspöke Beke Dániel, és az egész kolo'svári magyar u. papság innepélyesen kihivatának tehát a' Dé'sen 1638. jul. 1-sö napján tartandó választottsági országgyülésre, holott megjelenének Rávy és vád-társai is, — kik miután, egyik fél a' vádlatot, másik pedig ön-mentségét megtették; a' veszélyesnek látszó ügy az akkori erdélyi fő-rendek' bölcs nézeteik által szépen eligazíták. — Toldalagi János fő-rend az unitária vallásu nemesség' nevében innepélyesen felszollala itt, figyelmeztetvén a' karokat és rendeket, miszerint néhány egymással viszonygó emberek' ügye, ne nézetnék egész unitária szentegyház' ügye gyanánt, Beke Dániel pedig a' jelenlévő papsággal együtt beadák az 1579. jul. 2-án az erdélyi unitárius papok által készített és közönségesen elfogadott: Consensus ministrorum unit. receptae Religionis a. D. 1579. 2-a julii Claudiopoli Congregatorum, de Divinitate, adoratione, et Invocatone, Regnoque Christi, — czimü nevezetes munkát, ehez tevék hit-

formájokat magyar nyelven *a*) és a' kettő egymással tisztán megegyezvén, minden a' fenforgó hitczikkely feletti viszálynak vége szakada, — megállíták az is, hogy kik a' mostan megállított unitária vallás ellen vétenének, azokat a' fejedelem és ország fogná büntetni. Ez a' hires Dé'si egyezet (Complanatio), mellyet aláíra I. Rákóczy György fejedelem, és még 56 országgyülési tagok. — Ez vala következménye a' Rév Mátyás Ozdi Tamás, Szentgyörgyi István, és Gyorgyez (Kerekes) Péter nyugtalanságának, — mit Segesvári Bálint naplójában igy ír le: A. 1638 jul. 7-én mikor a' mi kegyelmes urunk Rákóczy György, elunván az ő nagyságára való sok járásokat generális gyülést celebrált volna Dé'sen, arra a' delegatus tiszt urak és fő-emberek compáréálván, mikor a' nevezett személyek vádolták volna religionkat, és ministereinket, 7 napokon arról derék discursus lévén, szépen a' dolog complánáltatott.

A' 'sidozók azonban ezen egyezetből kizáratának, mirenézt a' fejedelem még azon o. gyülésen elkezdé azok ellen a' köz-keresetet, sokan elvesztek jószágaikat, sokan büntettettek halállal, — 12. jul. megnotáztaték Pécsy Simon leányaival együtt a' szombatosságért, — minden jószágai elvétetvén, csak Szent Er'sébeth hagyaték kezénél 72 ház jobbágyokkal, — követői közül so-

a) Dé'si Complanatio, kiíratva a' K. Fejérvári országos levéltárból.

kan Fogarasba küldetének vár-sánczok' ásására. — *a*)

Rávy Mátyás azután kibéküle a' magyar unitár. eklésiával, és engedelmességre magát hittel kötelezé Beke Dánielnek. — Beke Dániel pedig Istenben elnyugvék 1661. mart. 7-én, ennek idejében enyésztek el Dée'si és belső Szolnoki unitár. eklésiák 1638 — 1646.

VI. §. IX. Superintendens Járai János 1661 — apr. 7től — jun. 3-ig.

Járai János kolo'svári fő-pap választaték püspökké 1661. apr. 7. a' dée'sfalvi synoduson, melly hivatalt kéntetve vállala fel, — 's ugyan az évben jun. 3-án lelkét megváltója kezeibe bocsátá, — kimulván kór-vészben.

Itt — két évek alatt üres köz esik, mivel püspököt választani nem lehetett a' háborus környülmények miatt. — Erdélyt elborítá egyfelől a' ragadó kór-vész, melly szertelen dúla a' hazában, — 1661. pedig őszre kelve, a' Kemény Jánost üző Ali Basa és Tatár Khán, sáska-temérdekségü seregeik boríták el az országot, — a' Maros' és Szamos' melléki felégetve hamuban gyászlának, — a' megmaradt Marus, Csik, Gyergyó, és Kászon székeket porrá égetteté a' basa, — egész ősz rablás, dúlás, és égetések közt telék el, elpusztula Erdély, és a' nép, melly megmaradt is szörnyű inségre és éhségre juta. — innen 1662. a' kolo'svári hires oskolában nem valának többen, mint 7 magyar és két szász deákok, — papokat sem lo-

---

a) Haller Gábor' naplója k. i. 1638 évre.

hete rendelni az eklésiába, synodusokat sem tartani, — írt Compendium Physicum czímü munkát, k. i. és Hetedszakai könyörgéseket, kinyomtattak, n. iklódi Tholdalagi András' költségén 1695.

VII. §. X. Superintendens N. solymosi Kontz Boldizsár *1663 — 1684.*

Koncz Boldizsár a' N. solymosi székely nemes Koncz családból vette eredetét, 1624. tanulását folytatá Kolo'svárt a' nagy hirü Dálnoki Mihály oskola-igazgató' kezei alatt, haza jövén majd felső-országi akadémiákról, papi szent hivatalra alkalmaztatott Thoroczkón az ottani unitár. népes eklésiában 1654, — mellyet folytatott 1661 decemb. 22. ekkor béviteték Kolo'svárra papnak, 's nem sokára egyházi fő-jegyzővé választatott, — két évi időköz mulva pedig 1663. oct. 21. az ádámosi synoduson püspökké. — Ezen synodus arról nevezetes, hogy itten jött gyakorlatba synodusok alkalmával előlegesen mindig uri szent vacsorával élni, melly gyakorlat ma is divatoz. Hitvese Beke Daniel leánya Járai János püspök' özvegye volt, gyermekei Boldizsár, ki attya előtt megholt, és Anna, kit árván hagyott, — ezek házi környületeit illetik, azonban nem minden érdek nélküliek. —

Az ő püspöksége alatt tartaték 1669. Kis Sároson a' legelső képviselő egyházigyület (Repraesentativa Synodus), mivel az idő' viszonyai miatt minden papok meg nem jelenhetének, tehát csak képviselőik által vevének részt a' köztanácskozatokban. — Továbbá ugyan azon synoduson a' fő-

papi hivatallal (Plebanatus) egybekapcsolva volt főoskolai felügyelet, melly Dávid Ferencz ideje óta mind eddig úgy gyakoroltatott — a' püspökséggel kötteték öszve, egyetértőleg mindazáltal a' főpappal. —

E' közjóra született püspök a' Rákóczi és Kemény János fejdelmek alatti hadakban elpusztult eklesiákot, különösön falusi oskolákat jókarba kezdette állitni, — és csak hamar virágzó állapotba hozá, — a' népesb eklesiákban, mint Árkos, Szentivány, Bölön, N. Ajtán, Hévizen, Der'sben, Szentmihályon, Cs. Szentmártonban, Szentlászlón, K. Sároson, D. Szentmártonban, Bágyonban, Kövenden házas mestereket létezni nem engede az 1672. egyházi tanács' határozata' nyomán. —

Jelen vala 1676. nov. 21. a' Gy. fejérvári országgyülésen, hol midőn mint püspöknek az o. gyüléseni jelenléte ellenzetre talált volna, — letévén püspöki süvegét, palástyát, és pálczáját, azokat egy egyházi szolga által kiviteté, maga pedig mint nemes hazafi helyet veve az ország' rendjei közt.

Virágzának alatta az u. eklesiák, és jó karban volt az egyházi fenyíték. —

K. Boldizsár dolgozta a' nagy kátékhézist, melly ma is kézikönyv.

Adott ki könyörgéseket, kinyomatva N. iklódi Tholdalagi András' költségén 1695. — Ez időben ingadoza Erdély a' török oltalom, és I. Leopold védelme közt, — mig osztán 1683. megnyílék Magyarországon a' hadi nézö szin, melly utobb kifejté Erdély' álladalmát is. —

Koncz Boldizsár guttaütésben meghala 1684. Apr. 16-kán.

VIII. §. XI. Superintendens Szentiványi Márkos Dániel 1684 — 1689.

Szentiványi M. Dániel elébb a' K. szentpéteri unitar. közép oskola igazgatója volt, honnan a' kolo'svári anya eklesia által akademiákra küldetvén, tizenegy évi fenléte után 1668. jun. 16. az óvári főoskola igazgatójává tétetett. 1672. jan. 18. főpappá, és püspöki helytartóvá. 1684. jun. 4-kén a' dé'sfalvi synoduson szabad szózattal püspökké választatott. —

Püspöksége alatt 1686. az Erdélybe beszálló császári hadisereg számára minden egyházi szolga 1 mftot fizete, mellynek felszedése és beadása az illőhelyre, Szentkirályi Máthé küküllőköri esperestre bizatott.

Munkái, mellyek hit-tartalmuak kéziratban maradtak, istenben elnyúgott 1689. majus' 12-kén, gyermekei voltak Péter, és Er'sébeth Thoroczkai László' hitvese.

IX. §. XII. Superintendens bölöni Bedő Pál 1689 — 1690.

Eredetére Bölöni nemes lovag székely, az óvári fő-oskola nagy hírü seniora volt, midőn a' k. anya eklésia által felső-országi fő-oskolákra küldetett 1672. maj. 26-án, honnan 1676. mart. 5-én megtérvén a' hazába elébb az óvári fő-oskolában köztanítóvá, azután az eklésiában pappá tétetett, felszenteltetvén 1680. — majd 1689. jan. 19-én a' D. szentmártoni synoduson püspökké választaték, ugyan azon évben jul. 25-én fő-pap Jövedécsi An-

drással együtt megjelenének a' radnóthi országgyülésen, hol Apafi fejedelemtől püspöki választatását megerősítő czím-levelet (Diploma) nyert, — birtokai felesen léteztek Bölönben, és egyéb jövedelmei is bőven valának, még is adósságokkal terheltnek iratik, — nője fő-kormányszéki titoknok Ilyési Gáspár' leánya volt, gyermekei nem tudatnak, teremtőjének ajánlá lelkét 1690. nov. 6-n, temetesén jelen vala II. Apafi Mihály fényes udvarával, — maradtak kéziratban sok könyörgései, — 1686. fordítá 'sidóból Jokhánán' a' szent templom' elpusztulásakor élt 'sidó tudós' könyörgését.

X. §. XIII. *Superintendens kövendi Nagy Mihály 1691 — 1692.*

B. Bedő Pál püspök' elhunyta alatt k. főpap Jövedécsi András mint püspöki helyettes igazgatá az eklésiák ügyeit, — ki 1691. maj. 20-ra a' Ny. szentlászlói eklésiában synodust hirdetvén, olfan választaték püspökké kövendi N. Mihály.

Elébb háromszéki esperest volt és árkosi pap 1671. onnan Der'sbe viteték, hol udvarhelyszéki espereste, 's egyszersmind egyházi fő-jegyzővé választaték, — a' Der'si szent eklésiából majd Kolo'svárra viteték papnak, — melly hivatalából püspökké választatott. —

1691. év sok eseményekről nevezetes Erdélyre nézt; — Tököli Imre nagy török és tatár haddal Törcsváránál beronta Erdélybe, és Zernyestnél megviván az erdélyi seregekkel azokat megveré, Teleki Mihály elesék itt. Heissler, Doria és Magni császári vezérek elfogatának, — Tököli pedig Kereszteny Szigeten erdélyi fe-

jedelemmé kiáltaték ki, de majd a' beérkezett lotháringi herczeg által kikergetteték az országból— a' sáskák' tábora is pusztítá Háromszéket kivált, mellynek adakozának az unitária eklesiák is — a' kolo'svárival együtt. — Elkezdődének továbbá az erdélyi négy bévett vallások közti egyezkedések is Szebenben és Kolo'svárt 1691, 92. (alább illetjük)

Illy környülmények közt elnyugvék az urban Kövendi N. Mihály püspök 1692. oct. 9-kén

XI. §. XIV. Superintendens Almási Gergely Mihály 1692 — 1724.

Almási G. Mihály született 1654. az óvári oskolában nagy előmenetellel folytatott tanulása után felsőországi főoskolákra ment 1680. — visszajövén 1682. nov. 21-kén tétetett pappá a' szentpéteri (kolo'svári külvárosi) unit. szent eklesiában, innen 1692. nov. 6. a' szabédi synoduson püspökké választaték. —

Ezen évben hirdetteték ki az I. Leopoldi kötlevél Erdélyben, melly után Erdély más szint válta. —

Almási G. Mihály püspök nyere elsőben szabadságot I. Bánfi György erdélyi főkormányozótól a' háromszéki unitár. eklesiákat megvi'sgálhatni, mit fennebb érinténk.

Több synodusokat tartott, mellyeken hasznos határozatok tétettek az eklesiák ügyeikben, — Jelen volt főpap Jövedécsi Andrással és alpap Dombai Jánossal az országgyülésen 1699. — adott ki eklesiai fenyíték czimü hasznos munkát,

melly a' Radeczkyéből készítetett bővitve és alkalmaztatva. —

Kiadta a' nagy kátékhézist, énekes-könyvet is, alatta hozatott Dántzigból könyvsajtó, (mellyről alább szólunk)

Az Almási G. Mihály' püspökségében állítatott továbbá az óvári fő-oskola hellyett a' piaczsori fő-oskola (mint alább meglátjuk) — a' piaczi nagy szentegyház alatta épitetett fel hamvaiból, — a' többi változatok kövétkezendő századra tartoznak.

XII. Kolo'svári unitár. anya-eklésia' fő-papjai (plébánusok) a' XVII. században.

V. Fő-pappá 1602. a' magyar nemzet' részéről választaték Göcs Pál, a' k. óvári f. oskola igazgatója, kolo'svári seb-orvos' fia, született 1570. akadémiai útazási után tétetett elébb köz-tanítóvá, azután igazgatóvá a' nevezett oskolában, ékes latán beszédjéről híres, — Pécsy Simonért esedezvén fejedelem Bethlen Gábornak, némi engedélyeket nyert számára, — Bástа' rémületes évszakában lengyel honban Radeczky Bálint lúklaviai u. oskola-igazgatónál tartózkodott — 20 évekig folytatá a' fő-papi hivatalt, holt meg 1622. mart. 4-én. Leánya Sára Toldalagi András' hitvese volt. —

VI. Fő-pap a' szász nemzet' részéről Radeczky Bálint kiről a' püspökök közt fennebb emlékeztünk.

VII. Fő-pap a' magyar nemzet' részéről Járai Sámuel 1632. aug. 23 — 1643ig, — született Tordán 1590. — akadémiai pályája után elébb

köz-tanító az óvári f. oskolában, azután fő-pap, írt két könyörgéseket midőn a kór-vész uralkodott a' hazában, holt meg 1643. nov. 23. — szentbeszédeket tartának felette Beke Dániel püspök, Dálnoki Mihály ó. oskola-igazgató, Dálnoki István ó Tordai pap, és Dálnoki Lőrincz ó. oskola köz-tanító.

VIII. Fő-pap Frank Ádám, szilézíai fi, Freystadt városból, Lengyelhonban a' krakkói unit. fő-oskola' igazgatója volt, 's onnan hivaték Kolo'svárra a' szász nemzet' részéről fő-papnak, 's 1643. oct. 9-én bé is igtattaték, ennek idejében mind a' nagy templom, mind a' fő-papi lak elégének 1655. apr. 3-án, — holt meg 1655. aug. 15-én 59 éves korában szél-kórságban.

IX. Fő-pap Járai János, Sámuel' fia, kiről feljebb, mint püspökről emlékezénk, vannak kiadva könyörgései, együtt a' Koncz Boldizsár püspök' könyörgéseivel 1695. — Járai Jánost leírtuk feljebb a' püspökök' sorában.

X. Fő-pap Baumgárten Bálint, Borussziа' Memel nevü várossából való, — elébb Lengyelhonban a' krakkói u. f. oskola' igazgatója, onnan hívatott 1647. a' szász nemzet' részéről papnak; 1661. jun. 11-ktől 1672. jan. 13ig viselt fő-papi szent hivatalt, maradtak könyörgései, egyházi beszédi, halotti szónoklatai német és latán, nyelveken, többnyire kézíratban.

XI. S. Szent Iványi Márkos Dániel, a' magyar nemzet részéről, melly hivatalát folytatá 1672. jan. 18. — 1689. maj. 12ig mikor püspökké választatott. — Halotti beszéde Kemény János, Kemény Péter, és Thoroczkai Klára' fia felett olvastatik ma is néhol.

XII. főpap Jövedécsi András — 1689. maj. 16. — 1710. sept. 11ig a' szász nemzet részéről, — eredetét Küküllővármegyében fekvő Jövedécs szász népü helységből vette. — Nagy elméjének jeles tanuját adván a' k. óvári f. oskolában 1675. maj. 21. a' felső országi akademiákra küldetett, 4 évek multával visszajövén, 1679. az érintett oskolában köztanítónak tételék, 's öt hónapok mulva igazgatónak.

Ezen emlékezetes igazgató hozá divatba az oskolai ifjuság közt ma is fennálló vasárnap r. 6 órakor tartatni szokott prédikállást, majd 1689. máj. 12-kén szokott innepélyességgel a' szász nemzet részéről főpappá választaték, mint főpap a' szász deákok részére eltörlé az újj deáki négy héti gyakorlat idő alatt divatozó általános süveglést 's több hasznos rendelményeket hozott bé az oskolába, egyszersmind az ó tordai tanítóintézet' főfelvigyázójává is tételék 1692. — püspöki kötelességeket is gyakran vitt, midőn szükség kivánta, — nagy elméjü, közhasznu, és mindenektől tiszteltetett férfi volt az időben. — 1710. sept. 11. istenben elnyugván, munkás életének véget tett. —

Két fiai Pál, ki akademiákat is járt, de ottan eladósodva éretlen elméjének több jeleit adta, — és András féktelen indulatu kolosvári tanácstag — attyok érdemeit magokéval nem emelték. —

XIII. kolo'svári unitar. anya-eklesia' rendszerénti papjai a' X. XII. században.

Thorotzkai Máthé 1579 — 1601.

*

Szentmártoni Bálint 1600. — „ feljebb említettük. — az ó tordai unit. oskola igazgatói közt.

Göcs Pál majd főpap 1602. majus' 15-kétől fogva.

Deidrich György a' szász unitár. eklesiában; függeni nem akarván főpapjától, némi viszonyok ütötték ki magokat a' két eklesia közt 1602 körül.

Bróser János Jadi 1606. 1622. — azonban 1603- 4- 5-ben is Básta alatt papi szent kötelességeket vitt, mint köztanító az ó. oskolában, eltávozván minden más papok Kolo'svárról.

Lisznyai Gyárfás (Gervasius Lisznyai) magyar pap, kis termetü, hangos szavu, ékes szónoklatu, m. h. 1622. kórvészben.

Radeczky Bálint a' szász unit. eklesiában 1605. majd főpap és püspök (lásd fennebb a' püspökök közt).

Varsolczy János újj-tordai unit. eklesia' papja — 's egyszersmind környéki esperest, hozatott be 1608. — papi hivatalát vitte 1628. — fia volt Varsolczy János k. óvári f. oskolában köztanító. Anna, és István ügyvéd.

Samariai Joó Márton háromszékről Samaria nevü faluból eredett, — volt egyszersmind fő egyházi tanács jegyzője, — 1625. fia Mihály ügyvédnek iratik. —

Járai Sámuel, 1623 — 1643.

Csanádi Pál, ki 1632. püspökké választatott.

Ráv Mátyás (Matthias Ravius, Szőrös Mátyás) Ráv Mátyás kolo'svári főbiró' fia, Pap a' szász unitaria eklesia' kebelében, már 1629 előtt is, — hírét fenhagyta a' magyar és szász eklesiák közti viszály-inditványa által, mellyet feljebb Beke Dániel püspök alatt leirtunk. Viszályá-

nak következménye lett a' híres Dé'si egyezet (Complanatio Desiensis) —. Hűségi esküt tévén le jövendői függése felől a' magyar unitar. püspöktől —a' Dicső-szentmártoni egyházi gyületen 1638-n hivatalába (mellytől viszongási miatt felfüggesztetett volt) visszatétetett; holt meg 1661. oct. 24-n.

Makkai István 1626, ki segédje volt Radeczky Bálint püspöknek az „egyházi fenyíték" czímü munka szerkezésben 1644. april. 16. még élt.

Stegman Jóákhim 1632. krakkói unitar. eklesiából hivatott Kolo'svárra a' szász eklesia' papjává, Rávi Mátyás' unszoltára — tétetett az óvári főoskolában köztanítóvá, 1632. megholt 1633.

Hellman (Telman) András Nagy-Demeteriből hozatott Kolo'svárra szász unitar. eklesia' papjául 1633. april. 15. kis termetü, derék egyházi szónok, holt meg 1637. oct. 13.

Tordai János magyar unitar. eklesia' papja 1636.

Frank Adám, 1633. hivatott a' szász unitar. eklesia' papjává a' krakkói unitar. főoskola igazgatói hivatalából, — kit három lengyel főrendü ifju kisére Erdélybe: Taschitzky János, Sztoinsky János és Kresz János, kiket az Erdélyi unitariusok Huszár Péter, és Ördög András nemes ifjak által Bártfaig kisértetének visszamenö utjokban.

Szentmártoni Bodó Bálint, Th. Szent-Györgyről hozatott, kolosi pap 1645. — munkái: a' sónak dicséreti 1645. vadászatnak dicséreti. — Ácsok dicséreti. — A' vas éneke, — írt még dialogust a' Kristus' haláláról és fel-

támadásáról nyomt. Keresden 1685. — Mária Magdolna' kegyes megtérésiről, melly sokszor nyomatott ki.

Cseh János (Joannes Bohemus) előbb a' kolo's szentpéteri unitar. k. oskola igazgatója, majd pap a' szász eklesiában 1643.

Beke Daniel püspökségében viselt papi hivatalt is, láttuk feljebb a' püspökök közt.

Dálnoki Mihály k. magyar unitar. pap és óvári főoskolai igazgató.

Járai János 1655. majd főpap 1658.

Dálnoki János, ki Dálnoki Lőrinczel együtt ment volt felső országi főoskolákra — visszajövén előbb köztanító az óvári főoskolában, Dálnoki Mihály hires o. igazgató idejében — majd Thoroczkóra vitetett papnak 1640. 1647. pedig visszahozatott Kolo'svárra, magyar unitar. eklesia' papjává, megholt 1654. april. 11.

Baumgarten Bálint együtt folytatta az ó. oskolai igazgatást a' papsággal a' szász unitar. ekl. keblében 1655. majd főpap.

Pauli István (Stephan. Pauli) vagy tán Pálfi István, előbb köztanító az ó. oskolában 1655. majd szász unit. pap 1661.

N. S. Koncz Boldizsár Thoroczkóról hozatott 1661. majd püspök.

Kökösi János k. szentpéteri u. pap 1662.

Radeczky János lengyel, szasz unit. eklesia papja 1664.

Ifj. Baumgarten János főpap' fia 1669. (feljebb).

S. Szentiváni M. Dániel 1672. majd püspök.

Schyrmer János, szász unitar. ekles. papja 1671.

Ifj. Stegman János, szász unit. pap m. h. 1678.

Rázmán (Adám) Péter, elébb ó. oskola köztanító, majd szász unitar. pap 1672.

Bölöni Nagy György, kolos szentpéteri unitar. pap 1664. elébb ó. oskola fődeákja (seniora).

Bedő Pál, majd püspök (lásd feljebb).

Ajtai Mihály, Th. Szentgyörgyről hozatott, majd egyházi tanács' jegyzője h. m. 1708.

Jövedécsi András, 1684. — majd főpap.

Almási Gergely Mihály, majd püspök.

Kövendi Nagy Mihály, lásd a' püspökök' sorában.

Csép Bálint (bágyoni) 1698. kolos szentpéteri unitar. eklesia' papja — innen Th. Szentgyörgyre vitetvén lelkipásztornak 1711. ujra visszahozatott, h. m. 1748. 50 évi szent szolgálata után.

Dombai Osváth János, elébb köztanító az óvári f. oskolában, azután k. szentpéteri pap 1696. fogva, m. h. 1704.

Esser Henrik, németországi — öt évekig lévén a' szász unitar. eklesia' papja, 1699. Szebenbe távozott és ott lett lutheranus pap.

III. Osztály.

Unitaria oskolák' történetei a' XVII. században.

I. §. A' kolos-óvári unitar. főoskola' történetei a' XVII. században.

Kiadatván 1691. december' 4-kén az úgy nevezett I. Leopoldi szent köt-levél, és az 1692. az

egész országban közhirré tétetvén, annak a' négy bévett vallások egyenlő szabadsága' megtartatását illető czikkelyén minden szentegyházak megnyugvának. Ennek következésiben a' r. kathol. szentegyház, a' más három úgymint: evang. reform. evang. lutherana és unitaria szentegyházakkal egy jogulag Kolo'svárt szentegyházat és oskolát kivánván maga számára; miután e' kivánata a' három nemzet' és négy bévett vallások' kebleikből kirendelt biztosság előtt megvitattatott felséges császár és fejedelem I. Leopold' szentséges színe elejébe terjeszteték véghatározat végett, a' három törvényes nemzet, és négy bévett vallás' követei által.

Megérkezének a' felségtől Kolo'svárra a' követek 1693. jul. 22. 's nem sokára az általok lehozott legfelsőbb határozat ugyanazon évben a' tordai országgyülésen kihirdetteték; jelen lévén: Almási Mihály unitarius püspök. Jövedécsy András kolo'svári főpap és Dimény Pál óvári főoskola igazgató is; melly azt foglalá magában: miszerint az unitariusok kolosóvári főoskolájok és a' mellette lévő ev. reformatusok' temploma, a' r. katholikusok' számára üressittetnék ki. Ugyanazon országgyülésről igtató biztosok rendeltetének azok' ünnepélyes általadására. Egyszersmind országos végzetképpen megállitaték az is, hogy az unitaria sz. egyház' számára az óvári főoskola helyett köz-költségen más főoskola épület készittessék, a' r. katholikus atyafiak és unitariusok egybetett költségén legottan három egymás melletti épületek vétetének a' plebania során, és azok összevágatván: unitaria főoskolává alkalmaz-

tatának, és igy az új unitar. főoskola elkészűle 1693. ősz tájatt.

A' fennevezett igtató-biztosok tehát 1693. october' 10-kén megjelenének Kolo'svárt, és az unitarius tanúló ifjuság Handcsáros János senior alatt, minden oskolai köztanítók' jelenlétében az érintett nap, reggeli 9 és 10 óra közt csendes szép rendben az új fő oskolába betakarodék az országos biztosok előtt, az óvári oskola pedig a' r. katholikus atyafiaknak a' templommal együtt általadaték. *a*)

II. §. kolos-óvári unitar. főoskola igazgatói a' XVII. században.

X. Igazgató az óvári unitar. főoskolában Radeczki Bálint 1605 — 1608. majd püspök. (lásd feljebb).

XI. Csanádi Pál, ki 24 évekig igazgatá azon oskolát nagy tekintettel és hatós fenyítékkel, mellyre ez időben szükség is volt, — püspökké lett 1630.

XII. Stegman Joákhim, lengyelhoni (lásd feljebb a' k. papok' sorában) együtt folytatá az oskolai igazgatást a' papsággal — ez alatt 45 magyar deákok Köpeczy Miklós senior idejében, (ki a' krakkói lengyel unitar. főoskolában is tanulván, már academiai ifju volt) elunva Stegman J. újitásait, kimenének az oskolából többé vissza nem is menendők, kik néki temetésin sem jelenének meg 1633. mart. 10-kén, 's csak a' szász deákok tevének néki tisztességet.

---

a) Steph. F. Uzoni, Hist. unitar. ms.

XIII. Ozdy Tamás, kolo'svári fi 1633. Ennek bölcs vezérlete alatt szépen virágzék az oskola, 's kéze alól derék hazafiak mentek ki az ország' szolgálatjára, majd 1638. elhagyván hivatalát kolo'svári tanácsnok lett; e' mellett nagy hírű orvos is volt azon időben; jó hírének még is nem keveset ártott a' Rav Mátty ásali egyetértés, a' rávi-viszáljok' inditásában, mellyeket fenn leirtunk.

XIV. Dálnoki Nagy Mihály, jelen volt a' dé'si egyezet (complanatio) alkalmával az ország gyűlésen 1638. jul. 1 napján; majd a' beszterczein is, volt egyszersmind kolo'svári magyar pap is — 1654. aug. 21-kén a' nagy napfogyatat puszta szemekkel rá függve nézvén, látását elveszté — az oskolában mindazáltal Boethius de Consolatione Philosophiae czimü munkáját vakon is adá és tanitá, 's a' papságot is igy folytatá. Szép hírét hagyta utódainak, m. h. 1648. majus' 1-sö napján.

XV. Igazgatói helyettes volt Dálnoki Mihály után Dálnoki János, magyar unitar. eklesia papja — 1648. 1 majustól kezdve — 1649.

XVI. Baumgarten Bálint 1647. jött be Lengyelországból, mint feljebb látók a' k. papok' sorában 1649 — 1651. vitte az o. igazgatói hivatalt — ekkor a' szász nemzet' részéről főpappá választatott.

XVII. Rákosi Boldizsár (Ar. Rákosi) hét évi külföldi útazása és tanúlása után 1657. az óvári főoskolában köztanitóvá tétetett, egyszersmind a' k. szentpéteri oskola' igazgatójává, 's majd 1661. az óvári f. osk. igazgatójává. Orvosi foglalatossági miatt nem lévén ideje folytatni az igazgatói hivatalt, azt Baumgartennek visszaadta, ki mint

főpap folytatá azt is 1668-ig, írt jegyzeteket Burgersdics Philosophiájára 1657.

XVIII. Szentiváni Márkos Dániel, 1668—1680. majd püspök.

XIX. Jövedécsi András, 1680—1690. majd főpap.

XX. Kolo'svári Dimény Pál, előbb Tordán tanult 1674. Kolo'svárra bemenvén az unitar. eklesia nevendékévé fogadta és költségén felső-országokra küldötte, miután magát papi hivatalra kötelezvénnyel kötelezte, melly azután mai napig gyakorlatban van a' felmenő ifjakra nézve. 1690. april. 20-kán hazajövén előbb az óvári oskolában tanítóvá és igazgatóvá tételék.

Ezen nagy hírű férfi' időkorára esik mind az óvári, mind a' piaczsori unitária főoskolák végtörténete, az utobbinak valamint a' nagy szentegyháznak is, mellyek 1697. elégtek, megépitésökre nagy útat válala, Belgiumba és Hollandiába, az ottani remonstrans, kollegians, és unitarius atyafiakhoz 1697. május' 24. visszaérkezett 1698. august. 1 napján, kiktől 9000 tallért hozván (harmada külön egyezmény szerint őtet illetvén) azzal mind két égett épületek megépittetének 1698. távollétében Kolosi Márton igazgatá az oskolát — másodizben a' felséges udvarhoz mene fel Bécsbe Eperjesi Istvánnal együtt az oskola' és kolo'svári eklesia' javai tárgyában 1702. oct. 11-kén, nagy tekintetü ember, hires orvos, 1710. kolo'svári magyar főpappá is választaték. Három oskolában volt igazgató 1690—1693. az óváriban; 1693—1716 a' piaczsoriban, 1716 — 1720. a' b. magyar-utczaiban. Dolgozott egy latán kátekhézist, mely-

lyet áz új deákok, gyakorlati idejök kezdetében felmondani szoktak 1834. évig.

III. §. Kolo'sóvári unitar főoskola' köztanítói a' XVII. században.

XIV. Kromèr András kolo'svári takács fia, nagy hírü orvos 1608 — 1613ig, midőn Bethlen Gábor fejedelemtől Gy. Fejérvárról jöne haza, a' tolvajoktól Feleken megöletett. —

Gischner András, hídelvi szász nemzet 1628. a' szász reformata eklesia papja lett, mellynek a' II. János által épített apollatium adatott templomává, (mellyről fennebb emlékeztünk Bethlen Gábor' idejében.)

XV. Makkai István, majd pap, 1620 Kolo'svárt.

XVI. Járai Sámuel 1623. azután pap, a' kolo'svári m. eklesiában.

XVII. Varsolczy János, a' rakoviai (krakkoi) unit. oskolából visszajövén, 1618. köztanítóvá tétetett, írt gyász-verseket Kromer András és Kornis Judith' emlékére.

XVIII. Rákosi Boldizsár (Ar. Rákosi) 1621.

XIX. Tordai János 1620-ig, szent énekek' írója, fordítá a' 'soltárokat 1627-ben.

XX. Solymosi Koncz Boldizsár, 1636ig.

XXI. Csanádi Pál ifjabb, Csanádi Pál püspök' rokona.

XXII. Dálnoki Mihály 1636 — 1638. irt Compendium Theologiae czímü munkát. k. i.

XXIII. Cseh (Bohemus) János 1638. kezdve.

XXIV. Dálnoki János, Dálnoki Lőrincz, Radeczki Mihály beigtattattak. 1639. 26-dik napján februariusnak.

XXV. Bükfalvi Imre, 1640.

XXVI. Gelei (Árkosi) Benedek, Paduában értekezést szónokolt a' philosophia, és orvosi tudomány' dicséretéről 1639. Bécsben 's majd Linczben fogságot szenvedett, mivel némi embernek ügyét folytatta a' törvényszék előtt. Könyörgő levelére mindazáltal elbocsáttatott, visszajövén erdélybe, nagy tudományáért csudának tartatott az időben, írt könyörgéseket 's egyéb hittudományi munkákat, mellyek kéziratban maradtak. m. h. 1661. az akkor Erdélyben dúló kór-vészben, mellyben több paptársai is elhalának az időben, — olvastatnak az említetteken kivül szónoklata Paduában 1640. a' Theologia dicséretére, — 's gyász versei Mikó Ferencz felett.

XXVII. Bonyhai György, az óvári oskolában köztanító, a' k. szent Péteriben igazgató, 1636.

XXVIII. Kilyéni György 1645 — 1647.

XXIX. Hofman Timotheus, — 1647 halt meg.

XXX. Keresztúri Demeter, 1647.

XXXI. Tegző (Árkosi) Benedek 1654.

XXXII. Pauli István 1655 — 1661.

XXXIII. Rákosi Boldizsár (Ar. Rákosi) Lovaniumban hét évekig tanult, híres orvos. 1657.

XXXIV. Enyedi János, 1659.

XXXV. Árkosi Ferencz, h. m. 1661. — Ez időben Pécsy András akademiákon járt,

orvos, és Rákosi Ferencz Szeben várossa által orvosoknak hivatának el az oskola mellől.

XXXVI. Koblaginszky János lengyel, 1663.

XXXVII. Lakhuszki András lengyel, 1666.

XXXVIII. Rázmán Péter, 1668.

XXXIX. Bedő Pál Bölöni, 1676. (lásd a' püspökök közt).

XL. Bölöni Benkő Sámuel, 1677 — 1683.

XLI. Jövedécsi András, 1679, majd ó. igazgató és főpap.

XLII. Almási Gergely Mihály, 1682. majd püspök.

XLIII. Guzóvi Jeronim, lengyel, 1685.

XLIV. Régeni Mihály, kolo'svári szász nemzetü — 1684. akadémiákra menvén, eladósodva elpártólt vala küldőitől; visszajöve 1690. visszavétetett, kötelezvénye mellett, 's ugy tétetett k. tanítóvá.

LXV. Linczeg Ferencz 1684. küldetett felső-országi oskolákra.

XLVI. Hévizi Mihály.

XLVII. Dombai Osváth János.

XLVIII. Kolo'svári Dimény Pál (egyszersmind ö. igazgató) ezek hárman egyszerre igtattatának bé tanítói székökbe. 1690. Hévizi Mihály m. h. 1691. sept. 11-én.

XLIX. Kolosi Márton.

L. Szaniszló István, visszajövén felső-országokról 1695. sept. 6-án együtt igtattak bé, Korlosi Márton megholt 1698. Szaniszló Istvánénak tartatik e' munka: Tractatus aliquot succinti de Gener. Christi etc. 1697.

LI. Esser Henrik, Lengyelhonból jött bé 1694. Jan. 23-án; Szebenbe a' lutheránus atyafiakhoz ment által 1699.

LII. Ricsius Akátz Fridrik felső Németországból jött le 1699.

LIII. Várfalvi Pálfi 'Sigmond, 1698. küldetett felső-országokra, visszajövén 1702. béigtattatott tanítói székébe.

IV. §. Kolo'svári (külvárosi) szentpéteri közép-oskola a' XVII. században.

Ezen század' folytában szépen virágzék ezen k. oskola, mellynek tanítói az óvári fő-oskolából küldettek az előkelő deákok közül. — Igazgatói ugyan azon oskola' köz-tanítói közül választattak, kik közül többek' neveit elébb elősorultuk. —

V. §. Ó tordai unit. k. oskola köz-tanítói 's igazgatói egyszersmind a' XVII. században.

Bástának Erdélyből Bocskai István fejedelem által lett kiüzetése után helyreállván az ó tordai unitar. k. oskola is köz-tanítók, 's egyszersmind igazgatók kezdének rendeltetni az ottan tanuló ifjuság' vezérletére, miszerint a' XVII. században

IV. Igazgató Kremer Péter, kolo'svári takács' fia, (ki egyszersmind város jegyzőjévé is választaték) 1608 — 1610. — Kremer 1605. ment vala a' Bécsi fő-oskolába tanulását folytatni, tanitványival két Hallerrel együtt, visszajövén 1608. legottan Tordára rend elteték o. igazgatónak, ki azon oskolát hamvaiból felépíté, és jó karba állítá, következői nem tudatnak 1646-ig.

V. Járai János 1646 — 1647. Járai Sámuel kolo'svári unitár. fő-pap' fia, — honnan felső-országi akadémiákra menvén 1651. tért vissza, mikor is a' kolo'svári anya-oskolába tételték köztanítóvá, majd püspök 1661. mart. 7.

VI. Dé é'sfalvi Veres Miklós 1647. apr. 18. elébb a' Ny. szent-lászlói al-oskolában volt tanító, honnan három évek mulva a' kolo'svári anya-oskolába az akkori szokás szerint visszamenvén seniorrá tétetett, 's ugy vitetett Tordára, onnan pedig Thoroczkói papságra 1654.

VII. N. solymosi Koncz Boldizsár, visszajövén felső-országokról 1654. tordai o. igazgatóvá tétetett, — azután thoroczkói pappá — 1661. 's egyházi fő-jegyzővé az unitária eklésiákban, ugyan azon évben bévitetett kolo'svári papnak, 1663. pedig püspökké választatott.

VIII. Sárdi István, 1661 — 1671. mikor a' D. szent-mártoni papi-székre állítatott. —

IX. Japsi Kökösi Mihály, 1671. a' kis sárosi al-oskola mellől vitetett Tordára, másokszerint a' kolo'svári anya-oskolai seniorságból; az első állítás mindazáltal hihetőbb, — ért eszü, egyébaránt pedig időtöltött ember lévén, ugy látszik nem sokáig igazgatta az oskolát. —

X. Schyrmer János 1672. mikor Kolo'svárra vitetett a' K. szentpéteri unitár. eklésia papjává.

XI. Szentmártoni Vég István 1672. — 1685. tanitványi féktelenségiért gyakran feddetett az egyházi fő-tanács által.

XII. Köpeczy Nagy György 1685 — 1691. nagy dicsérettel folytatta hivatalát, akkor a' bágyoni eklésia kiváná papjának.

XIII. Pesti Sámuel, kolo'svári anya-oskolai seniorságából vitetett Tordára 1691, — 1693. pedig a' kis sárosi unit. eklésiában kezdé hirdetni az Isten' igéjét.

XIV. Almási János 1693 — 1697. ekkor a' bágyoni szent. eklésia' papjává emelteték.

XV. Bágyoni László 1697. m. h. 1698.

XVI. Szentiványi Bartok János, 1698 — 1707, eredetére nézt Thoroczkai — vitetett bé Tordára oskola igazgatójává a' Bölöni al-oskola mellől, a' legdícséretesb o. igazgatók közé számláltatható, majd az ó-thordai unit. szentegyház ohajtá papjának, de eklesiáját 1707. most a' kurucz, majd német hadak feldúlván, templomot és oskolát elégetvén, pártfogójával Szaniszló Istvánnal együtt Magyarországra ment számkivetésbe. Erdély hasonló lévén egy lángokba borúlt épülethez az időben.

Mándokon töltè vándor éveit Károlyi Sándor kurucz fővezér oltalma alatt 1709. hol egy katekhézist dolgoza, mellyet Károlyi hitvesének Barkóczy Krisztinának ajánla Szaniszló 'Sigmond 1708. maj. 25. — Sokáig volt kézi könyv az ó tordai oskolában, — 1709. haza jövén mind az eklésiát mind az oskolát hamvaikból felépitni törekedett — m. h. 1711.

VI. §. *Thoroczkai al-oskola (particula) a' XVI. és XVII. századokban.*

Már a' XVI. században 1566-n innen létezett Thoroczkón derék al-oskola, mellyben a' latán nyelv nagy előmenetellel tanitatott, több ahoz kapcsolt tanulmányokkal együtt — ez a' részletes

oskola ma is szépen virágzik. XVI. századbeli tanítóit 's egyszersmind igazgatóit az irigy idő szemeink elől elrejtette. — Ezeket lehet tudni csak.

Csanádi Pál 1595. 23 éves korában vitetett thoroczkói oskola igazgatóvá. 1597. azon eklésia' papja Thoroczkai Máthé Kolo'svárra vitetvén, ő is visszament az anyaoskolába (lásd a' tordai o igazgatók sorában.)

Bitai Pál 1662 — 1665. mikor haranglábi papságra emelteték, — honnan a' közjóra évenként fél imperiál tallért igére.

Árkosi Dániel, 1671.

Vinczi György, 1674 tájatt énekeiről híres volt az időben — az ő munkája: Ritkán kellő hüves szellő fú tégedet Kolo'svár. — 1706. Természet' próbája 1701.

Kolo'si — kereszt neve nem tudatik, hihetőleg Kolo'si István th. szentgyörgyi pap' fia lehetett 1642 körül. —

Harasztosi István, ki akkori szokás szerint Thoroczkón folytatván elébb o. tanítói hivatalt, onnan felső országokra ment 1676. jun. 15. mi lett azután nem tudatik.

Szentmártoni J. ki Árkosi oskola mellett mint tanító 8 éveket töltvén 1678. Thoroczkóra vitetett o. igazgatónak.

Rákosi Nagy Péter 1687. sept. 1 napján kolo'svári seniorságból viteték thoroczkai o. igazgatóvá, nem sokára külső állapotot váltott.

VII. §. Szenter'sébethi és hidvégi aloskolák a' XVII. században.

A' szenter'sébethi al-oskola, mellyet Pécsy Simon szombatosok' oskolájává változtatott

volt Bethlen Gábor fejedelem alatt. — Pécsy Simon fennebb említett esete után 1638 csak hamar megszünt.

A' Hidvégi al-oskola még 1667. Hidvégi Mikó Jó'sef' pártolása alatt fenállott, az ő kihaltával azután nem sokára elenyészett — Tanítói 's egyszersmind igazgatói voltak a' kolo's-óvári anya-oskolából kirendelt első rangu deákok közül, kik három évek' kiteltével tartoztak visszamenni az anyaoskolába, honnan majd papokká rendeltettek. —

VIII. §. Unitáriusok' könyvnyomó intézete Kolo'svárt a' XVII.e században.

Haszonolhatlanná lévén 1660 tájatt a' Heltai Gáspár' könyvnyomó intézete, és e' szerint az unitáriusok könyvnyomó intézet nélkül maradván, az 1692. jul. 24-kén tartatott országgyülés által helybehagyott könyv-sajtói joguk' nyomán, 1696. febr. 6-kán felállíták Kolo'svárt a' Dánczigból nagy áron hozatott könyv-sajtót, mellynek hozatalára Kmita András' özvegye Vilhelm Krisztina kegyes asszonyság magáéból több ezereket pótolván, zálogképen annak kezénél hagyaték bizonyos ideig. — 20 évekig bírák ezen könyv-sajtót az unitáriusok, miközben az akkori háborus időkben a' nagy templomba bátorságúl betévén G. Steinville által 1716. mart. 31-kén aval együtt elfoglaltatott. *a*). Könyvnyomó ez idő alatt volt Lengyel András.

---

a) Bod Péter Erdélyi Fenix. (a' magyar Athenás végén) 24 lap. Mich. L. Szent Abrahámi Hist. Eccl. ms. — Step. F. Úzoni Historia Unitariorum. ms. Steph. Agh. Hist. Eccl. ms.

IX. §. Külrendü írók a' XVII. században.

A' már fennebb magok helyeken elésorolt egyházi irókon kivül említhetők itten a' XVII. századból nemely kül-rendü írók is az unitária vallás' kebléből — illyenek: *a*)

Jákobini János, kolo'svári tanács' jegyzője leírta Bátori 'Sigmond' hadát és győzedelmét Szinán basa ellen 1596. azután Székely Mózes titoknoka, m. h. 1603. az apáczai csatában.

Somogyi Ambrus (Ambrosius Simigianus) belső szolnoki Jegyző, írt a' magyar dolgokról IV. könyvet 1605ig, vagy a' Bocskai István fejedelem alatti történeteket latánul, — kiadta Éder Károly.

H. Mikó Ferencz írt erdélyi történeteket Bátori 'Sigmond,' Székely Mózes' és Básta' idejökről, mellyet kiadott G. Kemény Jó'sef 1835.

G. Bethlen Ferencz 1649. apr. 7. írt levelet Ruárhoz Krakkóba, kiadva Ruar' levelei közt Amsterd. 1681.

Régeni János kolo'svári, felső országokon is tapasztalt asztalos írt Ráv Mátyás, Szőrös András, Gyorgyez Péter, Ozdi Tamás és Szentgyörgyi Janos ellen, a' kolo'svári magyar és szász unitár. eklesiákban általak indított zavar okáért. —

Segesvári Bálint írt naplót 1600 — szinte közepéig. — Kéziratban van.

Vengerszky és Grondsky Sámuel számüzött lengyelek segédül voltak Bethlen Farkasnak erdélyi történet könyve irásában.

---

a) Joannis Tö'sér Kénosi Bibliotheca Unitarior. ms.

Váradi Belényesi István leírta az apáczai csatában 1663 elesett hősök neveit.

X. §. *Jóltévők a' XVII. században.*

Egyes eklesiák nagy számu pártolóin kivül, kikkel a' XVII. század bővölködött, — itten csak azok említetnek, kik az egésznek, vagy a' nagyobb tanító intézeteknek voltak gyámjai, és azokban tanuló ifjuság' jóltévői. — Illyenek' nevei fordulnak elő az akkori számos honfiak közül, ezen században nagy számmal; jelesek e' következők: Pókai Anna hidvégi Mikó Ferencz' özvegye fiával H. Mikó Jó'seffel együtt 1635. aug. 29-ről. Bethleni g. Bethlen Ferencz 1657. a' tordai k. oskolát gyarapítá. — Paczalai Borbára, g. Mikes Mihály' özvegye 1680 körül. Petrityevith Horváth Kozma (Kázimir) 1581. fogarasi főkapitány' özvegye Fólthi Borbára és fia P. Horváth Boldizsár 1610. febr. 8-án, Stegman Joákhim könyveket hagya a' kolo's-óvári anyaoskolának 1678. — kolo'svári Sárdi Mihály 1696. püspök Koncz Boldizsár könyveket hágy az unitár. kolo'svári anya-eklesiának 1685. — 's mások is léteztek számosan, kiknek neveket áldásban tartja a' maradék.

III. Időszak.

Az unitaria vallás' történetei a' XVIII. és XIX. századokban.

KÚTFŐK.

Honi külső történetekre. Jos. Benkő Transsilv. Budai Esaiás Magyarország' historiája. Bolla Hist. Univ. aevi recent. Hist. Transsilv. sub Aug. Domo Austriaca. — 'S más írók, kik maguk helyeken említetnek.

Egyházi történetekre: Mich. L. Szent-Abrahami Hist. Eccl. ms. — Steph. Fosztó Uzoni Histor. Unitarior. ms. continuata per R. Michaëlem Kozma, Dioeceseos Marusensis Unit. Seniorem. — Steph. Agh Hist. Eccl. ms. Joannis Tő'sér Kénosi, Bibliotheca Unitar. Transsilv. ms. 's más írók, kik magok helyeken feljegyeztetnek.

I. Osztály.

Hazai történetek a' XVIII. és XIX. századokban.

A' XVIII. század' elején dicsőséges I. Leopold romai császár és erdélyi fejedelem alatt az ország hajdani hamvaiból diszesen kezdett emelkedni; de nem sokára 1703. megzavará annak jóllétét a' Rákoczy Ferencz által indított úgy nevezett

kuruczháboru, — melly első Leopoldnak 1705. május' 5-kén történt halála után — I. József' szelid uralkodása alatt is dúlá a' hazát, mind addig míg Eleonora özvegy r. császárné I. József' édes annya' évszakában 1711. a' szathmári béke által annak tüze kioltaték. —

VI. Károly romai császár és erdélyi fejedelem' fényes országlása alatt, a' császári hadak győzedelmi koszorukat szedének a' belgrádi és temesvári ostromokban, a' bánát is kiszabadíták török iga alól, és a' passaroviczi béke Erdélynek is édes nyugtat ada 1718. — A' diadalmas császár nagy pályáját bévégzé 1740. oct. 20-kán.

Mária Therézia országainak és népeinek valóban édes annya vevé át a' nagy birodalom' kormányját, kit a' magyarok is méltán nevezének édes annyoknak, — fényes diadalai közül, csak azon édes honunkra is kiterjedő szép intézeteit említem itt, mellyeket nemzeti mivelődésünk és littera turánk' elöhaladására nézt tett, ez és több illynemü jótékony alapítványi díszesítik nevét a' nagy emlékezetü népek' annyának, — meghala 1780. nov. 29. miután Erdélyt nagy fejedelemségi czímmel megajándékozta.

II. József nagy elméjének több jeleit adta polgári és vallási tekintetben, kiadott különféle rendeletei által; de a' mellyeknek jobbrészét, különösön a' polgári alkotmányt illetőket, halála előtt — eltörlötte, — nevezetes vallási tekintetben a' türelmi parancsa, (Edictum tolerantiale) 1781. melly a' honi törvényekkel egyezőleg Erdélyben a' négy törvényesen bévett vallások közti egyességet tárgyazza, — megengedte a' hitágazati könyvek nyomtattatasát az egyházi tanácsok' felügyelete

alatt — 's több — egyházi dolgokat illető rendeleteket adott ki, *a*) megholt 1790. febr. 20-án.

II. Leopold alatt tartatott 1791. és 1792. azon nevezetes országgyűlés, melly egyéb bölcs törvény-czikkek közt, a' négy törvényesen bévett vallások' szabadságát újra állandósította *b*)

I. Ferencz austriai császár, és erdélyi nagy fejedelem, minden alattvalóitól, — vallások' különbsége nélkül örök hálára méltó, — atyai kegyességiért, és igasság szeretetiért, — mellyeket minden boldogított népei hálaérzettel tapasztaltak, — dicső fejedelem! és legkegyelmesb nép-atya! késő utódaink is áldott emlékezettel koszoruzzák áldott nevedet!! h. m. 1835. mart. 2-án.

I. Ferdinánd austriai császár, és erdélyi nagy fejedelem, igasságos és kegyelemmel tele országlása, melly alatt honunk jelenleg a' béke külső, és belső malasztjait éldeli — légyen dicsőséges, — boldog — és boldogító hiv alattvalóira nézt.

II. Osztály.

I. §. Unitária szentegyház' superintendensei (püspökei) Erdélyben a' XVIII. és XIX. századokban.

Almási Gergely Mihály 1692. nov. 6-tól fogva a' XVIII. század' elején 1724. viselé a' püspöki hivatalt, gróf Steinville István volt 1716. és 1718. tartományi fő hadi-vezér, ki alatt a' kolo'svári piaczi templom, még meg-

a) Az erdélyi diaeták' és országos végzések' foglalatja G. L. által 1837 III. kötet lap. 161 — 168. — vesdöszve 213. 214. 215 lapokat is 1. 2. 4. 5. számok alatt.

b) Articuli Diaetales 1791. 1792.

lévő hozzátartozóival, az eziránt kibocsátott biztosságnak a' felség altal helybenhagyott vélekedése' következesiben, — a' kolo'svári szent péteri templommal, és gymnásiummal, és könyv-nyomtató intézettel együtt az unitáriusoktól elvétetett, és a' katholikusoknak visszaadatott. *a*) 1716. mart. 30-án, miután 1718. mart. 30-án ugyan g. Steinville által a' piacz-sori anya-oskolájok is a' katholikusoknak adatott. *b*) — Kiadta 1698. a' nagy kátékhézist, mellyet még Koncz Boldizsár püspök dolgozott volt. — Eklésiai fenyítéket latánul 1694. könyörgéseket 1695. énekes könnyvet és halotti énekeket 1697. Kmita András' özvegye költségein. — Unitáriusok mentségét, mellyet P. Horváth Ferencz dolgozott 1701. és több munkákat — végre Istenben csendesen elnyúgodott 1724. mart. 24. 70 éves korában.

II. §. XV. Superintendens várfalvi Pálfi 'Sigmond 1724 — 1737.

V. Pálfi 'Sigmond elébb köz-tanító vala az óvári oskolában, azután pappá tétetett a' magyar unitár. eklésiában Kolo'svárt, — a' nagy hírü fő-pap, oskola igazgató, és orvos K. Diméný Pál' elhalta után 1720. igazgatóvá lett a' harmadik, vagy b. magyarutczai főoskolában, honnan püspökké választatott 1724. melly hivatalát nagy bölcsességgel folytatta az időben 1737. midőn kimúlék földi pályájából. —

---

a) Erdélyi diaeták és országos végzések' foglalatja G. L. által Kolo'sv. 1837 III. kötet 63 lap *d*) alatt, lap 10. *e*) alatt, Steph. F. Uzoni Hist. unitar. m. s.

b) Mich. Lombárd Szent Abrahámi Hist Eccl. ms. Steph. F. Uzoni Historia praecitata. Steph. Agh Hist. Eccl. m. s.

III. §. XVI. Superintendens Szent Abrahámi Lombárd Mihály 1737 — 1758.

Eredetét vette ezen nevezetes férjfi H. Karácsonfalván, hol attya Sz. Abrahámi L. György unitár. eklésia' lelki tanítója volt, 1683. — 29 éves korában felső-országi akadémiákra küldetet főkormányszéki tanácsnok H. szentmártoni Biró Sámuel által 1712. — visszajövén feleʼközé 1716. febr. 22-én a' második vagy piaczsori fő-oskolában köz-tanítóvá igtattaték bé, — 1724. pedig a' harmadik vagy b. magyar utczai főoskola igazgatójává, melly két hivatalokat a' Pálfi 'Sigmond püspökké választatása után egyedül vitt, 1737-ben Superintendensé választaték, és igy egyszersmind köz-tanító, oskola-igazgató, és superintendens is volt. — 1738. jövének le felső-országokról melléje tanítókká S. szent királyi Agh István, és bölöni Pálfi Beniámin, — sőt azon idő alatt többnyire pap is volt Szent Abrahámi Mihály az eklésiában, mindezeket hihetetlen készséggel vitte, annyira, hogy akkor: Ő vala az unitáriusoknak szeme, szive, szája.

Illy sok és nyomos foglalkozási közt temérdek munkákat is irt, Eklésiai történeteket több kötetben, — ő dolgozá a': Summa universae Theologiae Christianae secundum unitarios, melly II. Jó'sef császár kegyelmes szabadalma mellett 1787. kinyomatott. Kiadta az énekes könyvet, és maga könyörgéseit, mellyekkel ma is élnek az unitárius atyafiak, hitvessétől Takács Klárától, három jól nevelt leányi voltak, fiu gyermekek nélkül. —

Miután ez a' nevezetes ember, kit testalkatára közép termetünek, széles vállunak, nagy fejü-

nek rajzolnak, köz-tanítói és püspöki hivatalában 42 éveket töltött volna összvesen, — lelkét teremtőjének általadá 1758. mart. 31-én 71 éves korában. —

IV. §. XVII. Superintendens S. Szentkirályi Agh István 1758—1786.

Születése helye S. szentkirály volt, — hol eredetét vitézlő nemes székely családból vette 1709. — végezvén tudományi pályáját a' kolosvári unitar. főoskolában 1733. a' belgiumi akademiákra küldeték köz-költségen, 1733. visszaérkezvén köztanítóvá tétetének a' nevezett oskolában, hol Logikát, Metaphysikát, Geometriát, és keleti nyelveket tanított. — 1754. Kövendi János egyházi főjegyző' elhalta után e. főjegyzővé tétetett; 1758. pedig a' K. sárosi synoduson püspökké választatott, 's egyszersmind oskola igazgatóvá, — mirenézt a' kolo'svári anya eklesiabeli főpapi hivatalról lemondván, az ezutánra nézt a' püspökségtől külön választaték, mellyel összvekapcsolva volt Hunyadi Demeter P. idejétől fogva a' magyar unit. eklesia' részéről. — Ez időben az unitariusok jobbára minden külső hivatalokból kihagyatának. *a)*

Elme és erkölcs-vonataira nézt, szelíd — szerény, türelmesnek. — Test alkatára — magas termetü, száraz, hangos szavu, férfinak rajzoltatik, — nevezetes a' II. József császárral tartott magán-beszélgetése, melly kézíratban olvastatik, három gyermekei maradának harmadik hitvesétől: István, ki a' Marosban találván halálát Sáromberknél, Ik-

a) G.L. Erdélyi diaetak és országos végzések' foglalatja III. k. 128. l.

landon temettetett el. — Klára és Jó'sef. — A' jobb életre általment 1786. jan. 21. Több hittani munkákat dolgozott, 's egy föld-leiratot is, 'sidó grammatikát, egyházi történeteket, mind latánul, kéziratban maradtak.

V. §. XVIII. *Superintendens N. ajtai Lázár István 1786—1811.*

Ezen nevezetes férfi Thoroczkón látott legelébb napfényt — 1742. sept. 3-kán. — Attya N. ajtai Lázár Mihály, édes annya Po'sgi Anna — az ottani al-oskolában végezvén tanulását, a' kolo'svári anya-oskolát köszönté 1756 tájatt — honnan nagy elméje, és szép igyekezete bizonyitványi mellett 1768. az erdélyi méltóságos királyi táblán esküvék hites irnokká; de onnan 1771. visszahivatván, a' belgiumi akademiákra küldetett közköltségen — holott is Leydában bölcselkedési tanító czimmel tiszteltetett meg 1774. hazajövén 1775. elébb köz-tanítóvá (Professor) majd oskola igazgatóvá nevezteték, 1786. pedig püspökké választatott, —

Püspöksége évszakában újra kezde éledni az unitaria szentegyház — kivált F. zsúki Zsúki László' kegyes véghagyományna által. —

Zsúki László ivadéka a' hajdonkori Zsúki családnak, melly eredetét 888. évre K. u. — a' magyar nemzet' harmadik kijövetelére viszi fel, — melly szerint, az a' magyar királyság' eredetét megelőzőleg ősi foglalat képpen bírá a' Szamostól Maros folyóig terjedő jószágait a' hajdon korban. Zsúki Miklós, és Zsúki István 1384. comesi czímmel birtak. Zsúki János 1397. Sigmond

magyar király udvarnoka, Zsúki Mihály 1467. Mátyás király alatt királyi fő (árendás) haszonbérlő. Zsúki Benedek 1614. Bethlen Gábor udvarnoka — török követ 1636. május' 15. — Zsúki Ferencz 1650. Kolo's- és Tordavármegyéki főbiztos, Zsúki Pál 1696. királyi táblai székbiró — ennek fia László, — kinek követője Zsúki László, és végre ennek Zsúki László, kiről itten szólunk, h. m. 1792. mart. 11. 50. évében, örökösök nélkül, — nőtelen — szerzeményit az unitaria vallásu közönségnek hagyván, — azokból a' közszükségek kipótoltatának, és a' kolo'svári anya oskola újra építeték.

Lázár István P. alatt tétetek alap a' Sz. keresztúri közép oskolának (Gymnasiumnak) is — nagy tekintetű, munkás, éles látásu, bölcs püspök volt ez, munkás pályáját bévégezte 1811. Gyermekei maradtak Lázár Sámuel f. kormányszéki titoknok és Anna.

VI. §. XIX Superintendens Körmöczy János (N. ajtai) 1812—1836.

Körmöczi János P. született Kis-Sároson 1762. — attya Körmöczy János azon eklesiabeli oskola-tanító vala, — annya Bánfi 'Su'sánna; — azon helységi jó karban álló al-oskolában vette legelső alapját tudományos ismereteinek, — onnan jött a' kolo'svári anya oskolába, hol tudományi pályáját szép előmenettel végezve 1794. köz-költségen akademiára küldeték, honnan visszajövén 1797. Mathesis' és Physika' köz-tanítójává tétetett — 1802. pedig oskola igazgatóvá, melly hivatalokat nagy iparral és elismért nyomossággal folytatá 1812. jul. 7-kéig, midőn a' ravai synoduson püspökké válasz-

taték, 1814. egy Tordára tett szerencsétlen utazás közben szekere elragadtatván fején tetemes sérelmet kapott, minek mind végig szenvedé sajnos következményeit, püspöki hivatalát a' mellett is szeliden, és atyai vigyázattal vivén, pályáját bévégzé 1836. decemb. 14. végtisztessége megadatott 1837. februar. 5-kén.

VII. §. XX. Superintendens ó-tordai Székely Miklós 1838. —

Született 1786. aug. 26-kán Ő Tordán, — holott is a' gymnasiumban tanítatni szokott alsóbb tudományokat 1804. végezvén, azon évben septemberr' 1-sőjén a' kolo'svári anyaoskolába ment által tudományi pályája' tovább folytatása végett, mellyet ottan nagy előmenetellel végezvén 1808. a' széplaki unitaria szent eklesiába papi hivatalra tétetett, melly papság a' M. P. Horváth család által az időben akademiai pályára menendő ifjak' segedelmezésére volt rendszeresitve — holott a' pénz becsének 1811. történt leszállítása miatt főconsistorium rendeletéből 4 éveket töltvén, miközben 1810. a' N. ajtai synoduson pappá felszenteltetett. 1812. aug. közepén felsőországi akademiákra ment, — mellyekről 1814. septemberben visszajövén, a' kolo'svári anya oskolában Mathezis' és Physika' rendes professorává tétetett, melly hivatalát köz-megelégedéssel folytatá 1838. september' első napjáig.

Professori hivatala mellett, a' közjó, szolgálatjában viselt más hivatalokat is — 12 évekig a' Repr. Consistorium' actuariussa volt. — 1832. pedig a' N. szentlászlói synodus' alkalmával kolo'svári anyaoskola' rectorává választatván, azon hivatalát vitte

1836. septemberig, midőn helyettes egyházi főjegyzővé neveztetett ki. — 1836-dik évi decemb. 13-n pedig n. püspök Körmöczy János úr elhalálozván, az 1837. évi febr. 5-dikén tartott főconsistorium által püspöki administrátornak neveztetett ki. — 1838. aug. 20. pedig, a' Tordán tartatott egyházigyület' alkalmával 72 szózatokkal püspökké választatott, kinek választatása ugyan akkor a' felség elejébe terjesztetvén, az által 1838. oct. 24-kéről 4218. udvari szám alatt költ legkegyelmesb megerősítő királyi adománylevél által megerősítetett. — Püspöki hivatalába innepélyesen beigtattatott 1839. febr. 11-kén, kinek élete, és kormánya légyen áldott Istentől. —

III. Osztály.

Unitáriusok' oskolái Erdélyben. a' XVIII. és XIX. századokban.

I. §. Kolo'svári belső magyar utczai unitar. főoskola' eredete.

1718. martius' 30-kán elhagyván az unitárius tanulók a' kolo'svári piaczsori főoskolát, május' 1-ső napjáig a' városon künn szállásolának tanítók és tanítási órák nélkül. Május' 1-sőjén pedig Szentabrahámi Lombárd Mihály' öszveszedé az elszéledteket b. magyar utczában a' Húszár háznál — és azt tanító házzá alkalmazván 10-kén elkezdé tanítói kötelességét 9 tanulók és egy deák 's egyszersmind senior Köpeczi Der'si Boldizsár' jelenlétökben, vele együtt hozzá kezdének a'

tanításhoz kolo'svári Dimény Pál mint o. igazgató, és Keresztúri Sámuel közoktató is — de Keresztúri Sámuel 1719. dec. 10-kén Ó-Tordára vitetvén papnak. Kolo'svári Dimény Pál pedig 1720. jan. 4-kén az akkor dúlott kórveszben kimulván, csak ketten V. Pálfi 'Sigmondal folytaták az ifjuság' oktatását — 's majd 1724. Pálfi 'Sigmond is püspökké választatván Szentábrahámi L. Mihály egyedül marada köz-oktató és igazgató az újj oskolában, 's majd pap is a' k. anya eklesiában.

E' már harmadik főoskolájok az unitáriusoknak Kolo'svárt — időtelve az oskola' épületéhez ragasztatának több fa-szobák is annak udvarán napnyúgottra és éjszakra, 's igy álla 1793. midőn a' nagy emlékezetü Zsúki László, véghagyományából csak nem egészen újj oskola építetett, bévégeztetvén 1806 Lázár István püspökségében, melly idő alatt a' kolo'svári anyaeklesia temploma is felépíteték közel az oskolához.

II. §. Kolo'svári b. magyarutczai fő-oskola' igazgatói a' XVIII. és XIX. századokban.

A' piacz-sori fő-oskolában 1693 — 1718-ig egyedül K. Dimény Pál lévén igazgató, kit fölebb már leírtunk, valamint a' b. magyarutczaiban is 1720-ig.

Utánna XXI. o. igazgató (összefüggve az elébbi századbéliekkel) lett várfalvi Pálfi 'Sigmond 1720 — 1724, midőn püspökke választatott.

XXII. Szent Abrahámi L. Mihály, ki 1724 — 1758. az oskola igazgatást nagy dicsérettel folytatta.

XXIII. Agh István (S. Szentkirályi) 1758 — 1786. együtt folytatta a' püspöki hivatallal közmegelégedéssel, — akkor Istenben elnyugodott. —

XXIV. Lázár István 1786. — 1798. vitte az oskola' igazgatását együtt a' püspöki kötelességekkel, nagy tekintetü, és szoros fenyítéket tartó volt. —

XXV. Kolo'svári Pákei Jó'sef 1798 — 1802. egyszersmind egyházi fő-jegyző. —

XXVI. N. Ajtai Körmöczy János 1802 — 1812. bölcs felvigyázattal és atyai gonddal folytatta.

XXVII. N. Ajtai Molnos Dávid 1812 — 1832 — midőn egyházi fő-jegyzővé tétetett a' N. Szentlászlói egyházi gyületben, született N. Ajtán vitézlő székely családból — attya Molnos István, annya Péterfi 'Su'sánna, tanulását végezve a' kolo'svári unit. anya-oskolában 1802. a' Jénai akadémiára küldetett a' P. Horváth Ferencz, és P. Horváth Miklós urak' költségein, visszajövén tétetett történetek' és földleirás', 's egyszersmind időszámlálás' (Kronologia) köz oktatójává a' k. anyaoskolában, — 1812. o. igazgatóvá, 1832. egyházi főjegyzővé, munkás, mély eszü férfi, holt meg 1836. august. 10-kén epemirigyben.

XXVIII. ó-tordai Székely Miklós 1832. aug. 26-tól 1836. sept. 12-ig — mikor egyházi főjegyzővé tétetett, — 1837 febr. 5-kén püspöki helytartóvá — 1838. püspökké választatott. —

XXIX. Ar. rákosi Székely Sándor, 1836. sept. 12-kén tétettetett oskola igazgatóvá, mellyet folytatott 1838 augustus' 22-kéig, midőn az ó-tordai egyházi gyületen egyházi főjegyzővé választatott.

XXX. Brassai Sámuel 1838. aug. 24-től fogva. —

III. §. Kolo'svári b. magyar-utczai unitár. főoskola' köztanitói a' XVIII. és XIX. századokban.

LIV. Köztanító Szentábrahámi L. Mihály, kinek életrajzát láttuk fennebb a' püspökök' rendjében.

LV. Keresztúri Sámuel 1709 — 1719. dec. 14-ig, midőn az ó tordai papságra vitetett, de miután Virmondi gr. Hugó Damián az ótordai unit. piaczi szentegyházát elfoglalta, 1721, *a*) visszament Kololo'svárra betegesen 1726. hol nov. 14-kén kimúlék e' világból. — Jeles munkái olvastatnak nyomtatva: „Ambrosia vagy halál ellen való orvosság," Halandóság' három postái, mellyekből kitetszik, hogy korának kedvelt szónoka volt — őtét követte dolgozásiban és szónoklatában Géyza Jó'sef, kolo'svári anyaoskola' nagy hírü seniora 1766, 7 tájatt.

LVI. Bölöni Pálfi Beniámin, 1738—1771.

LVII. S. Szentkirályi Agh István, 1738 — 1758, akkor püspökké választatott. —

LVIII. Géjzanovics János köztanító 's egyszersmind orvos 1731. — megholt azután nem sokára méreg által, — lengyel eredetü.

LXIX. Fejérvári Sámuel, kolo'svári eredetü, 1752 — köztanító az oskolában és az anyaeklesiában pap is egyszersmind 1769 tájig.

---

a) Steph. F. Úzoni Hist. Unitarior. ms.

LX. Nagyajtai Lázár István, 1775 — 1786, akkor püspökké választatott. — Lázár Istvánnal együtt küldetett volt felső országokra közköltségen N. Ajtai Nagy György; de Bécsben Hitrokonaitól elpártolván 1775. lejöve, tanitni kezdett ugyan; de majd más életnemet választott.

LXI. Géjza Jó'sef, lengyel ivadék, — kolo'svári anyaoskolában híres senior volt 1767 tájatt, illy állapotjában jeles munkákat irt, mint: Eleventemettség, Halottas Szombat, kiadta ujra szerkezve a' Halotti énekes könyvet 1766, majd vitetett Ó-Tordára — onnan Thoroczkóra, — innen pedig Kolos'várra papnak 's egyszersmind keleti nyelvek oktatójának 1779 tájatt, halt meg 1781. —

LXII. Márkos György 1784 — 1808, pap az eklesiában, és hittudomány tanitó az oskolában, — irt hit-tudományt magyarul, melly ma is sok kezeken forog. —

LXIII. Pákei Jó'sef, kiről feljebb az o. igazgatók' rendében emlékeztünk, visszajövén külföldi főoskolákról 1785. apr. 10-kén bölcselkedést kezdett tanítani, mellyet hasznosan tanított 1802, egyszersmind o. igazgató és egyházi főjegyző is volt.

LXIV. Csokfalvi Nagy 'Sigmond, 1792 — 1813, egyszersmind egyházi főjegyző, — történeteket', földleiratott, és időtant tanított.

LXV. N. ajtai Körmöczy János 1798 — 1812. Mathesist és Physikát tanított.

LXVI. H. Karácsonfalvi Füzi János, külföldi főoskolákat koz költségen megjárván 1806, bölcselkedés — tanitóvá tétetett, mellyet tanított 1832, egyszersmind 1812-től fogva egyházi főjegyző, —

szélütés érvén 1832. nyugalmaztatott, m. h. 1833. oct. 6. 57. évében.

LXVII. N. ajtai Molnos Dávid, kit az o. igazgatók' rendében leirtunk 1806 — 1836 történeteket, földleiratot és időtant tanított nagy kedvességgel, egyházi főjegyző volt 1832 — 1836 — meghalt ezen évben aug. 10-kén.

LXVIII. O-tordai Székely Miklós 1814 — 1838, (lásd a' püspökök közt.)

LXIX. Tarcsafalvi Sylvester György — Tarcsafalván született vitézlő Székely családból, felföldi akademiákon folytatott két évi tanulása után 1814. a' theologiai szék néki általadaték, mellyet érdemmel tölte bé, volt egyszersmind segéd pap is az eklesiában, megholt 1828. — fogdaganatban.

LXX. Abrudbányai Szabó Sámuel 1784. thoroczkai oskola-tanító, onnan Berlinbe és más felföldi oskolákba utazván 1787 tájatt visszajött a' hazába jóltévőihez, 1796. tétetett a' Sz. keresztúri új gymnasium' tanítójává 's egyszersmind igazgatójává — miről 1813. lemondván 1815. a' tordai gymnasium' igazgatójává alkalmaztaték, onnan 1832. Kolo'svárra hozatott theologiai tanító székre, éltessége okáért nyúgalmaztatott, szintén 90 éves lévén ma.

LXXI. Ar. rákosi Székely Sándor kereszturi gymnasiumban végzett tanúlása után a' kolo'svári anya-oskolába menvén, miután ott is tanulási pályáját bevégezte 1820. jul. 10. akademiára menése megállítatott, 's azon évben felmenvén, visszajöve 1822. ó tordai papságra alkalmaztatott, onnan 1829. aug. 24. az ó tordai gymnasiumban igazgatóvá és köztanítóvá tétetett, honnan 1832. Kolosvárra hozatott hit-tudományi tanító-székre —

1836. k. oskola igazgatójává, 1838. egyházi főjegyzővé neveztetett ki.

LXXII. Ar. rákosi Székely Mózes, németországi és ángliai akademiai útazása és tanulása után 1832. a' kolo'svári anya-oskolában bölcselkedés' tanítójává tétetett.

LXXIII. Brassai Sámuel 1837. febr. 6-n történetek, földleirat, és idő-tan' köz-oktatójává választatott, 1838. aug. 23-n azon főoskola' igazgatójává.

IV. §. Az ó tordai unitar. tanító-intézet' közoktatói 's egyszersmind igazgatói a' XVIII. és XIX. századokban.

XVII. H. karácsonfálvi Veres András 1711. majus hónaptól kezdve novemberig, ekkor Thoroczkó Sz. Györgyre vitetett papnak — onnan 1716. Abrudbányára, 1725. Teremibe.

XVIII. Der'si Simó István 1711 — 1719. bágyoni o. tanítóságból vitetett be, versezetei által nevezetes volt a' keresztes mezőn táborozó hadi népek előtt.

XIX. Kis-solymosi Koncz Boldizsár 1719 — 1734. nagy szorgalommal folytatta hivatalát; mire nézt 1733. a' környéki egyházi bírák közt nyert helyet, majd a' bágyoni papi székre vitetett, m. h. 1759. apr. 26.

XX. Kénosi Tő'sér János 1734 — 1735. apr. 30. ekkor bágyoni pappá rendeltetett, m. h. 1772. Ezen nagy tudományu munkás ember kezdette legelőbb rendszeresen kidolgozni az erdélyi unitariusok' történeteit, az összegyűjtött adatokat F. Uzoni Istvánnak adta ke-

zéhez, ki majd bágyoni pap korában írta meg latánul, melly ma az egyházi főtanács' levéltárában áll.

XXI. Nagyajtai Bálint Jó'sef 1755—1761. april. 19. hitvese kedvéért lemondván belső hivataláról, külső emberré lett; mint ügyvéd jelenlévén 1762. 27. sept. Egerbegyen a' vármegyei közgyületen, déltájatt az udvaron a'menykő megütötte.

XXII. Abrudbányai Nagy Mihály 1761. apr. 19. — 1774. jul. 5-ig, nagy tudományu, közhasznu tanító, 1771. 15-dik napján juniusnak a' bölöni synoduson egyházi al-jegyzővé választatott, meghalt Udvarhelyt 1774. jul. 5-kén szárazkorságban.

XXIII. Mihály Pál 1774 — 1780. midőn a' bágyoni eklesia hívá meg lelki-pásztorának.

XXIV. Vadadi Filep Jó'sef 1780—1783. midőn hivatalát ügyvédi kötelességgel cserélte fel.

XXV. Kozma Mihály 1783 — 1786. midőn általmene az ó tordai unitar. sz. eklesiába lelki-pásztornak.

XXVI. Árkosi Barabás Dávid 1786 — 1809. midőn nyugalmaztatott — alatta épült fából az új oskola a' városközti sziget területén — az előtt a' mostani templom' alapjain állott az oskola' épülete — szorgalmas, közjót munkáló hasznos ember volt, meghalt 1833. aug. 22-kén.

XXVII. Árkosi Barabás Aron, akademiai pályázásáról visszatérvén ó tordai osk. tanítóvá 's igazgatóvá tétetett 1809. honnan 1813. maj. 19-kén a' F. rákosi népes eklesia nyeré papjává. Esperest felső-fejérvármegyei egyházi kerületben. 1813 — 1815. újra Barabás Dávid volt igazgató.

XXVIII. Abrudbányai Szabó Sámuel, kinek életrajzát fölebb adtuk 1815 — 1832. ekkor Kolo'svárra vitetett hit-tan köztanítójává.

XXIX. Aranyas-rákosi Székely Sándor, tordai papi székről állítatott az oskola igazgatása mellé 1829. 1832. Kolo'svárra vitetett hittudomány közoktatójává.

XXX. N. ajtai Darkó Mihály, ó tordai szent eklesia papi hivatala mellől vétetett által az oskola igazgatására 1832. augustus' 26-kán.

V. §. Székely-keresztúri unitar. gymnasium köztanitói 's egyszersmind igazgatói a' XVIII. és XIX. századokban.

Ezen közhasznu és székelyföldi hitrokoninkra nézt igen érdekes tanító-intézet közköltségen épittetett 1794 — 5 és 6. években mikor is november' 7-kén legelső igazgatója 's egyszersmind tanítója abrudbán-yai Szabó Sámuel ünnepélyesen beigtattatott, ki 1813. sept. 4-én lemondván hivataláról, helyébe ugyanakkor kolo'svári anya-oskolánkban seniorságot viselt Csik-szentiváni Koronka Jó'sef igtattatott be, 's azóta hasznosan folytatja hivatalát.

VI. Jóltévők a' XVIII. és XIX. századokban.

A' XVIII. századbeli Jóltévők közül jelesen említendők ezek: V. Daniel Ferencz 1757. Nagy-bányai Krisztina Sárdi Mihályné 1702. K. Sándor Mózes 1773. Ür. Maurer Gábor 1747. Pálfi 'Sigmond P. 1737. Stentzel Klára 1755. Handcsáros János 1731. Hunyadi Ferencs 1758. dobofalvi Ma-

róthi István 1745. Tordátfalvi György 1777. Jármi Ilona 1740. Mártzi Sámuel 1764. b. Mikó Lörincz 1772. Vissováthi András 1765. nevezetesen F. zsúki Zzúki László, kinek életrajzát fölebb adtuk.

Említendők a' XIX. századból H. Almási Mihály János, udvarhelyszéki al-királybiró, 's majd királyi táblai szék-biró (m. h. 1835.) Kelemen Beniámin kereszturfi széki esperest (m. h. 1825.) Kis-solymosi Kontz Márton kereszturfi széki esperest (m. h. 1834.) kik a' kereszturi gymnasium (1819—1823.) kőből újra építésében lelkes munkálattal iparkodtak. Örök emlékre méltók még két úri asszonyságok: Gyulai 'Sófia n. A. járai Pápai István Torda v. al-ispán' özvegye, és b. Mikó Mária, A. járai Pápai Sándor k. özvegye, legyen béke poraikon!

Az Kolo'svári unitaria anya-oskola' jóltévői közt ezen XIX. században méltó hálaérzettel említendő Kis-solymosi Augustinovics Pál az 1660. Erdélybe jött unitar. lengyelek' ivadéka, született 1763. attya Nagy-kadácsi pap Augustinovics Pál, édes annya Mátéfi Lydia voltak, — oskolai pályáját a' Kis-solymosi akkor szépen virágzó al-oskolában kezdvén, a' kolo'svári anya-oskolában végzette tanulását, 1794. királyi táblai hites irnok — azontúl Bécsben udvari ügyvivő, 1829. Erdélyben a' törvényes kir. tábla mellé Itélő-mesternek neveztetett ki. 1832. főkormányszéki tanácsnokká a' felség által — 1837. országgyülési választás' következésibe a' méltóságos tartományi főszámvevő hivatal' főnökévé — ugyanazon országgyülés alatt Szebenben 1837. october' 5-én lelkét teremtője' szent kezébe bocsátván, temettetett Kis-

solymosi birtokába, hol tetemei a' boldog feltámadás' óráját várják — légyen áldás hamvain!!

Több lelkes jóltevőket, kik itt nem nevezhetnek ki jutalmazzon az öntudat!

VII. §. A' kolo'svári unitár. anyaeklesia' papjai a' XVIII. és XIX. századokban.

Kolo'svári Dienyey Pál 1710 — 1718-ig, m. h. 1720.

V. Pálfi 'Sigmond, majd püspök (fölebb érintők).

Keresztúri Sámuel 1709 — 1719.

Szentábrahámi Lombárd Mihály (lásd a' püspökök közt.)

Pákei Pákei János, szász nemzeti pap 1712 — 1748.

Ar. Rákosi Kovácsi Tamás, 1766 körül.

Fejérvári Sámuel (lásd az óvári tanitók sorában.)

Géjza Jó'sef (l. feljebb.)

Almási Ádám Kövendről vitetett bé 1790 körül.

Márkos György tanitó egyszersmind az oskolában.

Ferenczi János (Bölöni) 1814. Thoroczkóra vitetett, hol megholt 1826-ban.

Vargyasi Szász Mózes született Vargyason 1780. attya vitéz székely Szász János, annya Sebe Judith, 1807. akademiákra menvén, visszajött 1809. 's papi hivatalába be is igtattatott ugyan akkor, h. m. 1824 januar. 14-kén.

Sylvester György egyszersmind hittudomány tanitója.

K. Fűzi János 1825 — 1829. tanító és egyházi főjegyző m. holt 1833.

Jánosfalvi Sándor István 1826—1835, mikor Szovátra vitetett, onnan 1837. árkosi papságra.

Thoroczkai K'riza János akademiákra ment 1835. vissza jövén 1837. szent hivatalába beigtattatott novemb. 2-dik napján.

1835-től fogva 1837-ig Gyöngyösi István mint segéd pap szolgált az eklesiában, mikor is az ó-tordai anyaeklesia kivánta, és vitte lelkésszének.

VIII. Egyházi főjegyzők' névsora a' XVI. XVII. XVIII. és XIX. századokban.

Dé'si György 1591.
Székesfejérvári Mátyás 1594 — 1606.
Ajtai Balá's 1630.
Kolo'si István 1640 — 1648.
Ajtai Balá's 1652 — 1657.
Dé'sfalvi Miklós 1657 — 1661.
N. S. Koncz Boldizsár 1661 — 1663.
Kövendi Nagy Mihály 1663—1667.
Ajtai Mihály 1667 — 1668.
Pauli István 1668 — 1669.
Kövendi Mihály ismét 1671.
B. Bedő Pál 1687.
Ajtai Mihály 1689 (ismét)
Pálfi 'Sigmond 1707 — 1724.
Szentábrahámi L. Mihály 1724 apr. 7-től 1737.
Kövendi János 1754.
S. Szentkirályi Agh István 1758ig.
Pálfi Beniámin 1768.

Kovácsi Tamás 1771. ki alatt aljegyző Abrudbányai Nagy Mihály tordai osk. igazgató.
Lázár István 1776.
Pákei Jó'sef 1786.
Nagy 'Sigmond 1802.
Fűzi János 1812.
Molnos Dávid 1832.
O-tordai Székely Miklós 1836.
Ar. R. Székely Sándor 1838.

IX. Irók a' XVII. és XIX. századokban.

Kmita András 1700. adott ki illy czímü könyvecskét: Imádságos és énekes kézben hordozható könyvecske. Kolo'svárt az unitária eklésia betüivel; nevezetes benne ez ének: Hiszek és vallok egy Istent, Kmita András' munkája.

H. Szent Páli Ferencz irta Verbőczy' törvény könyvét versekben 1701.

Almási G. Mihály, hitretartozó irományokat (kéziratban) némellyek kinyomtattak 1702.

Kolo'svári Dimény Pál, 1.) Orvosi értekezést, és 2.) Kátékhézist, az első nyom. Leydában 1659. — a' másik kézirat. 3.) Különbféle egyházi beszédeket. —

P. Horváth Ferencz, unitáriusok' mentségit, kinyom. 1701. 's erkölcsi verseket.

H. Szent Mártoni Biró Sámuel 1.) a' konfessio elejébe elöljáró beszédet. 2.) Székely földről, és székelyek eredetéről.

V. Pálfi 'Sigmond halotti beszédeket 1.) Káli Kun László felett 1733. febr. 8. 2.) Pekri László felett 1697. k. i. 3.) több prédikációkat, könyörgéseket.

P. Horváth Boldizsár menyegzői ajándékot Haller János és Daniel xxx lakodalmokra k. i.

Bágyoni Váró Mihály: Idaea actionum Juridicarum 1744. Kolo'svárt adatott ki.

Keresztúri Sámuel halotti beszédeket 1.) Sztanó Szaniszló felett 1703. 2.) Kmita András' özvegye Vilhelm Krisztina felett 1704. 3.) Gyerőfi László felett 1705. 4.) Zsúki Mária felett 1705. — 5.) Hosszú Margit 1706. 6.) Orvos Pécsy András' özvegye Sztanó Er'sébeth felett 1712.

Der'si Gergely István 1.) Tractatus Diacriticus. 2.) Alphabetum Sacrum. Kéziratok. —

Gejzanovics János 1.) Philosophiae Historiát. 2.) Eklésiai történeteket. 3.) de summo Cognitionis humanaé principiò. 4.) halotti beszédet 'Suki László felett. 1730 körül.

Ferencz Tamás, H. szent mártoni pap; papi remek k. i. 1715 tájatt. —

Adámosi György ó tordai pap', Hálaadás' pohara 1713. k. irat.

Fosztó Uzoni István városfalvi pap LII. évi szolgálatjà alatt különbféle egyházi beszédeket írt, k. i. 1725. nov. 15. h. m.

Fosztó Uzoni János bölöni oskola-tanító 1740. 1.) számvételt tanító munkát latánul. 2.) könyörgéseket. 3.) különbféle latán és magyar verseket. 4.) 82 prédikációt k. i.

K. Solymosi Koncz Boldizsár Th. szentgyörgyi pap 1734 — 1760. különbféle egyházi beszédeket k. i.

Darkó Pál N. ajtai pap, Pekri Ferecnz' Pekri Gábor, és Kabós Judith' fia felett h. beszédet k. i.

Felvinczi György 1.) egésség' megtartásáról versekben 1693. 2.) Kolo'svár, leírása 1706. 3.) különbféle játékszíni darabok.

Pre'si János 1.) keresztény hit-vallása. 2.) Frakfurtban adta ki az énekes könyvet német nyelven, melly még 1566 tájatt készítetett volt, 's mellyel a' szász unitária eklésiák éltek 1716-ig, év száma nem tétetett fel.

Sárosi Bánfi Pál (Zalathnabányán lakott) Verbőczit adta ki magyar versekben 1695.

Szent Abrahámi L. Mihály 1.) Summa universae Th. Christ. secundum unitarios. 2.) Historia Ecclesiastica czímü nagy munkákat, — 's ezeken kivül XXXVIII. darab többféle értekezéseket latánul (l. fölebb Szent Abrahámi L. Mihály püspök.)

Becse Losonczi András 1740. Magyarországi 1.) készülőt fúvó trombita. 2.) ének dögvész' idejére. — és 3.) két szent éneket. Dicsérünk téged úr Jézus. — Békességnek fejedelme.

S. Szentkirályi Agh István 1) különbféle hittudományi értekezéseket. 2) 'Sidó grammatikát. 3) Geographiát, Physikát, Metaphysikát, Logikát. 4) Egyházi történeteket. 5) Prédikácziokat. Kéziratban vannak, (l. Agh István feljebb).

B. Pálfi Beniamin, írt 1) Geometriát. 2) Arithmetikát. 3) Logikát, Metaphy-

sikát. 4) Pyysikát. 5) Egyhzi beszédet, (l. a' tanítók közt). k. i. maradtak.

Fejérvári Sámuel, írt 1) Magyar grammatikát. 2) 'Sidó grammatikát. 3) Egyházi beszédeket.

Szentiványi Bartók János, jegyzéseket a' kissebb dogm. theologiára 1709.

Der'si István, ó-tordai o. igazgat. Vir Regius című színjátéki darabot. kinyom. Kolo'svárt 1713.

Rafaj Mihály, Ábrudbányai pap, különbféle egyházi beszédeket. — Váralyai Mihály b. magyarutczai parnaszus 1766.

Kénosi Tősér János, m. h. 1755. apr. 30-kán többféle adatokat gyüjtött öszve az unitáriusok' történeteire, mellyeket Fosztó Úzoninak adott által.

Fosztó Úzoni István, bágyoni pap, írta a' jeles munkát: Historia Unitariorum in Transsilvania k. i. — 1777. mellyet halála után id. Kozma Mihály, 's majd Kozma János folytatott.

Id. Kozma Mihály, szentgerliczei pap, 12 nagy kötet egyházi beszédeket (született 1723.)

N. ajtai Lázár István, 1) Positiones e Philosophia univ. Leydában 1775. 2) Különbféle oskolai kézi könyveket a' philosophiai tudományok' köréből latánul, k. íratok. —

Kovácsi Tamás kolo'svári pap, több nemü egyházi beszédeket k. i.

Géjza Jó'sef, 1) Egyházi szónoklatokat. 2) Templomi és halottfeletti énekeket 1766 — 1770. —

Ferenczi János kolo'svári pap: sokféle prédikációkat több kötetekben k. i. — H. almási Bencze Pál, és abrudb. Nagy Mihály halotti beszédeket P. Sárosi György felett 1764.

Egyházi, halotti, vagy alkalom szerinti szent beszédeket a' XIX. században irtak. Pákei József, Körmöczy János, Füzi János, Molnos Dávid, Szilveszter György, Szász Mózes, Székely Miklós, Molnár Miklós, Kozma Gergely, id. Szabó Sámuel, Székely Sándor, Sándor István, Székely Mózes, Koronka Antal, Gyöngyösi István, Füzi Ferenz, Sebes Pál Erkölcsi szabályokat nevendékek' számára. Vitális Áron, Arkosi Dénes.

K. Törvénytartalmu munkákat. Mihály György 1817. Szolga János 1833. V. Fülöp Jó'sef, Mezei János.

Külső hazai történeteket latánul: Molnos Dávid, földleiratot Brassai Sámuel, ki a' vasárnapi újságnak is szerkeztője — érdélyi történet tárt Kovács István (N.ajtai.) füvészi munkát Brassai Sámuel. — Éjszak amérikai útazását leírta B. Farkas Sándor 1833.

Honi költészet és magyar nyelvészetre tartozó darabokat: Székely Sándor, Farkas Sándor, Kovács István, a' nemzeti társalkodó' szerkeztője, Gálfi Jó'sef, Koronka Antal, id. Veres Jó'sef, Kelemen Lajos, Kozma Gergely, Koronka Jó'sef, Kriza János, és a' Remény czímü zsebkönyv' kiadóji 1839. — Szentiványi Mihály, Gálfi Sándor, Szentmártoni Sámuel.

Templomi szent énekeket a' 1837. kiadott énekes-könyvbe írtak: Archizewszki Kolo'svári Sámuel, kereszturfi széki esperest. — Máthé János h. almási pap, Szász Mózes, Árkosi Mihály kereszturfi széki esperest, — Székely Sándor, Sárdi Sámuel thoroczkai pap. — Mikó Lőrincz ügyvéd, kali Nagy Elek, ifj. Kis Mihály, Sebes Pál thoroczkai oskola igazgató, Mátéfi Ferencz f. kormányszéki számtiszt. idősb Gyergyai László. Darkó Mihály — a' régiek közűl meghagyattak, II. János királyé, Dávid Ferenczé, Petki Istváné, Becze Lo'sonczié. Kmita Andrásé, Géjza Jó'sefé többekkel együtt. —

IV. Osztály.

Az Erdélyi unitária egyházi törvényhatósági kerületek.

Elmellőzvén a' már elenyészett Hunyadvármegyei, belső Szolnoki, külső Szolnoki, Kővárvidéki és Krasznai unit. egyházi kerületeket, mellyek különböző változati közt a' hazának megszüntek, szóljunk itt csak a' ma fenlévőkről: Ezek nyolcz számból állanak, mellyek közül mindenik ön-esperestje alatt áll, és külön egyházi törvényhatósága van. —

I. Az egyesült Kolos-Dobokai, mellynek rendszerinti esperestje a' Kolo'svárt lakó püspök, hajdon volt néha a' kolo'svári anyaeklésia fő-papja is. Ezen kerületben előfordulnak:

1. Kolo'svár, melyben a' XVI. XVII. és XVIII. században 4 templomaik voltak az unitáriusoknak, a' lengyelekével, — ez ma is anya-eklésiának neveztetik az egészre nézt. — 2. Kolo's. 3. Szováth, — több fő-családok' tulajdona l. m. f. és a. 'Súk. — 4. Kide, mellynek leánymegyéi Giróth, M. Macskás, F. Fejérd, Ujfalu, Babucz, Der'se, és több faluk, Doboka vármegyében, ide tartoznak a' b. és k. Szolnok, Kraszna es Kővárvidéki hit-rokonok, megszüntek ezen kerületben hajdon: a. és f. 'Súk, Szamosfalva, Ilosva, Vajda Kamarás, Gyulatelke, Káján'st.

II. Torda Aranyas alsó Fejéri egyesült egyházi kerület. 1. Ó Torda, melly anya-eklésia, az új tordai unit. eklésia 1603. a' czinteremben Básta katonáitól levágatván, Bethlen Gábor fejedelem alatt, 's majd ismét 1662. a' N. váradi vég-veszély után magyarországi lakók, telepítettek helyébe, — az ó tordai eklésia kebelében Gymnasium létez. 2. Thoroczkó, szép templommal és al-oskolával. 3. Th. Sz. György: — a' thoroczkai család' védelme alatt hajdon, valamint ma is virágzik. — Ennek köréhez tartoznak: Sárd, Zalathna, Bokoly, Rápolt, Szászváros, Déva M. Solymos — és Zaránd-vármegyei hitrokonok. — 4. Alsó-Jára. 5. Túr. 6. Komjátszeg hajdon Gyerőfiék birtokai. 7. Abrudbánya. 8. Verespatak. 9. Bágyon. 10. Kövend. 11. Várfalva, régen Turdavár 12. Ar. Rákos 13. Csegez. 14. Singfalva. 15. Szent Mihályfalva. 16. Szind. 17. Mészkő, — elenyésztek, Gerend, M. Peterd, Gy. Szent király, Bányabükk, Hadrév, Mikes. —

III. Felső fejérvármegyei kerület, itt léteznek:

1. Felső Rákos, nagy templomával, és jó oskolájával. — 2. Ürmös, a' Maurer régi család' védelme alatt. — 3. Alsó Rákos. 4. Héviz, itt feküt a' romaiak aquae vivae nevü telepítvénnye. 5. Datk, — megszüntek itt Pálos, Sárpatak, és több más eklésiák. —

IV. Kükülli egyházi kerület, melyhez ragasztatott a' Fejérvármegyében fekvő egy eklésia is, itt vannak:

1. Kis Sáros, hol hajdon al-oskola (Particula) volt, melly most is jó karban áll. — 2. Adámos, hajdon a' híres Sulyok család' birtoka. 3. D. Szent Márton, több fő-nemzetségek' lakja. 4. Dombó. 5. Harangláb. 6. Szőkefalva, l. m. Mikeszásza. 7. Déé'sfalva, több fő-nemes családok' honja. — 8. B. Szent Miklós, hajdon a' nagy hírü Bethlenek' alapitvánnya. — 9. Szent Benedek, hajdon Paczolai nemzetség' birtoka. — 10. Teremi, Sükösdi család laka régen. — 11. Széplak, a' régi Petrityevith' Horvátok' hona, — megszüntek itt: Abafája, Balavására, Bonyha, Nagy és Kis Bun, Darlacz, Csapó. —

V. Háromszéki (vagy egyesült Miklósvár- és Sepsiszéki) egyházi kerület.

Ezen egyházi kerület' történetét láttuk feljebb Rádeczky Bálint püspök' évszakában, — a' F. Uzoni Márton ilyefalvi pap és Henter András S. szentiványi birtokos úr' ügyességök és elögondosságok által megmaradt eklesiák ezek:

1. Bölön, népes eklesia jó oskolával, leánymegyéi: Hidvég, Brassó. 2. N. ajta. 3. Árkos. 4. Kálnok. 5. S. Körösbatak. 6. S. Szentkirály. 7. Kilyén. 8. Kökös. 9. Laborfalva, leány megyéje. S. Szentiván, — elenyésztek: S. Szentgyörgy, 1622. Szemeria, Ilyefalva, Köpecz. 1652.

VI. Udvarhelyszéki egyházi kerület.

itt számláltatnak:

1. Der's jó oskolájával, népes eklesia. 2. Mu'sna. 3. Kénos. 4. Gyepes. 5. Kemenyfalva. 6. Abásfalva. 7. H. Szentmárton, 8. Lokod. 9. Recsenyéd. 10. H. Szentpál. 11. H. Szentpéter. 12. Városfalva. 13. Jánosfalva. 14. H. Ujfalu. 15. H. Okland. 16. Karácsonfalva. 17. H. Almás, népes eklesia derék aloskolával. 18. Vargyas, nagy szentegyházával és jó oskolájával.

VII. Kereszturfiszéki egyházi kerület.

Ezen kerületben az erdőszentgyörgyi nagy synodus alkalmával 1618. nov. 19-kén, mellyet fennebb Radeczky Bálint püspök alatt leirtunk, több eklesiák megszűnének, állnak még ezek:

1. Bözöd, leánymegyéje Bözödujfalu. 2. Kőrispatak. 3. Nagy Solymos. 4. Kis Solymos, jó oskolával. 5. Gagy. 6. Medesér. 7. Tarcsafalva 8. Tordátfalva. 9. Csehédfalva. 10. Martonos. 11. Enlaka. 12. Korond. 13. Firtosváralya. 14. Szentmihály. Leánymegyéi: K. Benczéd. N. Benczéd, Kobátfalva, Demeterfalva. 15. Ka-

dács. 16. A. és F. Siménytalva, leánymegyéje N. Galambfalva. 17. Szentmiklós. 18. Kis és N. Kede. 19. Szentábrahám leánymegyéje: O Andrásfalva. 20. Csekefalva. 21. Magyar Zsákod. 22. Pipe. 23. Bordos. Leánymegyéje: Csöb. 24. A. Boldogasszonyfalva F. Boldogasszonyfalvával együtt. 25. Ujszékel. 26. Sárd, melly f. fejérvármegyei helység. — 27. Ráva. 28. Székely Keresztúr. Leánymegyéji: Rugomfalva, Bethfalva. Gymnasiummal ékeskedik az anyamegye. 29. Fiadfalva.

VIII. Marosi egyházi kerület.

Itt számláltatnak:

1. Szabéd leánymegyéje Bázéd megszünt. 2. M. Szentkirály. 3. Szentlászló több nemes családok' tulajdona. Leánymegyéji: Ny. Gálfalva, Siketfalva, Tompa. 4. Kál, több nemes családok' lakhelye. 5. Ikland, leány megyéji: Székes N. Ernye. 6. Iszló leány megyéji: F. Jára és M. Illye. 7. Csik Szent-Márton, leány megyéji: Büzaháza, Csikfalva, Jobbágyfalva, Kendö, Mája. 8. Vadad. 9. Szentháromság, leány megyéje K. Adorján, 10. Szentgerlicze. 11. N. Gálfalva. melly N. Szentlászlóhoz van kapcsoltatva. 12. Nyomat. 13. Csókfalva, leány megyéje: Atosfalva. 14. A. m. vásárhelyi eklesia, melly eddig a' M. Szenkirályihoz van kapcsolva, — megszüntek Radnóth, Erdö Szentgyörgy, Demeterfalva, Göcs, Magyaró, Márkod, Somosd, Sámsond, Náznánfalva, jobbára 1618 és 1638 — unitárius lelkek' száma erdélyben 50,000 —

Függelék.

Némelly elenyészett unitár. eklésiák' papjai' és oskola-tanítóinak névsora. *a*)

Kárádi Pál, temesvári pap, és alföldi püspök, 1568 — 1579.

Sztárai Miklós, új tordai pap, és Gy. fejérvári vetély-biró, 1568. — m. h. 1582 apr. 18-án.

Varsóczi M. János új tordai p. 1582 — 1608. ekkor Kolo'svárra vitetett papnak, hol m. h. 1628. mart. 9-én.

Peterdi András szávai p. 1592. veresegyházi 1594.

Gyalui Menyhárt 1592. némai p.

Der'si Mihály 1592. némai oskola-tanító.

Gyróthi Pál 1593. szinnyei p.

'Sibai Demeter 1592. alparéti p.

Vajda Kamarási Lörincz 1592. Gyerő vásárhelyi p. és Kalotaszegi esperest.

Székes Fejérvári Mátyás 1578. köblösi p. azután kolo'svári.

Vajai Péter lapádi p. 1594.

Dicső Szentmártoni Bálint 1595. Kékesi p.

Pécsi Gáspár 1596. m. frátai p.

Almási János 1596. N. iklódi.

Dobrai Máthé 1597. Szathmár némethi p.

---

a) Steph. F. Uzoni Hist. unitariorum. ms.

János Pap (így) 1600. elébb Lónai majd oláh-fenesi.

Tőrös Máthé 1593. Nagy bányai p. egyszersmind Kraszna — Közép Szolnok — Kővári egyházi kerületi esperest. 1587. Déé'sre vitetett, — az érintett kerületben Beke Dániel püspök, Járai János kolo'svári, és Szentgyörgyi Mihály kidei papokkal, és több másokkal együtt 1651. jun. végén, még egyházi vi'sgálatot tartott a' maradék eklésiákban.

Császmai István, Gy. fejérvári pap 1568.

Hunyadi Demeter enyedi oskola igazgató 1568. majd püspök.

Fejérvári Márton (Martinus Albanus) 1568. déé'si pap, — a' Gy. fejérvári vetélyben gyorsíró.

Márosi Sinning János, Sz. Keresztúri pap, a' Gy. fejérvári vetélyben gyorsíró.

Óvári Benedek Gy. fejérvári oskola igazgató, és az ottani vetélyben gyorsíró 1568.

Vagner Gergely Gy. fejérvári oskola köz-tanító, és az ottani vetélyben gyorsíró 1568.

Thordai Máthé, 1580. mákói p. Magyarországon.

Óvári Benedek 1579. simándi p. Magyarországon 1568. volt Gy. fejérvári oskola-igazgató.

Válaszúti György 1588. pécsi pap.

Bogáti Miklós 1579. Szent demeteri p. azután pécsi, majd kolo'svári.

Laskai Csókás Péter, baranyaiſi, 1581. M. vásárhelyi oskola-igazgató, honnan azon évben fogarasi pappá neveztetett ki, ugyan

akkor ajánlott Petrityevith Horváth Kozmának (Kazimir) fogarasi fő-kapitánynak (kinek özvegy nője Fólthi Borbára, és fia P. Horváth Boldizsár 1610. a' kolo'svári és tordai unitária eklésiák' és oskolák' számára jeles alapitványt tettek) illy czimü munkát: Speculum Exilii et Indigentiae nostrae — Libellus de adorando et invocando Deo. Auctore Petro Laskovio de Barovia Ludi-Rectore Scholae M. Vásárhelyinae Pastore Fogarasino designato Coronae 1581. — azután külföldi akadémiákra ment erdélyi fő-rendek' fiaival Genevába 's a' t. munkáit lásd Bod Péter Magyar Athenás 157. 158. lapjain.

Hellman (Telmán) András, Nagy demeteri szász nemzeti unitár. pap 1633. apr. 15-n Kolo'svárra hozatott papnak. m. h. 1637. oct. 13-n.

Markó Mihály, Kővárközépszolnoki kerületi esperest 1646. ki Beke Dániel püspök által kétnőüsége miatt esperesti hivatalából letétetvén 1646. véle együtt ezen eklésiák enyésztek el: 1. N. Bánya. 2. Akós. 3. Barah. 4. Lápos. 5. Bodon. 6. Vajda Szent Iván. 7. K. Paczal. 8. Almás. 9. Borzás. 10. Horváth. 11. Kraszna. 12. N. Keczel. 13. Perecsen. 14. Ráton. 15. Szilágy-Somlyó. 16. Varsolcz. 17. Gyróth. 18. Sámsond. 19. Sármásság. 20. Szakácsi. 21. Szántó. 22. Szilvás. 23. Tasnád. 24. Hatvan. 25. Korond. 26. Kövesd. 27. Mindszent. 28. N. Paczal. 29. M. Baksa. 30. Zilah.

Lengyel honi unitária szentegyház' történetei a' XVI. XVII. és XVIII. századokban.

KÚTFŐK.

Sandii Bibliotheca Antitrinitariorum.

Pritzkovius in vita Fausti Socini etc.

Lubieniczki Historia Reformationis Polonicae.

J. Laur. Moshemii Historia Christiana.

Benedicti Vissovathi medulla Hist. Ecclesiasticae.

Mich. L. Szent Ábrahámi Historia Ecclesiastica m.s.

Steph. Agh Hist. Eccl. m.s.

Steph. Fosztó Uzoni Hist unitariorum m. s.

J. S. Bock Historia Antitrinitariorum Regiomonti et Lipsiae Tom. II. volum. 3. 1774.

Arch. Cath. Mich. Burján Dissertatio Historico-Critica de duplici ingressu G. Blandratae in Transsilvaniam 1806. —

I. §. Unitária vallás' eredete lengyel honban a' XVI. században.

Sozzin Léliusz 1557. 's azután ismét 1558. Lengyelhonba vévén útját legelébb Lizmánnin Ferenczet, minoriták főnökét Bona Szforczia, I. 'Sigmond August lengyel király édes anya gyontatóját vonó értelmére. — Őtet követé Budzin Lizmannin' titoknoka. — Gonezi Péter,

Podlakhi lovag — ugyan 1558. Lengyelhonba érkezék Blandrata Györgyis Pinczov városba, hol hittudományát csak hamar elterjeszté. — Oleznicz Miklós lengyel főrendü úr' pártfogása alatt, — innen követőjik legelébb Pinczóviaknak neveztettek, utóbb Krakkóiaknak (Racovienses) a' Xiánszi synoduson 1558. Blandrata már kis lengyelországi esperestnek neveztetett; de majd a' Kálvin levelére, mellyet a' reformata vallásu lengyelekhez Blandráta aránt külde, némi kérdés támadván Blandráta hittudományára nézt, ő hitformáját beadá a' pinczévi synoduson 1562., melly kevés ellenzetre talála ott. — Ez időben az unitáriusok a' reformátusokkal egy eklesiát tevének és békében élének együtt, a' petrikóvi synodusig 1565. mellyben Starnovszki Szanisló' eszközletére inkább, kinek hit-elvei az unitáriusokéval nem egyeztek, — heves vetély után elválának egymástól, és külön eklesiát kezdének alapitni az unitáriusok. —

1565 kezdve tehát már ön-állásdalmat veve magának az unitaria szentegyház Lengyelországban, — több eklesiák lévén a' lengyel vajdaságokban, városokban és falukban, annyira, hogy azok' száma 1579. 300 ment, 's Krakkóban főoskolájok és könyv-nyomó intézetök létezett, — más főoskolájok Lukláviában, honnan utóbb köz-oktató is hozatott a' kolo'sóvári unitar. oskolába Erdélybe. — 1600. pedig a' podoliai palatin' fia Szienini Jakab hozzájok által ment. — Igy állának ottan az unitáriusok' környülményi 1657. midőn egyéb okok mellé azon vád is járulván, mintha ők, az országba béütött Svédekkel szövetkezésben lettek volna, az említett évben az országból számüzetni itéltet-

tek a' varsói országgyülés által, — elveszték krakkói főoskolájokat, könyvnyomó-intézetöket, és egyebeket, nevezetesen a' krakkói oskola-tanítók, és papok szétoszlatának, és számüzetének Schlikhting Jónással lengyel lovaggal együtt, ki az unitáriusok hitformáját az apostoli hitforma szerint alapitva az ország rendjei elébe beadta volt. Három év tétetett vala határ-időül mialatt javaikat eladhassák; de 1658. az csak egy évre szorítaték, és igy több fő- és alrangu lengyelek egész családjaikkal felkészülve 1660. honukat elhagyák és idegen országokba költözének. — egy rész Brandenburgban, Holzászban Burkus (Porosz) Belgaországokban, 's Szileziában választá számüzetési menedék helyét, más rész pedig mintegy 380 személyekből álló, a' maramarosi erdős-hávasokon által Erdélybe törekedék; — de az utánok nyomuló katonák által jobbára minden vagyonaiktól megfosztatának a' hegyek közt, — többen meg is öletének, — némelyek másfelé fordíták utjokat, mintegy 30 lengyel család pedig megmaradt kevés vagyonaikkal, elrongyosult gyermekeikkel és házinépekkel Kolo'svárnak vevék utjokat, kiknek a' kolo'svári unitárius rokonok öltözetekkel és élelemmel megrakott szekerekkel elejökbe menvén bévivék öket Kolo'svárba saját házaikhoz.

A' Belgiumba menekedettek Osztorod Kristóf és Vojdov András által benyujták a' hatalmas rendek' elébe hitformájokat; — de pártolást nem lelvén a' remonstransokkal és kollegiánsokkal egyesíték magokat. —

Kik Brandenburgot választák számüzetésök helyévé, Fridrik Vilhelm brandenburgi választó fejedelemnek hasonlólag bemutaták hitfor-

májokat latán nyelven (Ez ma az unitariusok konfessiojok Erdélyben, magyarra forditva), — a' fejedelem probálá őket egyesitni más egyházakkal; de azt ők nem tehetvén, megengedé nekik külön egyházat alakitni, Porosz honban a' brandenburgi Mark-grofságban, kiknek ma is ottan némely eklesiáik fenállnak — Peters-valdon és más helyeken, — utolsó levelöket az erdélyi rokonokhoz adák 1705. Koszinovból jul. 4-kén.

II. §. Irók a' lengyelhoni unitar. eklesiákban a' XVI. században.

I. Sozzin Léliusz, szienai förendü olosz, kinek életrajzát I. időszak, IV. oszt. érintettük) irt több hittudományra tartozó munkákat, nevezetesen magyarázatot szent János evang. I. részére; Iratainak örökösse Sozzin Fauszt lett 1562.

II. Sozzin Fauszt, Sozzin Léliusz' testvére Sozzin Sándornak fia, Borghézi Agnes, szierrai herczeg' leányától, — nagy-báttya halála után annak kéziratait birtokába vette, 12 éveket töltvén Ferencz hetruriai (toskánai) nagyherczeg' udvarában köz-ügyek' gyakorlatában, tudományi nevelése véget Helvetziába vette útját 1574. hol Bázelben hittani értekezéseket irt. — Onnan vette mentét Lengyelhonba, hol folytatá munkálatait a' lengyel unitária egyház' kebelében, onnan, vagy némelyek szerint Bázelből hivá be 1578. Sozzin Fausztot Blandráta G. Erdélybe Dávid Ferencz' oktatására, ki a' Kristus' imádásában véle nem egyezett. — Visszatérvén Kolo'svárról 1579. aprilisben Lengyelországba, némely hittani elvelért, mellyek az unitáriusokéval nem egésszen egyeztek, 1580. a' krakkói synoduson nem véteték be unitár. eklesia' tagjává, és úrivacsorára

nem bocsáttatott. — Holtig védé mindazáltal irományival az unitária eklesiákat, Morvában az Anabaptisták' vallását is rendbeszedé, h. m. Lengyelországban 1608.

III. Blandrata György *a*) piemonti, Szaluzzói olosz, 1546. elébb Lengyelországba ment, kevés idő mulva onnan Erdélybe jött Izabella főorvosának, kivel együtt 1552-ben kiment Erdélyből, úgy látszik a' királyné mellől Velenczébe és Oloszhonba vette útját, — honnan Lengyelországba visszajövén 1557. már 1558. és 1560. lengyelországi eklesiák' esperestye volt. 1563. Erdélybe jöve másodizben II. János 'Sigmond' udvarába főorvosnak,—hol II. Janos S. halála után is mint látszik fejedelem' orvossa volt. 1580 tájig, —mikor Lengyelhonba ment Bátori István lengyel király' védelme alá, hol m. h. 1588. 84 éves korában (született tehát 1504.) Örökösse egy olosz rokona volt, kinek halála tulajdonítatik, írt magyarázatot szent János evang. I. részére, — 's több hittani munkákat.

IV. Gentilis Bálint, oloszhoni, — a' viczenzai egyesület' tagja, Lengyelhonban mulatván, több munkákat írt, majd lefejeztetett Bernában 1566. september' 9-kén.

V. Volkel János Misniaifi krakkói unit. lengyel pap, írt: De vera religione Lib. V. czímü munkát, együtt adatott ki Krakkóban a' Krell János munkájával — 1630.

VI. Krell János Frankoniából, Helmenau helységből, hol attya luth. pap volt, szü-

---

a) Michaelis Burján Diss. Hist. Crit. de duplici ingressu G. Blandratae in Transsilvaniam.

letett 1590. tanult az altorfi híres akadémián, honnan lengyel honba menvén Sziennini Jakab, Podoli Palatin fia' eszközletéré krakkói unit. oskola' igazgatójává tétetett, — három évek mulva lett krakkói unit. eklesia' papja, adott ki Keresztény éthika, vagy erkölcstan czímü könyvet, magyarázatokat az újj testamentumi némely könyvekre, h. m. 1633. M. j. 2. 42 évében.

VII. Schmalz Bálint, krakkoi unit. oskola' igazgatója, azután az ottani szentegyház' papja. 1600. — írt prédikácziókat szent János ev. I. részére.

VIII. Schliktin g János, lengyel lovag, több ideig volt mind a' krakkói oskola' igazgatója, mind az ottani szentegyház' papja, — a' varsóvi országgyülésre béadott konfessioja miatt 1657. számüzetett, — írt világosításokat az újj testamentumi könyvekre (commentarios in Libr. n. testamenti,) mellyeket három hit szerinti fiainak ajanlott. Szaniszlónak, Lubinczkinek, és Preusz Jánosnak, megholt számkivetésben 1662. 69 éves korában.

IX. Volzogéni Lajos, austriai báró, lengyelországba útazván az unit. szentegyházba ment által, onnan külde II. János S. erdélyi fejedelem követségbe a' brandenburgi választóhoz, mi alatt magyarázatokat írt az új testamentumi könyvekre. Kiadatott Amsterd. 1656.

X. Priczkov Sámuel lengyel lovag, brandenburgi választó, tanácsnoka, Leydában tanult, adott ki egy munkát az eklesiai békéről és egyességről — visszamenvén Lengyelországba 1657. ő is a' többekkel együtt számüzetett, h. m·

Brandenbugban 1690. munkái Amsterdámban adattak ki 1692. —

XI. Ruár Márton (Martinus Ruarus) krakkói oskola igazgató írt több hittudományi munkákat — 1660.

XII. Vissováthi András, írt magyarázatokat Jakab és Júdás apostol leveleikre. — a' száműzött lengyelek közül való, lakott Brandenburgban.

XIII. Osztorod Kristóf, gozlóvi fi, német nemzet, — 1660. a' száműzetett lengyelek közül. — Ez adta bé Vojdov Andrással együtt az unitária confessiot a' Belga hatalmas rendek' elejébe, írt németül egy munkát: a' keresztény vallás' nevezetesbb czikkelyeiről. —

XIV. Preusz János német eredetü 1560 tájatt írt több munkákat, mellyek hittudományt illetnek, kivált egy könyörgéses könyvet, mellyel a' kolo'svári szász unitária eklesia élt 1716. írt énekes könyvet is németül, melly legelső énekes könyve volt az említett eklesiának. — Könyörgései közül többek találtatnak magyarul a' szentábrahámi L. Mihály által készített könyörgéses könyvben.

Lengyelhoni írók közé számlálhatni még ezeket is noha nem lengyelek voltak; de lengyel honban laktak több ideig, u. m.

XV. Paruta Miklós, olosz orvos, a' viczenzai egyesület' tagja, lengyelhonba menekedvén 1546-ban, ott írt egy katekhézist, melly Erdélyben is forgott a' radnothi gyülés előtt 1563. Blandráta által béadatva — ha valahonnan elé nem kerülend nem tudatik milly tartalmu volt, 1559. maga Paruta is fordult meg Erdélyben, — majd

Lengyelországból Bernába menvén, ott 1560. lefejeztetett.

XVI. Skarzialup Márczell, olosz orvos', Sozzin Fauszt' rokona, Sozzinnal Erdélyben is jart Kolo'svárt 1579. hol orvoslással foglalatoskodott, 's tán azután is Kolo'svárt mulatott, mivel Kolo'svárról Sozzinhez 1581. sept. 15n egy levelet külde, melly Sozzin' levelei közt olvastatik.

XVII. Spangenberg Edvárd, antverpeni híres csillagász, lengyel honból jött volt Erdélybe Kolo'svárra 1596. honnan máj. 4-kén és jun. 16-kán leveleket küld Sozzinnak Lengyelországba, nem tudatik mi viszonya volt az oskolához vagy eklesiához.

XVIII. Dudics András *a*) horeokóviczai szbardellai magyar, tinniniai r. kath. püspök, azután csanádi, majd pécsi, a' felséges romai császár II. Maximilián' tanácsnoka és követe Bátori István lengyel királyhoz 1569. lengyel honban az unitária szentegyházba ment által nyilván, — első nője a' királyi házzal rokon volt, kinek halta után a' Szboróvi fényes családból vett másodikot, Varsóban h. m. guttaütésben. 1589. vagynak sok munkái, mellyek által a' tudós világ előtt ismeretessé tette magát, latán nyelven írt: az üstökös csillagokról, és azok' természetökről 's jelentésökről 1579. — Hol kell megtalálni a' Krisztus' igaz eklesiáját? sok levelei vannak mindenféle tudósokhoz.

---

a) Czvittinger pag. 126. Bod Péter magyar Athenás 74. lap.

XIX. Vissováthi Benedek, lengyel unit. pap. 1650. írt: Medulla Hist. Ecclesiasticae czímü munkát.

III. §. Kolo'sváti lengyel unitária eklesia' eredete és papjai a' XVII. és XVIII. századokban.

Béérkezvén 1660. a' lengyel honból számüzött lengyel unitáriusok Kolo'svárra, templomház adaték nékik b. monostorutczában, mellyet ők elkészitvén, ott kezdék tartani az isteni tiszteletet lengyel nyelven. Papjaik ezek létezvén.

Lengyel honból jövének velek két papok, egyik Siedliczky Pál, másik Demjanovicz, kik közül az utolsónak Bethlenben adaték telepedési hely több hallgatóival együtt bethleni gr. Bethlen Ferencz' védelme alatt. — Nem sokára a'Kemény Jánost üző tatároktól Kolo'svárhoz közel elfogaték, kiknek kezeiből két hét mulva váltaték ki, — segedelmet a' kolo'sváriaktól nyert több izben nyájával együtt, — majd pedig Siedliczky Pál Kolo'svárt meghalván Demjanovicz hozaték bé helyébe, ki lengyel pap volt 1675 tájig, azután

Stegman Joákhim vala lelkipásztorok, 1672. kiről feljebb emlékeztünk az unit. szász lelkitanitók' sorában. —

Lakuszki András, ki 1666. az anyaoskolában közoktató volt, lengyel unit. pap lett 1672 — 1691. m. h. aug. 1.

Géjzanovics György, 1694. jul. 5-kén magát lengyel unit. papnak irta.

Zágorszky Kristóf 1700. kezdette a' szent ígét hirdetni nékik, akkor egész családjával Brandenburgba ment ottani hit-rokonihoz lelkipásztornak.

A' bölöni synodusoń 1698. jún. 1-sö napján a' lengyel unitária vallásu atyafiak megintetének, miszerint minden szertartásaikban alkalmazzák magukat a' magyar unitária eklesiák' szertartásaihoz, különben elszakasztatnak az unitár. egyháztól, — miután az Ádámosi és Bánfihunyadi lengyel u. eklesiák egyesülének a' magyar un. eklesiákkal, a' kolo'svárin és Bethlenin kivül. —

Géjzanovics János, Bethlenből hozatott bé 1622. m. h. 1710. hagyta maga után fiát, a' nagy hirü Géjzanovics Jánost, ki 1731. közoktató 's egyszersmind nevezetes orvos volt, m. h. nem sokára méreg által. —

Vissováthi András, felsőországi akademiákról visszajövén 10 évi fenléte után (mi alatt többen folytaták a' lengyel papságot) 1722—1735. legelteté nyáját. —

Boguszláwszki János 1736—1742. —volt ideiglenes pap, ekkor akademiákra menvén 1744. jött haza, 's kezdé folytatni szent hivatalát, h. m. 1764. jan. 21. guttaütésben.

Száknovics I'sák Verespatakról hozatott bé Kolo'svárra 1764., ki még lengyel nyelven tartá az isteni tiszteletet, 1792 tájatt, 's ennél több papja nem volt a' kolo'svári L. unitária eklesiának, hanem 1793 után egyesüle a' magyar unitar. eklesiával, és a' hivek egy templomba kezdének járni isteni tiszteletre. Segitvén a' magyar-utczai új templom' épitését a' lengyelek is.

A' bethleni lengyel u. eklesiában utolsó pap Trákhinovics Sámuel, h. m. 1745., kinek halála után azon eklesia' tagjai más helységi unit. eklesiákhoz csatlakozának. —

Az unitária vallás' rövid története több külországokban.

1. Nagy-brittániában.

Nagy-brittániai hitrokoninkról keveset tudánk 1822. előtt, ekkor küldének ők Kolo'svárra egy több e' tárgybeli adatokkal bővtartalmu tudosítást Londonból 1821. *a)* mellyben felfedezik jelenlegi állodalmukat, és hajdoni történeteit Angliában az unitária vallásnak, mellyből ezeket vonjuk ki itten:

a' XV. század' közepén Angliában Peacock Raynald csicseszteri püspök kezdé terjeszteni annak elveit, miért püspöki székétől megfosztatott. Követői közül

a' XVI. században VIII. Henrik, és VI. Edvárd királyok alatt sokan veszték éltöket, — ekkor kitűnt Bokher Katalin, és Legate Bertalan' állhatatossága.

a' XVII. század' végén két unitarius férfi neve lett nevezetessé, kik közül egyik Locke nagy Philosoph. másik Firmin Tamás, gazdag londoni polgár,

a' XVIII-dikban. Sok nagy hittudósok valának Angliában unitáriusok, noha az uralkodó egyháztól nem különöztek meg — mivel a' bévett hitfor-

---

a) Unitariorum in Anglia, fidei Historia, et Status praesentis brevis expositio. Londini pridie Calendas Maji MDCCCXXI. Typis Richardi et Arthuri Taylor.

mát aláírni kötelezettek. — Ezen században nevezetesek voltak az unitárius hittudósok közt Vhiston Vilhelm kenti egyetemben Mathézist oktató. — Klárk Sámuel, Newton I'sák — nagy hírü Philosoph. — 1771. pedig az unitáriusok nem akarván aláírni a' bévett hitformát megkülönöztek az uralkodó (Episcopalis) egyháztól — ezek közt volt Lindsey Theofil, kinek költségén Londonban a' legelsőunit. imádságház épitetett, — majd hozzájok járult az independensek közül Prisztley Jó'sef, ki 1794. az akkori hazai zavarokban Amérikába ment, mi előtt pedig elment volna intézményt tett az unitária vallás' segitésére. — Angliában unitária eklesiák léteztek 1831. 217 — számuk 52,000 lélekre megyen. Londonban 11. imádságházat bírnak, — mindenik eklesia magát a' mástól függetlenül igazgatja. Unit. társulat. fővigyázója elébb volt Aspland Robert londoni unit. pap, 1821. pedig Fox Vilhelmre bizatott a' fővigyázat. — Az unitaria vallást tiltó törvény eltöröltetett 1813. Smith Vilhelm' javallatára.

Főoskolájuk az unitáriusoknak Jórkban van, mellynek 1821. igazgatója volt Velbeloved Károly, egyszersmind hittudományt tanító. — Tanító-társak: Turner Vilhelm, és Kenrik János, az első görög, deák nyelvek és történetek', második Mathézis, és Philosophia köz-tanitója. —

II. Skócziában.

1821. előtt mintegy 15 évekkel alapult az első unitária eklesia Glasgóvban, — independensekből, prezbyteriánokból és más dissenterekből. — Edinburgban is szentegyházok van az unitáriusoknak.

III. Irlandban a)

1829. és 1830. a' prezbyteriánok közti ellenkezések alkalmával mint egy 40. unitar. eklesiák keletkeztek, főgyületeik helye Belfast és Dublin.

IV. Genevában, Gibráltárban, Párisban.

Genevában 1831. jul. hónapjában egy unitár. vállást tárgyazó folyó irat indult meg francz nyelven, — az ottani unitáriusok által. —

Gibraltárban 1830, és 1833. ángolokból, és spanyolokból unitária eklesia alakult. —

Pári'sban ángolok és áméríkaiak által 1831. jul. 12. a' Choiseul utczában unitár. imádsághaz nyittatott.

V. Keleti Indiában.

1831. Madrásban ángolokból és indusokból unitár. eklesia alakult, és a' mellett oskola — pap ekkor Róbert Villiam volt, ki tumúl nyelvén már több hittani iratokat adott ki. — Sekunderabadban más eklesia alapitatott, mellynek akkor lelkitanitója Khiniah Abrahám volt, ki maga költségén épittette a' templomot és tanitóintézetet ottan. —

VI. Éjszaki Amérikában.

Legelébb Pristley Jó'sef 1794. kezdé tanitni az unitária vallást; — ma Bosztonban 12

---

a) B. Farkas Sándor utazása Angliában és éjszaki Amérikában.

templomot birnak, — az egyesült tartományokban 193. unitár. egyházak léteznek, mintegy 96,000 hallgatokkal, a' velök egyesült prezbyteriánokon, és independenseken kivül, kiknek számuk egy million feljül van. — Főoskolájok Cambrigdben van Boszton mellett — több folyó iratokat ad ki egyesületök. —

Igazítások.

Lap.	*Sor.*	*Hiba.*	*Igazitás.*
7.	7.	Thojah	Thorja.
18.	12.	is	és.
32.	16.	Moldini	Molney,
43.	19.	1450	1550.
55.	28.	medii	recentioris.
57.	21.	1541	1547.
—	28.	Szartzia	Sfortzia.
77.	28.	Episcopo	Episcopos.
65.	13.	hithetetlen	hihetetlen.
115.	32.	1735.	1755.
140.	1.	Eklésiába	Eklesiákba.
158.	34.	Succensi	Succincti.

Értesítés.

Az erdélyi Híradó' múlt 1839-diki másodfélévi 5 számjához kapcsolt előfizetési hírdetvényben tisztelettel tettem vala felszólítást a' nagy érdemű közönséghez, ezen nyomtatási szabadsággal ellátott, írt évi nov. végére megjelenendő munkára nézti kegyes előfizetés aránt, melly őszinte igéretem mind azáltal a' kijelelt időre nem valósulhatván, itten magam igazolása, és a' méltó illedelem' tekintetéből újított nagy tisztelettel kívántam nagy érdemű előfizetőimet értesitni annak eddigi haladása felől — miszerint t. i. ezen munka az 1839-diki 11-k nov. 12406 sz. alatt kiadott felséges rendelet' következésibe legfelsőbb vi'sgálat alá felküldetni kegyelmesen parancsoltatváh, sajtó alól legottan fel is küldetett — honnan azon évi Dec. 12-kéről 5463. felséges udvari szám alatt költ és jelen évi 1231. főkorm. szám alatt kiadott — kinyomtatását megengedő és sajtó alá bocsátó — hálás legméljebb hódolattal tisztelt legfelsőbb rendelet' következéséül leküldetvén, f. évi febr. 17-kén viszont sajtó alá adatott — nem tehetem, hogy kegyes előfizetőim aránti szíves köszönetemet ne nyilvánittsam itten, kik közül ezen idő köz alatt előfizetvényi visszakövetelését hozzám senki is nem nyilvánitá. A' nemes öntudat legyen mindenkinek méltó jutalom!!

a' kiadó.

A' királyi Lyceum' betűivel.

3 2044 010 155 943
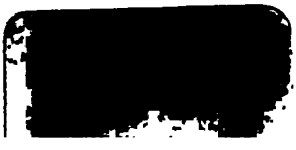
THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.